

1968. 12. 22. - 61 Jg - 1317

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1968 /H.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1968. LXXII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Klaniczay Tibor
Komlövski Tibor
Németh G. Béla
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Német G. Béla
Szauder József
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlövski Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Tarnai Andor

Gerézi Rabán: Balassi Bálint utóélete 401
Wéber Antal: Erdélyi János irodalomszemlélete 411
Gáldi László: József Attila trocheusairól 420

Kisebb közlemények

Csonkás Mihály: A költő Zrinyinek egy ifjúkori barátja. 429 — *Borszák István*: Az Aeneis alvilági seregszemléjének utókorához. 432 — *May István*: Mészáros Ignác dalbetétjeiről. 437 — *Scheiber Sándor*: Az elveszett alkotmány egy helye. 442 — *Alexa Károly*: Arany és Madách (A Madách-íra kronológiájához) 443 — *Veres András*: Adalék a Tündéerkert értelmezésének kérdéséhez. 445 — *Vass Péter*: A tartalom és forma kérdései József Attila Kései sirató-jában. 449

Adattár

Högye István: Batsányi Jánost köröztető levél 1810-ből. 456 — *T. Erdélyi Ilona*: A Regélő-Honművész történetéhez. 457 — *Martinkó András*: Az első Petőfi-verskézirát kalandos és szomorú története. 458 — *Bényei Miklós*: Eötvös József ismeretlen kéziratok feljegyzései. 462 — *Fodor István*: Egy Ady-vers francia fordítása 1913-ból. 468

Szemle

Barta János: Költők és írók (*Németh G. Béla*) 471
Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszfútján (*Rigó László*) 473
Török Gábor: A líra: logika (*Széles Klára*) 476
A Korunk költészete (*Krajtkó András*) 479
Levelek Hatvany Lajoshoz (*Dévényi Iván*) 483

*

Történelmünk a jogalkotás tükrében. — Documenta Romana Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica Unitis. — Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. — Lipták Gábor: Jókai Balatonfüreden — Palágyi Lajos: Parittyá. — Makay Gusztáv: Tóth Árpád. — Benedek Elek: A százszentendős jövőmondó. — Tamási Áron: Vadrózsa ága. — Mályuszné Császár Edit: Színháztörténetünk társadalomtörténeti összefüggései. — Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce 1918—1960. (V. *Kovács Sándor*, *Domokos Pál Péter Pál*, *Gál István*, *Nagy Miklós*, *Láng József*, *Szmodits Anikó*, *Korompay János*, *Réti Tamás*, *Jelenits István*, *Hopp Lajos*) 485

Krónika

Az irodalomtörténeti Intézet vitaülése az irodalomtörténeti korszakolásról (*Rigó László*) 495 — Horvát és cseh Zrinyi-adalékok (*Angyal Endre*) 497 — Magyar Poesis — Szépirodalmunk a XVII. században. (A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása) (*Tarnóc Márton*) 499

BALASSI BÁLINT UTÓÉLETE*

„Lelke merész röptét alapos műveltség s ízlés szabályozza. Alkotó képesség, milyen ritkán terem. Korában, korával élt, ember volt, mint akárki más; szilajabb és féktelenebb természettel áldva-verte — ezreknél, kiken feljülemelkedett. Századának volt gyermeke, századoknak lesz költője.”

Ezekkel a fennkölt szép szavakkal bocsátotta hódító útjára Balassi Bálint költeményeinek „a Radvánszky-kódexben foglalt énekekkel kiegészített teljes kiadás”-át a Magyar Történelmi Társulat által megbízott szerkesztő, Szilády Áron — 1879-ben.

Noha csupán egy század telt el e lelkes sorok leírása óta, mégis úgy tűnik, hogy az idő — a művek és életművek csalhatatlan, megalkuvást nem ismerő kritikusa — egyet ért Szilády Áron megállapításával. Ennek kézzel fogható bizonyosága: az a Balassi, aki 36 éves korára már azzal is beérni látszott, hogy négy-öt meghitt, művelt barát „elméjéül ki nem kopik az emlékezetem”, — négy század múltán klasszikusként tiszteltetik, s műveit ezek és ezek olvassák.

Nemcsak a könyveknek, a nagy íróknak, a klasszikusoknak is megvan a maguk *története*. A poéta, ha igazat mond a latin közmondás, *nascitur*, azaz születik. Klasszikussá azonban *lesz*, ha lesz. A miért és hogyan lesz históriája, vagyis a költő, illetve életműve folyvást, mindmáig alakuló *története*, jobb szó híján: utóélete, mint minden élet, mélyen tanulságos. Nemcsak egy mai monográfus számára, aki a ma irodalomtudományának szintjén és eszközeivel óhajtja „hősét” és annak életművét bemutatni, hanem a monográfia olvasója számára is, akinek már többnyire, hisz Balassiról oly sokat és sokan írtak, van bizonyos képe a költőről.

Szinte törvényszerűnek mondható: egy-egy nagy író portréját minden korszak, sőt majd minden nemzedék a maga irodalomtörténeti szintjén, a saját képére és hasonlatosságára szokta megalkotni. Ezen magán, mint pusztá tényen, kár volna fönnakadnunk. A baj — Balassi esetében is! — ott kezdődik, hogy egyes korábbi, idejétmúlt elgondolások, tételek, sőt tévedések vagy hiedelmek, noha kisebb-nagyobb metamorfózisokon mennek át, szívósan tovább élnek, korszakról korszakra, nemzedékről nemzedékre öröklődnek egészen máig. S e „toposzok” a kialakítandó új kép legfőbb akadályai. A költő „utóéletével” tehát nemcsak számolnunk kell, hanem — ahol és amennyiben szükséges — leszámolnunk is! Szigorú mércével elválasztván az értékest a haszontalantól.

Balassi költői életművét halála után barátja és költő-tanítványa, Rimay János akarta kiadni. Terve azonban — nem tudni, miért — nem sikerült. Költőnk első „irodalomtörténeti” becsű értékelését is neki köszönhetjük. A kiadvány elé szánt latin és magyar nyelvű apológiájában irodalmunk első klasszikusaként ünnepli mesterét. Mivel a kiadás elmaradtával ezek sem jelentek meg nyomtatásban, az irodalmi köztudatot hosszabb távon nem befolyásolhatták, feledésbe merültek.

Balassi életművének gerince, a szerelmes versek csupán kéziratban terjedtek, de így is nagy hatással voltak a XVII. század első felének (elsősorban főúri) világi költészetére. Majd

* Gerézdi Rabán utolsó, már befejezetlen tanulmánya. (A Szerk.)

a század második felében föllépő Gyöngyösi elsőrő hatása, mely szinte a XIX. századig egyeduralkodó volt, teljességgel háttérbe szorította, elfeledtette a „szerelem költőjét”. Nyomdaprésig, s ezáltal a széles nyilvánosság elé csupán vallásos és vitézi énekei jutottak el, először még a XVII. század első harmadában, Rimay verseivel összekeverten, és 1806-ig több mint 40 kiadást értek meg. Vagyis a „szerelem költője” az egyik legolvasottabb, illetve énekeltebb vallásos költővé „degradálódott.”

Ezt a status quot rögzítik és örökítik tovább irodalomtörténetírásunk ősei, az ún. historia literariák is. Így 1711-ben Czvittinger Dávid *Specimenje*, 1766-ban pedig Bod Péter *Magyar Athenasa*. Ez utóbbi szerint például: „Grof Balassi Bálint, nem tsak híres nevezetes vitéz Ur volt, hanem nagy tudomány-is, és a' vers szerzésben igen hatalmas. Kinek Énekei sokszor kinyomtatattván, mindeneknek kezekben forognak”.

Kettejükét írja ki Horányi Elek 1775-ben, s a tőlük vett közhelyeket csupán egy újjal toldja meg, a „suavis Poeta”-t még az „alter Pindarus” jelzővel is földíszi.

A XIX. század elején — 1808-ban — Pápai Sámuelnek sincs tudós elődeinél több esmérete Balassiról. A XVI. században — mint írja — „a Poézis is igen lábra kezdett már ekkor kapni, is abban legnagyobb hirt szerzett magának Tinódi Sebestyén sok verses munkáival”. Tinódi árnyékában Balassinak alig két sort juttat, Horányit visszahangozva: „Fő Hadi embernek, ki Magyar Pindarusnak nevezetik, Versezettyei, Krakkóban 1572”. Tájékozottságára jellemző, hogy Balassi fiataalkori prózai fordítását, a Krakkóban megjelent *Füveskertecskét* „versezettyei”-ként leltározta.

Balassi irodalmi föltámadását első fokon a romantika korának köszönheti. A figyelmet rá nem a historia literariákban olvasható semmitmondó közhelyek hívták föl, hanem „Egy magyar érzésű visszapillantás a' hajdan korba”. E romantikus címen tette közzé az 1821. évi *Szép-literaturai ajándékban* „Balassa Bálint XVI. Századbéli Magyar Költőnknek négy éneké”-t Szentkúti Sándor (= Döbrentei Gábor) a Balassi—Rimay énekeinek 1738 évi debreceni kiadásából, kommentárral kísérve. A négy közül az első — *A magyar nemzet romlott állapotjáról* — nem is Balassié, tévesen kötötték nevéhez; Rimay írta. A másik három (*Vitézek mi lehet, Áldott szép pünkösédnek, Ó én édes hazám*) is világi vers Istenes énekei Döbrentéiket nem érdekelte, hidegen hagyta.

Döbrentei és kora „Balassának ezen az egyszerű természetből önkéntesen eredt” dalait nem olvassa „minden gyönyörűség nélkül”, de nem is tartja valami sokra, hisz „poézisünk már mesterségesebb, több tűzű, szállongóbb fantáziája . . .” Elmarasztaló ítéletét még nyíltabban kimondja, Horányival vitázva: „Óhajtanám én is, ha nekünk is volna Pindarusunk, de Balassát ugyan a' Görög mellett említeni se lehet. A' mi Horányink igen gyakran hullatta dicséreteit, kikről ezek a' mélyebb Kritika előtt ismét le, semmibe hullottak”.

A versek — köztük a reneszánsz versépítés magasiskoláját képviselő *Vitézek mi lehet* is — kihullottak tehát a romantikus ízlés „mélyebb kritikájának” széptani rostáján, s afféle primitív, minden magasabb művészség híján szűkölködő verselmények sorába utaltattak. Csupán történeti becsük van: „A' lelkesebb történetíró, ki . . . az egész Nemzetnek is felveszi többféle tekintetű álláspontját, az ilyen énekekből tanulhatja ki az idő korok gondolkodása 's érzése mivoltát. Költőt vagy költői érzésű embert mindenkor mélyebben hat meg Hazájának szerencséje 's bel-sorsa 's ennek énekei fenntartják azt a' hangot, mely különben a' kiholtakkal kiholt volna”.

A *Szép-literaturai ajándék* idézett „első esztendei folyamatában jelent meg a magyar múlthoz épp ekkoriban forduló Kőlcsey *Hazaűsőség* című verse is. Úgy látszik, hogy ő is innét, Döbrentei közlése nyomán figyelt föl a XVI. századi „istenes és vitézlő éneklő-re. Csekei magányában, a *Nemzeti hagyományok* írásának előkészületei során költő-elődje verseit is olvasgatja. Sőt még verse is ihleti; jobb verset Balassiról azóta sem írtak. (*Balassa*. — Cseke, 1825. dec.)

A *Nemzeti hagyományok*ban — az istenes és vitézi énekek ismeretében — Zrinyi mellett

jelöli ki költőnk irodalomtörténeti helyét: „Balassa és Zrínyi ketten állanak poézisünk régibb körében, kik való érzés szikráival dicsekedhetnek. Ennek kebelében a hazafiúság bajnoki lelke és a romantika, amazában honszerlem és honvágy lebegtek. Balassa ritkán fogadta el a való költői szellem intéseit, s többnyire kegyeskedő gondolatokkal foglalatostokdván, hevét elhidegítette, s nagy tünemény közöttünk nem lehetett”.

A „való költői szellem intései”-nek tartományában a honi romantika szellemének megfelelően a hazafiúság, illetve a honszerlem, vagyis a haza szolgálata foglalta el a fő helyet. A *Himnusz* költője ezen a mércén mérte le Balassit: s azon néhány költeménye alapján (ezek közül egy Rimayé volt!), amelyekben „honszerlem és honvágy lebegtek”, előkelő helyet jelölt ki néki ugyan a nemzeti hagyományok tartományában, de „nagy tünemény”-nek, azaz nagy költőnek nem ismerte el. Mentségére legyen mondva, Balassi világi verseinek zömét nem ismerte, s így nem is tudhatta, hogy XVI. századi költő-elődje legtöbbször nem kegyeskedő gondolatokkal foglalatostokdott . . .

A lényeg: a költő Balassi kilépett a közel két százados félhomályból, s a romantika napja alatt hivatalosan is számon tartott nemzeti hagyománnyá emelkedett.

Ennek jeleként a magyar romantika irodalomtörténészeinek (egyébként az irodalomtörténet is a romantika szülötte!), Toldy Ferencnek *Handbuch*-jában (1828.), az *Anfänge der ungrischen Lyrik* című fejezetben már jelentős helyet kap, Rimay János társaságában. Toldy szerint mindketten mind vallásos, mind világi énekeikben a költői tehetség nyilvánvaló jeleit mutatják. Rimay inkább oktató jellegű, vele szemben Balassiban „mélyebb az érzelem, több a tűz és a képzelőerő”. „Vallásos énekeikben a vitéz imádkozik, a többiekben pedig izzik a honszerlem . . . A verselés és nyelv mind Balassinál, mind Rimaynál még gyerekcipőben jár”.

Toldy öt Balassi verset közöl. Ezek közül négy a Döbrenteitől már közzétett. Természetesen a Balassinak tulajdonított Rimay-vers a „sztár”: „Megragadó, midőn dicsőségteljes nemzetének romlását panaszolja . . .” Az ötödik: *Krisztushoz vitézségért* (Hymnus secundus), vagyis szintén világinak számítható vitézi ének.

Toldy a Kölcsey rajzolta Balassi-képet néhány vonás megerősítésével pozitívabba teszi, s máris előttünk áll a romantika elképzelt hajdan idők hazafias költőjének alakja. E kép kialakításához nemcsak Balassi néhány vitézi éneke szolgáltatotta az alapot, hanem az a néhány életrajzi adat is, amely ismeretes volt. Ezeket Istváni történeti munkájából és a *Polgári kis lexikonból* (1804.) merítették. Istváni örökítette meg költőnk hősi halálát, a romantikusok által sokat forgatott magyar történeti lexikon pedig amidőn megemlíti, hogy kibujdosni kényszerült hazájából, hozzá teszi: „Önként mentt volt el ő ezen bujdosásra, vagy kénstelenségből, bizonyosan nem tudhatni. Azon négy sorokból *gondolhatni valamit*, mellyekkel elindulásakor, Magyarországtól butszúo verseit így rekesztette be: Ti pedig szerzettem átkozott sok versek . . .” De hogy mi az a valami, amit gondolhatni, nem mondja ki, csupán sejteti, hogy Balassinak politikai versei miatt kellett kimenekülnie hazájából. S a huszas-harmincas évek lelkes magyar olvasója nem is értette másként.

Hogy mennyire így volt, bizonyosság rá Kisfaludy Sándor *Balassa Bálint* című hároménekes regéje, amely a bujdosó Balassi megéneklésével a harmincas évek elejének politikai céljait óhajtja szolgálni. Kisfaludy Sándorra jellemző, hogy Balassinak még az ismerhető verseit sem nagyon ismerte, egyetlen forrása a *Polgári kis lexikon* volt. Regéje szerint a bujdosó költő „Zrínyi földjé”-nek egyik udvarházában imígy fedi föl kilétét:

Én Balassa Bálint vagyok!
S mivel hazám szeretem,
Bujdosnom kell, hogy hóhérbárd
Ne vágja el életem!

„A karjával s eszével áldozó nagy hazafit” a nemzetét elnyomó hatalmak egy verse miatt vették üldözőbe,

S menedéket nem remélvén
 Sem hazája keblében,
 Mellynek mindkét urát vágta
 Éles hangú versében;
 Sem a török kegyét féltő
 Pártos testvér Erdélyben;
 S élete a lengyelnél is
 Foroghatván veszélyben:
 Az olaszok szép földjére
 Ment a tenger mellékére,
 Hol ifjanta járt ő már.
 Ott lappang, s jobb időt vár.

Ez el is jött, Zrínyi hívására hazatér, hogy részt vegyen a török kiűzésében, „a nemzetnek leáldozott fénye égvén lelkében”. S a rettenthetetlen hősnék Esztergom ostromakor betelt a sorsa. Vonakodván elhagyni a harc vérhelyét, egy jancsár-golyó általüté kebelét. „S a nagy szívnek, Hazájához holtig hívnek Vérért anyaföld issza. Adná még többször vissza!”

A józan Toldy Ferenc, aki már 1828-ban is csak annyit írt, hogy Balassi „aus einer unbekannten Ursache” (előttünk nem ismert okból) bujdosott el, 1854-ben *A magyar költészet története Zrínyiig* című munkájában — közvetve ugyan — szembeszegül a romantikus legendával: . . . élete és költészete közt a legszorosabb összefüggést ismerjük fel, bár ez élet felelt oly sűrű homály lebeg, mely még alapos gyanításokat is alig enged”.

S Toldy e művében Balassi költészetének első színvonalas taglalását adja: „. . . egy lyrai költőnk maradt csak a tizenhatodik századból, ki a költő nevet teljesen megérdemli: báró Balassa Bálint, nevezetes egyszersmind arról is, hogy az írók közül a *világi dalt* ő pendítette meg első.” „Balassa versei köz kézen forgó gyűjteménye, legnagyobb részében, egyéni vallásos énekeket tartalmaz, mik azon mysticizmus jellemével bírnak, mely mind buzgó vallási neveltetésének, mind élte keserűségének összeforrt nyilatkozása volt. Mély de elborult érzés, a bűnnek tudata, uralkodik azokban, s a képes költői nyelv, tömörttség, s a versek dallamos lebegése mellett is örömtelen érzést gerjeszt. Meghatók hazafiúi énekei mikben a haza hanyatló ügyét siratja; és igen kellemesen hangzik vissza keblünkben azon pár dala, melyben a szép természet s a vítézi élet szeretete derült, tüzes röpdősést veszen”.

S költő nevet tehát teljességgel megérdemli, s a világi dalt ő pendítte meg elsőnek, de „nagy tünemény”-nek a múlt század ötvenes éveiben nem tartatott, még a régi irodalommal foglalkozók körében sem. Azon kívül pedig? Gondolom, kiviláglik Gyulai Pál megnyilatkozásából: „Zrínyi volt az első magyar költő, ki alkotni tudott s nyelvünk ezer búbáját kifejtteni kezdé. A régi magyar költészet tulajdonkép csak ő egy maga”.

S mit tesznek a véletlenek! A Magyar Történelmi Társulat 1874-ik évi kutató útján a zólyomradványi Radvánszky-könyvtárban megtalálják Balassi „maga kezével írt könyvé”-nek egy XVII. századi másolatát, amely egy-két vers híján a teljes költői életművet tartalmazza, s köztük a mindaddig teljesen ismeretlen „virágénekeit”, azaz szerelmes verseit is. Az újonnan fölfedezett versek első ismertetője, Thaly Kálmán méltán kimondhatta a máig helytálló szentenciát: „. . . annyi tény, hogy összes költői műveit egybevéve, Balassa magasán áll nemcsak valamennyi kortársa felett, de *mint lyrai költőt* . . . tán csak az egy Zrínyi, de különben sem Amadé, sem Faludy nem érik utól, — s egész Csokonaiig és a jelen század elsőrendű lyricusaiig feljül senki nem múlta”.

Balassi költeményeinek első teljes kiadását Szilády Áron rendezte sajtó alá és a Magyar Történelmi Társulat jelentette meg — 1879-ben. S ezzel hosszú viszontagságok után a nagy reneszánsz költő bujdosásából végleg hazaérkezett, életműve nemzeti kultúránk és irodalmunk közkincsévé vált. Megindult a további, főleg életrajzi kutatás, valamint a költő szellemi,

irodalmi portréjának újjáalkotása, amely a köztudatból az istenes énekek „hangulatára” épült Kőlcsey—Toldy-félet a lomtárba lökte.

Az újnak, mint főntebb idéztem, már Thaly lerakta alapjait. A „korszerű” új portrét azonban Szilády alkotta meg a kiadást bevezető, alapos, és részleteiben kitünő tanulmányában. Ennek summája: „A költő dalában cseng »szép magyar szózat«; szívében szerelem és hazaszeretet, hittel egyesülve képezi a forrást, mely kiapadhatatlan”. „... nemzeti költészet megújításának akkor is (a XVI. század második felében is) a népies elem volt a forrása.” „Ha ... a népköltés hagyományos hangja helyett valamely idegenszerű, túlfinom modort alkalmazott volna: bizonyosan csak magának énekel vala. A népdalok, virágénekek nyelvén kellett dalolnia. Az ellenséges vélemény megnyerésével amúgy sem kecsegtethette magát: így a nemzeti szellem szövetsége felől bizonyos volt, ”

Miként egy fél századdal előbb Kőlcsey, úgy Szilády is kizárólag a saját korának mércéjén méri le a XVI. századi reneszánsz költőt. Az eredmény azért oly különböző, mert Szilády Balassi költészetében fölfedezni véli az Arany-féle népnemzeti iskola elődjét és előzményeit, Balassiban pedig a „nemzeti klasszicizmus” XVI. századi Petőfijét.

Az „eredmény” különbözőségét illetően már hallom is az ellenvetést: Kőlcsey nem ismerte „a maga kezével írt könyv” virágénekeit ... Az ténynek vehető, hogy a szerelmes verseivel egyetemben sem mérkőzhetett volna meg a nemzete sorsán vívódó Zrínyivel. Olyan újabb verset, amelyet Kőlcsey nem ismert volna, illetve olyat, amelyet egy nemzeti költőtől elvárt, a „maga kezével írt könyv” sem tartalmazott. Kőlcsey a „nemzetit” kevesellte Balassiban, s ebből Szilády — a virágénekek ismeretében — sem talált volna többet, ha nála, és kortársainál, a „nemzeti” fogalmához nem társul a „népies”. Szilády szerint: Balassi „öszton-szerűleg egyesítette a magyar népies és műköltészetet. Az az egyesülés időről időre lazult, tágulhatott s jövőre is verhet külön ösvényeket; de ez, mint mindig, ezentúl is csak azért fog megtörténni, hogy a különválva izmosodó nemek s fajok az elmaradhatatlan összetalálkozás idejében és pontjain egymást annál erősebben gyámolító, szorosabb ölelkezéssel adják jelét a nemzetet átható szellem lelkesítő erejének”.

„Nép-nemzeti” Balassi-portróját, annak hitelét filológiai alátámasztotta. Nemcsak bevezető tanulmányában, hanem a kiadást kísérő gazdag jegyzetapparátusában is. S itt a Balassi-versek egyes soraihoz, fordulataihoz adott párhuzamos, rokon helyek idézeteiben föltűnően nagy helyet kaptak a *Népköltési Gyűjtemény*ből vett párhuzamok. S mint ezt bevezető tanulmányában ki is hangsúlyozza, programszerűen: ezekkel a népdalainkból vett idézetekkel, „melyek a jegyzetekben sokszor halmozottaknak is látszhatnak”, bizonyítani, érzékeltetni akarja: „Ily közös eszmék, képek és kifejezések mutatják legjobban, mily viszonyban áll a költő népe költészetével”.

Föl sem merül benne a kétség, hogy ezek a XIX. században fölgyjűjtött népdalok esetleg a XVI. századnál később is születettek, illetve szövegük két század alatt jelentős változáson mehetett át, így tételének perdöntő filológiai bizonyosságul elfogadni aligha lehet.

Érdeemes a Sziládytól vett főntebbi idézetet tovább folytatni: „A görög s római mythológiából használt részletek amazok (ti. a népdalokból vettek) mellett háttérbe szorulnak s inkább a műköltésben uralkodó divatról, mint a költőének mondható izlésről tesznek bizonyosságot”. Az a kiváló tudós írja le mindezt, aki Balassi versei egy részének reneszánsz-latin mintáit (Marullus és Angerianus költeményei közt) megtalálta és le is közölte a kiadás jegyzeteiben. E nagyjelentőségű fölfedezés szükségzerű *elvi következményeit* azonban nem vonta le, vagyis azt, hogy ezek a költőének mondható izlésről, ha nem is teljes mértékben, de *döntő módon* tesznek tanúságot ...

Szilády jóhiszeműségét ostobaság volna kétségbe vonni, Balassi képe erényeivel és hibáival egyetemben kora magas szintjén álló teljesítmény. Ő is — Balassiról mondott szavaival élve — „korában, korával élt”, s nem megvetendő képességeivel azt adta, amit, Thaly „nagy tünemény”-t beharangozó cikke után, kora hivatalos tudományos közvéleménye várt

és elvárt tőle. Kitűnő kiadásával pedig elévülhetetlen érdemeket szerzett, ő vetette meg a Balassi-filológia alapjait.

A nyomában fölpezsdült kutatásban adatfőltáró történészek jártak az élen, s az ennek megfelelően elsősorban életrajzi, filológiai jellegű volt; jelentős eredményeket mutatott föl. Korántsem mondható ez el irodalomtörténészeinkről. Ők inkább a visszhang szerepét töltötték be: több mint harminc éven át Sziládyt visszhangozták, a „népies” Balassi-képet kanonizálva, szétsugározva.

Ama többé-kevésbé helyes megállapítások mellett, hogy Balassi világi líránk fölszabadítója a vallásos alól és a magyar dalnak mint műfajnak megteremtője (ezt a tételt Szilády egyébként Toldytól örökölte), — kivétel nélkül nagy hangsúlyt kap költészetének szoros viszonya a népdalhoz. Például: „Műzsája a népköltészet emlőjén táplálkozik, innen a sok rokon eszme és kifejezés virágénekeinkben és népdalainkban”. „... XVI. századi líránk történetében ugyanolyan jelentékeny helyet foglal el, mint századunkban Petőfi Sándor. Eleven és gazdag, mint a népköltészet. Zamatos és törőlt metszett nyelve, kitűnő verselése, képekkel és hasonlatokkal ékes stílje és költészetének naiv igazsága minden kor és idő emberét megragadták. Tőle tanultuk el a Balassa-strófát s verseiben a népies költészetnek ifjító és nemesítő hatását ismerjük föl.”

Irodalomtörténészeink *uni sono* „népies” kórusából némi mellézköngével csupán egy hang rí ki valamelyest, Riedl Frigyesé: „Hét-nyolc emberöltőn át talán nincs olyan nagy költő a magyar lyrikusok közt, mint ő. Az ő nagyságát kellőképpen magyarázni nem tudjuk, mert nem tudjuk egészen miféle költői iskolát járt. Kétségtelen azonban, hogy nála is megvan az, amit később Petőfinél, Aranynál látunk, hogy a népköltészet nagyságának egyik eleme.”

Szilády perdöntőnek tartott „filológiai érveinek” Riedl is megadta magát, de már az is nagy szó, hogy a sommás anakronisztikus vulgarizálást nem fogadta el a maga egészében Balassi költői nagysága tudományos ismervéül, magyarázatául. Taine és Burckhardt magyar tanítványának nem lepezett hiányérzetei voltak, s azáltal, hogy ennek hangot adott a „költői iskola” földérintésének igényét hangsúlyozva, meg is szabta a további kutatás irányát, amely az ún. nemzeti klasszicizmustól örökölt Balassi-kép gyökeres revíziójához vezetett. S mi sem természetesebb, hogy ebben az uttörő Riedl tanítványai voltak. Ez annál időszzerűbbé vált, mert a levéltári kutatások során előkerült életrajzi dokumentumok alaposan megtépték „a szerelmes trubadur és daliás költőnek romantikus jellemképé”-t, más szavakkal, a történeti adatokból — egyoldalúan — kikerekedő izgága, erőszakoskodó, szoknyavadász „botrányhős” megcsúfolni látszott az erkölcsi eszményeket és illúziókat, amelyek — a „nemzeti klasszicizmus” hite szerint a nemzet nagy költőiben — s itt elsősorban Aranyra gondoltak — mintegy testet öltöttek.

A Riedl által fölvetett kérdésre tanítványa, Eckhardt Sándor adta meg a választ, s 1913-ban megjelentetett doktori értekezésével új fejezetet nyitott a Balassi-kutatás történetében. E mikrofilológiai dolgozat Balassi („népies”) verseinek reneszánsz-latin, lengyel, német „forrásait”, mintáit mutatja ki és leltározza, ezzel jelölve meg a Riedl kíváncsai szerinti költői iskolát. Eckhardt filológiai értekezéséből kisugárzó Balassi-kép erősen egyoldalú, s korántsem oly árnyalt, mint Sziládyé, mégis igazabb amazénál, mert a tudós humanista költő képét szuggérálja.

Eckhardt filológiai dolgozatából kisejő távlatok megértését, üdvös hatását jelzi Ferenczi Zoltán elvi jellegű cikke. Ő a Rimay Balassi-nekrológiájában foglaltakat kiaknázva egy lépéssel tovább megy, s ha részleteiben nem is a legavatottabb kézzel, de lényegében helyes eredményre jutva, lebbenti föl költőnk európai „összefüggéseinek” egy újabb arcultáról a fátylat. Ferenczi már tudja, hogy a reneszánsz a nemzeti irodalmak születésének a kora, és Balassi helyét ama tudós reneszánsz poéták koszorújában jelöli ki, akik tudatosan törekedtek a vulgáris (= nemzeti) nyelvű költészet megteremtésére: „... tervszerűen, öntudatosan művelte a lírát a magyar nyelv és költészet emelésére...”

Persze, ez a nyers, túlsommás általánosítás tökéletesen korántsem fűdi a valóságot, de magvában igaz, új távlatot nyit.

Íme, úgy tűnik, Balassi-kutatásunk a legjobb úton halad, hogy kiláboljon irodalomtörténetírásunk porban járó, meddő provincializmusából, s hamarosan végleg eloszlatja a ködöt. Ehhez azonban — többek között — egy modern kritikai kiadásra lett volna szükség, amely biztos, szilárd alapot nyújt a további kutatáshoz, jó, hibátlan szöveggel, s az ezt kísérő filológiai apparátussal Balassi versei címén valóban Balassi verseit adva. Thalyn kezdve a lelkes kutatók az általuk talált minden valamire való régi verset, amelyeknek szerzőjét nem tudták megállapítani, magától értetődően „nagy hazánkfíának”, „halhatatlan koszorús költőnek” nyakába varrták, vagy azon a címen, hogy motívumaik, stíljük rokon Balassi verseivel, vagy azon, hogy ilyen kiváló verset abban a korban más nem is tudott volna írni stb. Hiába emelték föl szavukat egyes józanabb kutatók e kritikátlan Balassi-vers szaporítás ellen, illetve hiába lóttak ki egyet vagy kettőt perdöntő érvekkel ezek sorából, a Balassi-életmű egyre dagadt, mind ingoványosabbá vált.

Az esedékes új kiadás el is készült, meg is jelent — 1923-ban, két kötetben, jó bevezetéssel, kronológiai és bibliográfiai leírással, valamint gazdag jegyzetanyaggal, melyben megtaláljuk mindazt, amit a Balassi-filológia Szilády óta produkált. A szerző Dézsi Lajos igen hasznos munkát végzett, a főntebb vázolt feladatnak azonban nem tett eleget: a versek körüli zűrzavart nemcsak kanonizálta, hanem még tovább növelte. „A Balassa költeményei után a neki tulajdonított énekeknek — írja a kiadás előszavában — adtunk helyet. Az irodalomtörténeti kutatás évek során szorgos méhe módjára hordta össze ezeket s ha nem is mind Balassáé, de kétségtelenül sok Balassa-költemény van közöttük s ami nem az övé is, az is jórészt őt utánozta...”

A rideg tény: az évek során összehordott versek közül egyetlen egy sem Balassié...

Dézsi tudományos igényű Balassi-kiadása eme súlyos hibája ellenére komoly funkciót töltött be. Egyrészt költőnket hathatósan népszerűsítette, másrészt a tudományos kutatást is serkentette. Ezt tette nemcsak az addigi filológiai kutatások összegezésével, hanem említett hibáival is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a legelemibb kérdéseket kell tisztázni, hogy Balassi költészetéről valamit is felelősséggel lehessen mondani. S itt az úttörés érdeme Waldapfel Józsefet illeti, ki a *Balassi költeményeinek kronológiája* című kitűnő tanulmányában messze többet ad, mint azt dolgozatának címe sejtetni engedti. Waldapfel azáltal, hogy megállapítja: „A Radvánszky-kódex első része, mely a LXXV. énekig terjed, Balassi saját gyűjteményéből még az ő életében készült másolat másolata” — a Balassi-filológiát az alaphoz, a helyes kiinduló ponthoz téríti vissza. Ő egyébként egészen 1944-ig az egyik legkiválóbb Balassi-kutatónk. E nemű munkásságának koronája: a *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. (1936.)

Dézsi Balassi-kiadása, illetve a benne foglaltak a szűk szakmán kívül is visszhangot vertek. Ezek közül a legjelentősebb Babits Mihály nagyszerű cikke, amely a *Nyugat* 1923. évi novemberi számában jelent meg. Az egykori Riedl-tanítvány, akinek Balassiról igen nagy, Dézsi munkájáról pedig lesújtó véleménye van, saját bevallása szerint azt mondja el, „ami e fontos könyv forgatása közben eszünkbe jutott”. Egy kis túlzással azt mondhatjuk, hogy több „jutott eszébe”, mint céhbéli irodalomtörténezeinknek a Sziládytól eltelt negyvenöt esztendő alatt...

Babits sokrétű tanulmányának egynémely filológiai „korrekciójával” aligha lehet egyetérteni, de e téren is sok fontosat mond. Tanulmányának lényeges újsága azonban az új, „modern” Balassi-portré! Dézsit — többek között — azért is elmarasztalja, hogy „hajlani látszik ahhoz a felfogáshoz, mely a költészetet egy kizárólag önmagában fejlődő zárt valaminek tartja, s az irodalmi hatásoknak több fontosságot tulajdonít benne, mint az élet hatásának: „Ha Balassát nem is tartjuk szobapoétának, mégsem lehet minden sorát szóról-szóra venni” — mondja többhelyt, s ez igaz is, amennyiben külső tényekről és adatokról van szó; de ha a karaktert, az érzéseket, a *lélek* történetét keressük, akkor a költői mű biztos forrás oly

életíró számára, aki tud olvasni. Egy költő sem fejezheti ki azt, ami nincs meg benne, s még az irodalmi hatások sem csupa véletlenek: hanem lelki okokat és eredményeket árulnak el. Ellenben a külső adatokat véletlenek őrzik meg számunkra, s aki kizárólag ezek nyomán rajzol, kiteszi magát annak, hogy arcképét a véletlen torzítja el és hamisítja meg. Az igazi rajzot (az adatok helyét és értékét) csak a művekből kiolvasható karakter szabhatja meg." S e mondottak értelmében készült remek Balassi-rajz végső summája: „Vallás és szerelem: ez ennek a léleknek két sarkpontja, s istenes énekeihez csak szerelmes dalai foghatók. Egy bűnben és rendetlenségben töltött élet könnycsöppjei . . .”

Ha Babits egyebet nem is mondott volna, rövid idézetünk második mondatából akkor is kiviláglana, hogy ki volt az a XX. századi nagy magyar költő, aki önkéntelenül is modellül, más szóval analógiául szolgál a Balassi-kép megalkotásához. Ady Endre, akinek nevét, ha jól számoltam, tizenkétszer írja le Babits Balassi-tanulmányában. A kiemelkedők közül az egyik: „A képtelen nagy szépség hajszerolása (ennél a szónál ki nem gondolna Adyra?) csak még jobban szétzilálja ezt a lelket, s az élet kegyetlenül csúnyul bele a szépségekbe: Balassa pénzzel tartozik élete nagy szerelmének, Losonczy Annának, s a szép asszony utolsó éveiben mint hitelező jelenik meg s adósságért pörli az akaratgyenge, lezüllött költőt, aki a lengyel-szép citerás lányoknál, Tifingraal-utcai bécsi Zsuzsannáknál keres vigasztalást. Ebben a sívár fordulásában egyedül a góg tartja fenn állandóan . . .” Az apróbb tárgyi tévedések még hagyján, nagyobb baj, hogy az erőszakolt „párhuzam”-on átsüt a nagy vetélytárs iránti ellenszenv. A második azonban már egyértelműen pozitív. Ez egyébként a — Babits szerint — „Balassa szavai után s általuk sugalt” Rimay-apológiának az üldözött szerelmi költészet melletti kiállításához kapcsolódik: „. . . oly érzés ez, a dacos védekezésnek oly attitűdje, mely itt jelenik meg először, s mely azután egész jelentkezésmódjában, szinte még a szavakig, a külföldre hivatkozásig, évszázadokon át, mind Adyig, meg-megismétlődik a magyar lírában, újra és újra reklamálva az élet és érzés jogát arra, hogy kifejeződjön! a nyelv jogát, hogy beszéljen!”

Babits a *Nyugat* költőinek „boldog őset” látja és érzi Balassiban: „. . . akinek legfontosabb szerepe talán az ősmagyar formák nyugateurópai izzel és kultúrával való gazdagítása volt, s aki így költészetünkben mintegy az első nagy »nyugatos« (dicső sor, nemes irány, melyhez legnagyobb költőink szegődtek!) . . .” Gazdag örökséget hagyott nemzetére: „Szimbolikus megindítója ő a nagy magyar lírának, mely azóta mindmaig annyiszor merített új erőt az »istentelen« falucsúfjainak fölglyülemlett keserűségeiből, s melyet talán épp ez a keserűség avatott oly páratlan érzelmi telítettségűvé, s tartott meg annak a hideg ész és parókás poézis lírátlan századain át is. Balassa műve — első kamarája a pompás kincsháznak — mint *dokumentum* és *oeuvre* egyformán magas érték.

1923-ban, négy évvel az elbukott forradalom után Babits még mindig „falucsúfja” volt, s nem kétséges, hogy a szívében fölglyülemlett sok keserűség avatta oly páratlan érzelmi telítettségűvé s Ady-rokonná Balassi-portréját. Képe, ha történetileg vizsgáljuk, természetesen „hamis”, de messze igazabb, mint Sziládyék „nép-nemzeti” portréja.

„Az új tudomány, amely nem egy ponton másnak látja a múltat, mint a XX. század fordulója látta: változtat-e valamit Balassi portréján? Az első magyar költő szellemi arculata, amelyben a *népiesség* epigon évtizedeinek irodalomfölfogása önmagát ismerte föl: az európai szellemtörténet minő embertípusával hozható rokonságba? . . .” — teszi föl a kérdést nagy erudícióval s válaszolja meg Zolnai Béla az „új tudomány”, az ún. *szellemtörténet* hivatalos folyóiratában, a *Minervában*. (*Balassi és a platonizmus*. 1927.) S mi sem természetesebb: az első magyar költő szellemi arculatát olyannak festette meg, amelyben a *szellemtörténet* „spirituális” irodalomfölfogása önmagát ismerte föl: (Balassi) „A népies és póriás nivón messze fölfelemelkedve a *Kazinczy* szellemében vett ideáлизmus programját valósította meg:

A poesis kikap a népből, s a durva valóból,
És kiesebb tájra s lelki valóba vezér.

Csak így lehet előttünk a XIX. századnak saját képére és hasonlatosságára faragott hőséből valódi XVI. századi költő.”

Zolnai Szilárdyék népies Balassi-képét fizekre szedte szét, az új kialakításához pedig fölhasználta Eckhardt és Ferenczi kezdeményezéseit. Babits tanulmányát azonban — a jelek szerint — nem ismerte, igaz, nem is tudott volna vele mit kezdeni, mert a „nyugatos sallangoktól” lehántott lényege gyökerében mond ellent az „echte geistgeschichtliche” konstrukciónak. Babits a költészetből — legyen az XVI. századi költészet — nem rekeszti ki a „durva valót”, a költészetet nem egy zárt valaminek tartja, s az élet hatásának tudja a vezérszerepet az irodalmi hatásokkal szemben, s ennek értelmében például Balassi istenes verseit „egy bűnben és rendetlenségben töltött élet könnycsöppjeinek” tartja. S nem is jár messze az igazságtól! Ezzel szemben Zolnai Balassija „misztikus istenkereső, aki a plátói spiritualizmust megszólaltatta magyar lírai nyelven”, s oly költő (tudós költő!), aki programszerűen hátat fordít a valóságnak: „A költészet Balassa számára valóban egy szebb világ, ahová az üldözöttek elől menekül. Az élet konkrétumai, bántó realitásai ide nem hatolnak el. Hiába beszél folyvást szenvedéseiről, gyötrelmeiről: nem torzítja el igazi fájdalom az arcát, csak édesbús játék a poézis. Talán nem is szerelmes igazán, csak mimeli a fájdalmat, hogy a tudós poéta gyönyörűségét lelje a szerepjátásban...”

Némi részigazságot nehéz volna elvitatni Zolnaitól, s ez főképp Balassi udvarló verseire áll. Hogy gyönyörűségét lelje a szerepjátásban — nem tudni, de az tény, hogy l'art pour l'art verset nem írt soha, s udvarló versei mindig konkrét személyhez „konkrét célből” íródtak, s célja érdekében kora leghatásosabb költői eszközeit használta föl. A Balassi-életmű gerincét képező nagy versek azonban ellene mondanak ennek az általánosításnak: ezeket „az élet konkrétumai, bántó realitásai” hívták életre. Lehet, hogy Balassi számára a költészet valóban egy szebb világ volt, ahová nehéz óráiban, megpróbáltatásai idején el szeretett volna menekülni; versei azonban a latin közmondás igazságát tanusítják: post equitem sedet atra cura. . .

Zolnai Béla szellemtörténeti lombikjában egy „spirituális költőt”, a l'art pour l'art költészet elefántcsont tornyába visszahúzódottnak állít elő, akit ama híres, az „átkozott sok versek” tűzbe vetését megéneklő strófája alapján, pontosabban: annak mondandóját félreértve, még az irodalmi csömörig is eljuttat: „. . . az alapjában vallásos lélekből végül is kitör az irodalomellenes érzés, amelynek lappangó parazsát elfojtotta az esztéta élet. A versekben való gyönyörködést, a „zengő szövegek” művész-örömét belső meghasonlás átka sújtja, ugyanaz a meghasonlás, amely a trubadur-költészetnek is aláásta elefántcsont tornyait. . .” S ebben az egyben rokon Adyval . . . A huszas évek végén vagyunk: minden út valami módon Adyhoz vezet!

Makkai Sándor ismerte Babits Balassi-tanulmányát, s nagy port fölvert Ady-apológiájában (*A magyar fa sorsa*. 1927.) nem feledkezik meg Balassiról. Szerinte a magyar irodalomban csak két költő írt igazi vallásos verseket: „Nincs bűneit sirató, azokat megrendülve átélő és bánó, azoktól kétségbeesetten szabadulást kereső magyar költő, Balassit és Adyt kivéve.”

S ha figyelmesen olvassuk Pintér Jenő korlátolt „tudományos rendszerezését”, Balassinak Adyval való „rokonítását” még ott is megtaláljuk: „Életét mohón és könnyelműen élte ki. Míg jobbérzésű kortársai nagy alapítványokkal és jótéteményekkel egyengették a magyar művelődés útját, ő hatalmas vagyont pazarolt el léha kedvteléseire. Nemzete ügyéért való elszánt harcbaszállása szebbé teszi emlékét. Irodalmi műveltsége is enyhít emberi arcképének nyers vonásain. Szerelmi viszonyai hírhedtté tették. A könnyelmű nőszemélyeknél szerencsés volt; a női becsületükre büszke leányok és asszonyok visszaütötték. Házasságával balul járt.” Az Ady-gyűlölő Pintér Jenő ezzel a karikatúrának is beillő „jellemzéssel” üt a XVI. századi „Adyn”.

BALASSI BÁLINT ET LA POSTÉRTÉ

La communication, inachevée, constituait le premier chapitre, l'introduction de la monographie sur Balassi de l'auteur récemment décédé. Dans cette communication, l'auteur passe en revue l'histoire de la littérature sur Balassi (jusqu'aux années 20 de ce siècle) pour contribuer au tableau (moderne de ce poète, de l'époque de la Reenaisance en retraçant les modifications dans le temps que subit ce tableau. Il souligne que le portrait d'un grand écrivain est constamment recréé par chaque génération, par chaque époque, au niveau de sa littérature et à sa ressemblance. L'auteur étudie minutieusement les plus importantes étapes de l'histoire du portrait de Balassi, notamment les caractéristiques du portrait relevés par le romantisme, puis par la conception de la tendance „populaire-nationale” (Balassi „à tendance populaire” suivant la conception d'Aron Szilády). Contrairement à la conception populaire, les recherches d'Alexandre Eckhardt ont jeté une lumière sur les relations de la poésie de Balassi avec la littérature européenne et Eckhardt a souligné la nature humaniste et savante de la poésie lyrique de ce poète. Dans l'étude, Gerézdi donne l'analyse de l'étude de Michel Babits sur Balassi, dans laquelle celui-ci a considéré Balassi comme „l'heureux aïeul” des poètes du périodique Nyugat. Pour terminer, l'auteur soumet à une critique le portrait mystique de Balassi fait par l'histoire des conceptions, conçu dans l'esprit du spiritualisme de Platon.

ERDÉLYI JÁNOS IRODALOMSZEMLÉLETE*

Egy évszázad telt el halála óta, s életművének tanulságai ma is elevenek. Irodalomtudósi és kritikusi tevékenységének aktualitása, éppen napjainkban, növekedni látszik. Mi a titka ennek az elevenségnek, miben gyökerezik nézeteinek, az irodalomhoz való közelftésének időszerűsége?

Úgy hiszem, hogy a történeti értékeken, azon a szerepen túlmenően, amit kora irodalmi fejlődési folyamatában Erdélyi életműve betöltött, nézeteinek tágasságával, módszereinek sokrétűségével és rugalmasságával, a történelemre és a nemzeti életre ügyelő összefoglaló és eligazító igényével voltaképpen olyan teoretikus- és kritikusszemélyiségre nyújtott példát, amely túlságosan is eszményinek bizonyuló normaként, be nem vallottan és kifejezetten minden újabb kori irodalmi korszak szellemi atmoszférájában jelen volt. A magyar irodalom, noha számos kiemelkedő teoretikussal és kritikussal büszkélkedhet, fejlődésének belső törvényszerűségei okából ezt az óhaját teljesen sohasem tudta megvalósítani.

Ami magát Erdélyit illeti, pályájának, hatásának, szerepének alakulása szerint ő is csak részt, s nagyobb részt inkább a benne rejlő lehetőségek értelmében, mintsem ténylegesen vált olyan, az irodalom számára irányt szabó személyiséggé, amilyennek ma, munkásságának lényegét és karakterét tekintve látjuk. Életművének valóságos tartalmait, történeti jelentőségét is csak hosszú idő után tudtuk helytállóan lemérni. Ezúttal a régebbi szakirodalmat és a különböző részlettanulmányokat mellőzve, emlékeztetni szeretnék Heller Ágnes úttörő jelentőségű tanulmányaira,¹ aki a korszerű esztétikai és — filozófiai nézetekre, a dialektikus vonásokra mutatott rá hangsúlyosan, levelezésének kiadására (Erdélyi Iona gondozásában),² amely számtalan értékes dokumentummal gazdagította ismereteinket, Sötér István monográfiájára,³ aki a kor irodalmi és szellemi térképén jelölte ki helyét. Az adatok és tanulmányok gyarapodása is alapot ad rá, hogy megkíséreljünk arra a szakirodalomban is fel-felbukkanó kérdésre választ adni, hogy egyáltalán mit jelent, hogyan körvonalazható az „Erdélyi típusú” kritikai és irodalomtudományi tevékenység?

Ahhoz, hogy ezt megtehessük, mindenekelett óvatosnak és reálisnak kell lennünk. Nem szabad például megfeledkezni Erdélyi János életművének töredékességéről, azokról a körülményekről, amelyek megakadályozták abban, hogy törekvéseit végig vigye. E körülmények egyike irodalmunk múltjában található meg. Újkori irodalmunk jelentős késéssel indult, s ezért hiányzik az elméleti s a kritikai-értékelő tevékenységnek a felvilágosodáshoz kapcsolható periódusa. Ami van, az elszórt, töredékes, s inkább a kezdeményezések tanulságos,

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság sárospataki vándorgyűlésén. 1968. ápr. 5.

¹ ERDÉLYI JÁNOS: Válogatott esztétikai tanulmányok (Bev. HELLER ÁGNES. Művelt Nép, 1953. HELLER ÁGNES: Erdélyi János. Filozófiai Évkönyv, 1952.

² Erdélyi János levelezése. (Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI ILONA. Akadémiai Kiadó, 1960—62).

³ Sötér István: Nemzet és haladás. 1963.

de az irodalmi fejlődésre tényleges hatást nem gyakorló kategóriájába tartozik. Kazinczy irodalomszervező munkásságában mind a teória, mind a kritika háttérbe szorul, ami teljesen érthető is, hiszen ő az irodalmi élet feltételeinek megteremtésén fáradozik, s a levelezésben gyakorolt véleménynyilvánítás már eleve az organikus irodalmi élet hiányáról tanuskodik. A szó modern értelmében voltaképpen Kölcsey az első európai horizontú, s a magyar irodalmat koncepciózus szempontok alapján értékelő, kidolgozott irodalomszemlélettel rendelkező elméletírók és kritikusunk, aki azonban mégis a korán jöttek közé tartozik, hiszen munkásságának ez a része még a szerveződő, az intézményesítettség előtti állapotban levő irodalmi élet körülményei között keletkezett. Bajza fő érdeme pedig a kritikának mint műfajnak a megteremtésében, jogainak kiharcolásában jelölhető meg. Polémiáival, írásaival azt a progresszív romantikát támogatta, amely ekkortájt irodalmunk fő vonulata volt. E tevékenységének s a szervezett formákat öltő kritikai munkálkodásnak eredményeként a kritika az irodalmi hierarchiában helyére kerül, funkciót kap. Bajza elméletben és a maga gyakorlatában ennek eredményes kiharcolója: tehát nála nem immanens nézetei, vélekedései, értékítéletei, hanem elsősorban kritikus szerepe lényeges.

A magyar kritika történetének ilyen vázlatos jelzése természetesen csak az irodalmi életben elfoglalt pozíciója kialakulására, intézményesülésének folyamatára vonatkozhat. Az Erdélyi János fellépése körüli időben — s ez döntő jelentőségű szempont munkásságának megítélésekor — az irodalom számára iránytmutató eredményeit összegezõ, tradícióit mérlegre tevõ elméleti és bíráló munkálkodás már beépült az irodalom szervezetébe, s mind a magyar, mind pedig a fejlettebb európai irodalmak mércéjével mérve funkcionálisan adekvát a polgárosodás kulturális normáival. Az *Athenaeum* szerepe, továbbá a már megindult s a következõ években meginduló folyóirat- és lapvállalkozások is ezt bizonyítják. E felismerés igazságán nem változtatnak a gazdasági-társadalmi elmaradottság, s a feudális struktúra egyébként mindenütt jelenlevõ nyomai sem.

Pályafutásának indulását és végsõ soron egész alakulását megszabja egy nem túlságosan hangsúlyozott körülmény. Mint a kenyerét nevelõsködéssel keresõ ifjú író, már eleve egy jellegzetes réteg képviselõje (a reformkorban Vörösmartytól kezdve hány nevezetes írónknak, költõnknek emberi miliõje ez!), amely a nemesi életforma periférikus régiójában mozog, s így potenciálisan benne rejlenek a nemesi törekvéseket megértõ, de kiszolgáltatottságuknál fogva önkéntlenül is a demokratikus eszmények felé vonzó, az ország szellemi és politikai életében mind nagyobb jelentőségre szert tevõ liberális és demokrata értelmiség tipikus jegyei. Erdélyiben a demokratikus (s irodalmi ízlésében népies) tendenciák azért erősebbek, mint a réteg átlagában, mert õt már családi környezete részben függetlenítette a nemesi életfelfogástól.

Az a körülmény azonban, amelyre céloztam, nem merül ki az említett meghatározottságban. Erdélyi ugyanis a Vörösmarty—Bajza—Toldy-triász nagy kezdeményezéseinek megérlelődése után, de egyúttal Petõfiék szervezett fellépése előtt lép az irodalmi élet színterére. Tehát reformkori irodalmunk nagy fellendüléséhez csatlakozhat egy olyan történelmi idõszakban, amikor a nemzeti romantika maradó értékai szilárd kiindulási pontot nyújtanak egy valóban magas szintû, a honi irodalom eredményeire bizton támaszkodó irodalmi gondolkodáshoz, de egyúttal mindinkább adva vannak az összegezés, a fejlõdési szakasz túllépésének lehetőségei. Ebbõl következik az „Erdélyi-típusú” kritikai és teoretikus tevékenység elsõ felismerhetõ sajátossága: megérzése, megértése és megragadása azoknak a történelmi adottságoknak, amelyekre a jelentõs — s egyúttal a valóságos fejlõdés menetével egybeolvadó — életmû épülhet.⁴ A kritikus és teoretikus, ha érzi vagy tudja, hogy hova kell állnia, s nagy

⁴ KLANICZAY TIBOR *Marxizmus és irodalomtudomány c. tanulmánykötetében* (1964. Polgári örökség és marxista irodalomtudomány 9–35. l.) bizonyos analógiákra célozva Erdélyi és Gyulai tevékenységének jellegét Lukács György és Révai József pályájának némely sajátosságaira vonatkoztatja.

távlatokban is követni képes a feltárló irányt, félig már győzedelmeskedett a valóság, s így az irodalmi élet véletlenci felett, a többi már az egyéni talentum, következetesség, elvszerűség és a munka eredménye lehet.

Persze Erdélyi azzal, hogy a progresszív romantikából a realista népiesség felé vezető tendenciák kiemelésére majd megőrzésére törekedett, egyúttal — egyébként érthetően — bizonyos határok közé szorította irodalmi nézeteit, illetve azok belső törvényszerűségeit felismerve, éles kontúrokkal körülrajzolta azok egységet biztosító kereteit, akarva-akaratlanul vállalva ezzel álláspontjának ellentmondásait is. Míg az irodalmi népiesség általánosan emberi érvényű jegyeinek kidomborításával Petőfi és Arany költői gyakorlatához ad esztétikai alapot, a politikai és társadalmi igényeket e kor közéleti atmoszférájához képest felettébb elvont módon kifejező elméleti gondolkodása sokkal inkább a centralistákkal rokonítja, amit az a körülmény is igazolni látszik, hogy a *Magyar Szépirodalmi Szemle* munkatársai jórészt ebből a körből toborzódnak.

Am ebben a kettősségben nem szabad csak átmenetiséget vagy ellentmondást látnunk. Hogy Erdélyi életművét Világos után is a megkezdett módon építheti tovább, az éppen a hagyományost és liberálist, valamint a népies-radikálist egyeztető szemléletének következménye. Az „Erdélyi-típusú” kritikának és teóriának tehát megvan a maga ára: értékmentő és megőrző küldetéséért a történelem így hajtotta be adóját: kiiktatta belőle a forradalom és a szabadságharc plebejus-demokratikus következtetéseit, ezáltal biztosítva a magyar realitásokkal, a tényleges irodalomtörténeti fejlődésvonallal való konfliktusmentes összhangot. Erdélyi életművének ezt a sajátosságát már csak azért is szükséges világosan látnunk, hogy példáját a maga korának meghatározottságai közepette, valóságos szerepének megfelelően értékelhessük.

Így tehát Erdélyiben egyként látnunk kell az úttörőt és a megőrzőt, anélkül, hogy mindvégig a kor legprogresszívebb művészi törekvéseinek képviselőjeként óhajtanánk emlegetni, mert — s ez munkásságának második kiemelkedő tanulsága — ő inkább irodalmi eszményeinek általános, a lokális körülményeknél messzebb tekintő, esztétikailag megalapozott kifejtésében, s a magyar irodalom adott fejlődési szakaszát világirodalmi mérce alapján tudatosító igényével jelesebb pályatársainál, s ebben a tulajdonságában közvetve — nem pusztán társadalmi-világnézeti vonatkozásban — benne rejlenek a fejlődés hosszabb távlatait tartva szem előtt, egy a nemzeti társadalom problemakörétől el nem szakadó, de a provinciális korlátosságokba bele mégsem törődő, az újabb irányok iránt mindig érzékeny irodalomfelfogás lehetőségei.

A szabadságharc előtt elméletírói tevékenysége jórészt a hagyományos ismeretekhez kapcsolódott.⁵ Ez azt jelenti, hogy Erdélyi elsősorban nem elméleti megfontolásokból, hanem a magyar irodalmi fejlődés lényegét megértő felismerésekből indul ki. Észreveszi, hogy a magyar romantika egyik kísérőjelensége — európai minták alapján, de hazai sürgetésre is — a népköltészet és a műköltészet viszonyának kérdése s az erre adott elméleti és gyakorlati válaszok sorozata. Kölcsey pl. költői gyakorlatában és tanulmányaiban, Kisfaludy Károly programadó népdalkísérleteiben, Vörösmarty népies helyzetdalaiban egy — Erdélyi véleménye szerint is — a polgári vagy polgárisodó nemzeti irodalomba ágyazandó népi formák használatát mindinkább erősítő törekvés bomlik ki. Erdélyi a progresszív romantika eme összetevőjét emeli még fontosabb szerepkörbe, egyúttal végiggondolva — egyelőre a herderi szemlélet alapján — e fejlődési folyamat következményeit. Persze a konzekvenciák logikus végiggondolása és összegezése egyszersmind több is, mint pusztán továbbfejlesztés: a népi formák centrális szerepe voltaképpen a romantika meghaladásának eszköze.

⁵ HARASZTHY GYULA: Erdélyi János irodalomszemlélete. (Irodalomtörténeti Füzetek. 66. 1940). E tanulmány a téma mindmáig legalaposabb tényszerű feldolgozása.

Aligha értenők meg Erdélyi szabadságharcig tartó pályaszakaszának irodalomszemléletét, ha nem látnók mögötte a jobbágyfelszabadítás, a polgárosodás és demokratizmus — egy szóval a reformkori progresszió mindazon tényezőit, amelyek mindinkább átalakítják — elméletben és gyakorlatban — az irodalom társadalmi funkciójáról, céljáról és közönségéről alkotott elképzeléseket. Erdélyi ezekre az új igényekre válaszol, még ha ezeknek politikai-társadalmi vetülete viszonylag kevésbé foglalkoztatja is. Ezért a herderi hagyományt kora felismert mozgásirányaihoz adaptálja, anélkül, hogy e tanok, s egyéb őt ért hatások (pl. Wienbarg befolyása) minden fontosságuk ellenére elhatározó jelentőségűek lennének. A negyvenes évek magyar hegelianusainak példája mutatja, hogy közvetve vagy közvetlenül Erdélyi is érintkezést találhatott már ekkor kora jelentős művészeti teóriáival, ám irodalomfelfogását elsősorban nem az őt ért valóságos vagy lehetséges elméleti hatások, hanem a magyar társadalom és irodalom sajátos helyzete és problematikája határozza meg. Az ebből sarjadó felismeréseket tágitja egyetemes érvényűre — a már jelzett határok között — s ez jelentőségének legfőbb titka.

A magyar népdalokról szólva azt az irodalomtörténetileg is érdekes megállapítást teszi, hogy általában az újabb európai nemzetek irodalmának kezdete idegen színezetű. E tény az újabb magyar irodalomra alkalmazva jelenti ki, hogy „költészetünk . . . minden iskolát kitanulta már”.⁶ A népköltészet kincseinek felhasználása, értékeinek felfedezése nem újdonság, amit Erdélyi hozzátesz, az sem annyira megállapításaiban, mint inkább ezek összefüggéseiben található meg. Aláhúzza, amit Herder és Kölcsey nyomán jól ismerünk, hogy a népköltészet a nemzeti karakter kifejezője, ám ezt a megfogalmazást megtoldja az ízlés kategóriájának bevonásával. Azt fejtegeti ugyanis, hogy az ízlés nem pusztán a gondolkodó ész kívánalma, tehát szabályai nem állíthatók elő mesterségesen, hanem összefüggenek a nemzeti közösség természetével. A nép életéhez tartozik annak költészete, s költészetéhez tartozik életének valósága — határozhatnók meg Erdélyi nyomán, mintegy azt is kimutatva, hogy a népköltészetben a valóságot, a realitáselemek jelenlétét tartotta a legfőbb érdemnek, s egyúttal legfőbb esztétikai tanulságnak.

A népköltészetről vallott felfogásába természetesen belevegyülnek, e kérdések történeti tisztázatlansága miatt is, bizonyos általánosítások, amelyek ma már aligha állják a helyüket, különösen az ósköltészet jellegére utaló fejtegetések, vagy az olyan megfogalmazások, miszerint a népköltészet eszméi a hit, a szerelem, a hősiség, ami éppúgy lehetne az egész költészeti hagyomány eszmevilága. S ezért nem is annyira a népköltészet eredetére vonatkozó, átfogó koncepcióra támaszkodó történeti felfogása (amit korlátoz az előzmények hiányos tudománybeli feltárása), mint inkább a demokratikus stíluseszmény emelendő ki nézetei sorából. Az egész közösség által használt nyelv, „melyet minden józaneszű, egészséges velejű ember megérthet”, egy szélesebb közönség felé fordulás igényét jelzi csakúgy, mint ahogy a modorosságoktól, a különböző idegen hatásoktól megszabadult valóságközeli egyszerűség igényét sugározza a kifejezendő tartalommal összeforrt, Petőfi és Arany költői gyakorlatára jellemző művészi nyelv. „A gyermeket nevének nevezni: ez már a szó, a nyelv dicsősége.”

A gyermeket nevének nevezni — voltaképpen a valóság szélesebb rétegei felé fordulás, az egész közösséghez szóló kívánó, az originalitást a népi költészet évezredek hagyományaiban megtalálható új típusú műköltészet, e kor irodalmi népiességének stíluseszménye rejlik eme — Erdélyire egyébként nem mindig jellemző — tömör kijelentés mögött. A népköltészet évezredek hagyományait azonban éppen e kor fedezi fel, s adaptálja saját szükségleteihez, s ezzel esztétikai normáit a műköltészet szintjére emeli. A magyar irodalom hatalmas fejlődése kapcsolódik ehhez a találkozáshoz. Erdélyi nagy érdeme, hogy észrevette és tudatosá tette a találkozás történelmi szükségességét. Érezte és tudta persze azt is, hogy ez a kapcsolat *ennek* a korszaknak legfőbb kérdése, hogy a művészet népi jellege a továbbiakban nem alapulhat a köz-

⁶ A magyar népdalok. 1846.

vetlen, tehát folklorisztikus jellegű elemek átvételén és továbbfejlesztésén, hiszen a népköltészet e formái szükségképpen elapadnak. Ám ez természetes, de nem sajnálatos, vagy amint ő írja: „... miért átkoznók a napot, hogy a hajnalt elüzi egünkről?”⁷

A népköltészet szerepét hangsúlyozó írásaiból kicsendülő esztétikai következtetések tulajdonképpen sejtetik azokat az elveket, amelyeket az *Egyéni és eszményi* c. tanulmányában körvonalazott részletesebben. Gondolatmenetének lényege sommásan az, hogy az általános csak az egyediben ölthet testet az irodalmi, illetőleg művészeti alkotásban. Az idealizálók megbontják az általános és egyedi, napjainkban tipikusnak nevezett, konkrét egységét, s helyébe az elvont eszmék szépített (tehát ezen eszmék külsődleges jegyeivel felruházott) ábrázolását állítják. Félek, hogy Erdélyi e gondolatmenetének reprodukálásával aligha mondok valami meglepőt. Ám felfogásának megfogható indítéka az, ami igazán tanulságos, az tudniillik, hogy az idealisták azokat az esztétikai értékeket zárják ki esztétikájuk köréből, amelyek a népköltészetre s az erre támaszkodó irodalomfelfogásra jellemzőek. A gyermeket nevének nevező szó hiánya ugyanis elsősorban a konkrét életjelenségek körében mozgó népköltészetet, s a nagyobb közösség legkülönbözőbb rangú egyedeit átfogó, a fényes zászlós úrtól a „rongyok szegényéig” terjedő, új módon értelmezett nemzetiséget zárna ki a költészetből. Az egyszerű embernek és értelemvilágának költői ábrázolása, ami a népiességből következő realista tematika egyik sarkalatos igénye, szintén a konkrétben megjelenő általános irányában hat. Ezért tartja éppen az ilyen témákat művészileg nagyobb feladatnak, Heine nyomán azt mondva, hogy könnyebb angyalt, mint foghúzó borbélyt fösteni. Tehát „az egyéniség és jellemzett” tanai boldogítanak, s ezért — a marxi felfogásra emlékeztetően — Shakespeare dicsősége nagyobb, mint Schilleré, s innen ered az azóta is hangoztatott, mélységesen igaz, de többnyire a pusztába kiáltott óhajtás, hogy „bizony nem ártana költőinknek, ha jobban ismernék az életet”.⁸

1848—49, mint az egész magyar irodalomban, Erdélyi pályáján is határkő. Elegendő emlékeztetni arra, hogy mint progresszív egyéniség szerepet is vállalt, versekben is üdvözölte a republikát, ám irodalomcentrikus és mérsékelt, a liberalizmus felé közelítő álláspontja, főleg utólagosan, megmagyarázza a korfordulóhoz való viszonyát is. Az irányköltészetet már 1848 előtt is kedvetlenül fogadta, s később a Petőfi jelentőségét oly meggyőzően bebizonyító tanulmányából is kiviláglik, hogy a politikai költészetét nem érti. „Hányatván, hanyatlott” — írja ilyenémű verseiről, 1851 márciusában pedig a *Pesti Napló*-ban megrója költőinket, hogy ahelyett, hogy a fő dologgal, az irodalommal foglalkoztak volna, „választák mindig a politikai utat s nyaktörő kalandokba vegyíték a nemzetet”. Ennyi elegendő, hogy gondolkodásának típusát e kérdések vonatkozásában jellemezzük. Ehhez a továbbiak szempontjából annyit szükséges hozzátenni, hogy pályájának töredékességét, s az újabb szellemi kezdeményezések befejezetlenségét, a személyes és egyéb körülményeken túlmenően, az említett álláspontja teszi érthetővé.

Erdélyi ugyanis átfogó elme és kísérletező alkatú egyéniség, akinek valamilyen előretörő új irányhoz kell kötnie magát, hogy alkotó kedve kibontakozhasson. A történelem illetén fordulata azonban, részben saját világnézeti-politikai karaktere miatt, éppen a termékeny távlatokat takarja el előle. Ezért ebben a helyzetben az 1848 előtti hagyomány elismertetését és védelmét vállalja, amennyire ezt a sajátos körülmények s az ezektől befolyásolt nézeti és megfontolásai engedik. A magyar irodalmi népiesség Petőfi és a fiatal Arany költészetében kicsücsösödő eleven tradíciót vállalni és mérlegre tenni persze óriási érdem, s az a mód, ahogy tette, klasszikussá avatta munkásságát. Mégis más dolog az irodalmi népiesség előrehaladó áramába kapcsolódni, az ezzel harmonizáló történelmi periódusban, mint érvelni mellette utána, nemcsak a jelentősen megváltozott körülmények, hanem az ezekhez mindinkább hozzá-

⁷ Népköltészetéről. 1842.

⁸ Egyéni és eszményi. 1847.

idomuló eszmények jegyében. Erdélyi tehát — elégedjünk meg ennyivel — 1848 után az 1848 előtti (s utána is elfogadható) eredményeit tudatosította. Ugyanazt tette tehát — s ez adja tevékenységének folyamatosságát, de ez az ugyanaz mégsem azonos, sem funkcióját, sem perspektíváit tekintve, s e körülmény tragikus elemet vegyít Erdélyi életművébe.

Vállalt feladatának két vonatkozása emelhető ki: az irodalmi fejlődés újabb szakaszának történelmi megvilágítása és igazolása, s másodikként az irodalmi népiesség esztétikai értékeinek védelme a provincinális epigonizmussal szemben. Az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. tanulmánya, amely egyik fő törekvésének megfelelően értékeli az új korszak eredményeit, külső formáját tekintve nem más, mint témakörök szerinti elemzése az utolsó negyedszázad főbb törekvéseinek és alkotóinak. Ám mind irodalomtörténeti, mind pedig módszertani szempontból vannak olyan részletei e tanulmánynak, amelyek messzebb mutatnak az írásba foglalt vélemények összességénél. Irodalomtörténeti fontossága elsősorban abban rejlik, hogy Toldy véleményével szemben, aki 1830 tájára tette irodalmunk virágkorának végét, Erdélyi éppen az ez idő tájt kezdődő periódus döntő jelentőségét hangsúlyozza. Rendkívül figyelemreméltó ez a tanulmány abból a szempontból is, hogy voltaképpen egyszerre visszatekintő kritikai értékelés, hiszen Erdélyi alkotóként ebbe az irodalomba nőtt bele, s irodalomtörténeti korszakmegjelölés is, tehát ritka példája a tudományos érvényűvé emelkedő, a növekvő távlatlal együtt kialakuló kritikai-tudományos rendszerezésnek. Módszertani újdonságát, történetiségét, egyes kategóriáit már a hegeli esztétika megismerésének köszönheti, mégpedig leginkább az általánosabb jellegű megállapításaiban. Így például a klasszikus, vagy formás művészetet felváltó regényes elv leírásában, amely a képzelődés felszabadulásával s a művészet népi forrásával együtt alkot jellegzetes triásztt, továbbá a tartalom és forma összefüggésére utaló megjegyzések stb. . . Konkrét értéktételeit azonban nem mindig rendeli alá elvi koncepciójának, ezek jórészt saját és a hozzá hasonló törekvéseket képviselő íróársak ízléséből, gyakorlatiasabb irodalmi tapasztalataiból, olykor előítéleteiből fakadnak, de mindenképpen beletorkollanak abba a mindinkább uralkodó, s Gyulaiék által is vallott, bár kevésbé hegelianus szellemben megfogalmazott koncepcióba, hogy Aranyánál „tisztá formáig vívta ki magát a műszme”.

Legelvontabbnak tetsző megállapításai mögött is, akár kézenfekvő az összefüggés, akár kevésbé az, mindig ott rejlenek a tőle konkrétan vallott irodalomtörténeti és ízlésbeli nézetek. Hogy a népit egyenrangú elemként építi bele az új irodalmi korszak legfőbb jellemzői közé, nem meglepő az elmondottak után. Ám a népköltészet nála, vagyis a „népi elemnek fölvétele” csak a legmagasabb „műbecs” normái szerint értékelhető, tehát a népi e korban alapja a nemzetinek, amely vízszint az egyetemes emberi megnyilvánulása, s ezért a partikuláris, a pusztán lokális tematika és modor éppen felfogása lényegének mond ellent. Tehát népiesség-felfogásának védelmében elsősorban a gondolatilag primitív (és nem egyszerű) formában a helyi kuriózumot alkalmazó, a népszerű ízlés külsőségeit kihasználni igyekvő epigonok ellen fordul a legkíméletlenebbül. Kelmeiségnek nevezi ezt a jelenséget, azt mondván, hogy a kelmeszerű „halmaza mindazon tulajdonoknak, amelyek a dologhoz tartoznak ugyan, de mintegy külsőséget alkotnak rajta, és pedig úgy, hogy a dolog eme tulajdonoknak elmúlása után is marad az, ami; . . .” — találó megfogalmazását adva ezzel mindenfajta epigonizmusnak, formalizmusnak.⁹

Termékeny, összefoglaló igényű kritikai módszere kifejeződik abban a véleményében is, hogy esztétikai elveit, mindenfajta értékbeli relativizmus nélkül a világirodalom csúcshoz igazítja. A magyar irodalom értékelésekor is ezek az értékek lebegnek szeme előtt, s kritikai gyakorlatában, bár minden részletmegoldást, a felcsillanó tehetséget, a megoldások tétováságán is átszűrődő magasabb igényt méltányolja, de sohasem másképpen, mint részlegen megvalósult, de objektív mércével mérhető esztétikai produktumot, s nem mint a

⁹ Népköltészet és kelmeiség. 1855.

magyar átlagszinthez viszonyított előre- vagy hátralépést. Erdélyi történeti szemlélete ugyanis az irodalomtörténeti fejlődés vonatkozásában nem pusztán a nemzeti történelemtől meghatározott körülmények eredményeként kialakuló specifikus tendenciák kibontakozásának nyomon követését jelenti, noha általában számításba veszi ezeket a körülményeket, hanem a hegeli dialektika szerint az egyetemes szellem kibontakozásának nagy törvényeit keresi. Más kérdés, hogy módszertanilag mennyire átgondoltan, kierieltlen vagy következetesen. Mint már céloztam rá, tanulmányainak elvi keretei és részlemezései között a kapcsolat sokszor csak elvont jellegű, a magyar irodalmi élet konkrét jelenségei a gyakorlatban erősebbnek bizonyulnak. Mindezt figyelembe véve sem tanulság nélkül való az, amit Arany-tanulmányában ír: „Müboldcsészül a szellem nevében vagyok feljogosítva mindent várni a magyar elmétől, mit csak nagyot látok s látam a világirodalomban; de nincs jogom azt kötni valamely költőre, hogy így írj és úgy írj.”¹⁰

„Azt kötni valamely költőre”, hogy így vagy úgy írjon a kritika műfajának egyik legnagyobb veszedelme, amelyet a legnagyobbak sem tudtak mindig elkerülni, a tőlük képviselt ízlést, vagy irányt kérve számon eltérő karakterű alkotóktól is. Persze a műfaj nagy dilemmája is egyben, hogy miképpen lehet objektív, határozott nézeteket vallani s egyben megragadni a valóságos folyamatokat és új alkotásokat, amelyek váratlan variációkban, ki-kitörve a már megfogalmazódni látszó törvények határai közül, szabálytalan, de vitathatatlan szépségeikkel hökkentik meg a teoretikusokat. A születő újat felismerni, tulajdonságait észrevenni, jövőndő szerepét megérezni, a rossz utak felől elterelni, értékes kezdeményeit bátorítani — ezt kell tennie az eszményi kritikusként. Hogy azonban ezt tehesse magának is alkotó, nagy távlatokban gondolkodó, érzékeny szellemnek kell lennie, méltónak azokhoz az értékekhez, amelyek képviselését vállalta.

Erdélyi János mindenesetre olyan egyénisége volt a magyar szellemi életnek, hogy benne egyesült sok olyan tulajdon, ami ilyenfajta szerepre alkalmassá tette volna. Hogy mégsem ilyen módon jellemezhetjük egész tevékenységét, annak legfőbb oka kétségkívül abban rejlik, hogy gondolkodásának liberális-demokratikus kettősségből a liberális vonások kerekedtek felül, egybehangzóan a magyar társadalmi fejlődés alakulásával. Az is elmondható, hogy a magyar irodalom fejlődésének eszmevilága 1848 előtt szoros kapcsolatba került az európai progresszióval, 1849-ben éppen ez a mind természetesebb kapcsolat vált kétségessé. A népi művészet nemzetivé és egyetemessé tágulásának folyamatából mindinkább eltűnt az egyetemesség mozzanata, s a népnemzeti iskola a szűkülő magyar horizont igazolójává lett, s a világ és lélek nagy kérdései, az erkölcsi és a filozófiaiak, csakúgy mint az esztétikaiak ennek a szűkebb magyar valóságnak rendelődtek alá. Ezt a folyamatot, ezt a sajátosan és gyakorlatiasan értelmezett nemzeti irodalmat s annak minden következményét Gyulai Pál vállalta a legegységelműbben, s erélyével, szervezőképességével kiemelkedő tekintélyű és hatásos teoretikusává és kritikuskává lett. Erdélyi János — ha másképpen, s a részletkérdésekben eltérően is — lényegében véve az irodalmi fejlődésnek ilyenét alakulásával egyetértett, elfogadta, s ezért nem tudta egyéni tehetségének, kritikai-elméleti felkészültségének a magyar irodalom belső problematikájától független adottságait valamely érdemleges alternatíva irányában koncentrálni.

Persze nagyon jól tudjuk, hogy Erdélyi másirányú nézetei, ha ezek határozottabban kialakultak volna, nyilván nem változtathatták volna meg a magyar irodalom fejlődésének jellegét. De mindenesetre alkalmassá válhattak volna olyan kritikai álláspont kimunkálására, melynek segítségével e korszak problematikája, válságai, dilemmái, tartalmi és művészi sajátosságai egy magasabb nézőpontról szemlélve sokoldalúbban s a jövőndő számára tanulságosabban lettek volna megragadhatók. Ám ne szóljunk feltételes módban — még ha a magyar irodalom története sokszor csábít is feltételezésekre —, hanem kíséreljük meg inkább

¹⁰ Pályák és pálmák. 1867.

jelezni azokat a megkülönböztető mozzanatokot, amelyek Erdélyi pályájára mindvégig jellemzőek.

Nem volt felfedező típusú kritikus. Kortársairól adott véleményei, műveikre tett megjegyzései között igen sok az utókor által is igazolt mélyreható megfigyelése, de legalább ennyi az esetlegesség, inkább a kor és a személyes ízlés befolyásából eredő, mulandó érvényű ítélet. Ezért nagyobb szabású portréit (Petőfi, Arany, Vörösmarty, Madách) történeti szempontok alapján véghezvitt rostálás után lehet megítélni. Tevékenységének ez a jellegzetessége különösképpen kiütözik *A magyar lyra, 1859* és *A magyar lyra, 1863* c. nagyszabású kritikai áttekintéseiből. Voltaképpen az egyedi művek és pályaképek értékelésekor is elsősorban két mozzanat kelti fel érdeklődését: az életmű, vagy a mű helye a magyar irodalom fejlődésében, illetve a művek bizonyos csoportjaiban fellelhető törvényszerűségek, folyamatok karakterének kifejtése. E nagyigényű, bár csak részben megvalósuló összefoglaló és rendszerező jellegű törekvés annál is inkább méltánylandó, mert a heterogén, mind művészileg, mind pedig tartalmilag rendkívül ellentmondásos, vegyes értékű irodalmi anyagból kellett kibogoznia elméleti érvényességű megállapításait.

Erdélyi pályája második szakaszában sem tett engedményeket a kritikában és az elméletben eluralkodó ösztönösségnek, s a fogalmi kategóriáktól mindinkább elszakadó irodalmiasságnak. Gyulaival folytatott polémiaja (*Én, a forma és a próza*) azért is nagyon tanulságos, mert e vitában nemcsak kettejük nézeteltérése nyilvánul meg, hanem a kritika műfajának egyik alapproblémája. Amikor Gyulai kritikusi stílusát az „*imaginatio*” nyelvének nevezi, megjelöl egy fejlődési folyamatot, azt tudniillik, hogy a kritika és az értekezés szépírói nyelvi igényessége mint formai követelmény magában foglal egy szemléletbeli jellegzetességet, az objektívtól és a fogalmitól való elzárkózást, s utat nyit (a későbbi fejlődés ezt igazolja) annak a műközeli, beleérző, belletrisztikus kritikának, amely hosszú időn keresztül a leghatásosabb formája volt a magyar értekező prózának. Persze ennek a típusú kritikának és esszéirodalomnak is voltak határozott, s lényeges törekvéseket támogató megállapításai, ám szubjektívebb jellege, metaforikus sejtetései, érzékletes tényközlései a mindenkori célokhoz könnyen idomíthatók lévén elkerülték az objektív-tudományos, érvelő kritika és tanulmány számos nehézségét. A szép előtt hódoló, elragadtatásba eső műtiszttel szemben Erdélyi a formáról való teória egyetemességére hívja fel a figyelmet.¹¹ Vitájuk, amely máig húzódó vita, abban foglalható össze, hogy nem a nyelvi megformáltság és szemléletesség, hanem a lemérhető, eszmékkel és érvekkel hitelesíthető igazság a döntő a történeti, tehát irodalmat ismerető tudományokban. Ami Erdélyinél sem jelenti a nyelvi pongyolaság és a spekulatív hajlam tudományosként és magasrendűként történő elismerését.

Ez a gondolati igényesség, a mellékes jelentőségű impressziókkal szemben ellenállás, a kutató-kérdező szellem az, ami Erdélyiben akkor is többlet, amikor már nem tud, kora egyébként értékes irodalmában búvárkodva, irányt mutató válaszokra lenni. „Jobb szerettem volna én afféle búvárló, elmélkedő, olykor feszegető író is lenni, mint csupán szépíró, ki kevésbé gondol az előadandóval, mint az előadással” — írja. Szellemének ez a sajátossága magyarázza, hogy bár magáévá teszi az ötvenes-hatvanas évek irodalmi fejlődésének lényegét, sohasem fogadja el azt abszolút értékrend alapjául, mint az irodalmi Deák-párt teoretikusai. Valami elégedetlenség és nyugtalanság is él benne, s ezért küszködve a magyar szakterminológia kezdetlegességéből adódó buktatókkal, Hegel nyomán esztétikai rendszerezésbe kezd. *A hazai bölcsészet jelenében* ironikusan utasítja el a magyar glóbusz filozófiai igazolását,¹² egyetemes irodalomtörténet írásába fog, s visszaemlékezve a negyvenes évek lelkesítő szellemi kalandjaira, erélyes szavakkal védi az utópisztikus szocializmust Madáchcsal szemben. Adatgyűjtő

¹¹ *Én, a forma és a próza*. Pesti Napló. 1858.

¹² *A hazai bölcsészet jelene*. Sárospatak, 1857.

filológusként is bemutatkozik a *Sárospataki Füzetek*ben, majd felismeri Taine jelentőségét.¹³ Vitairatokat és töredékeket produkál elsősorban pályája e szakaszában, nagy tervei félben maradnak, mert most már elszívárgott alóla az idők árja, amely a negyvenes években hatalmas hullámaira emelte. Töredékes életműve azonban mégis kirajzolja egy impozáns szellemi épület fundamentumát.

Sárospatakról indult pályája és oda is tért vissza. Ebben a tényben nem kell valaminő jelképeességet látnunk, de egyszerű biográfiai adatnál mindenképpen többet. Professzorkodásának hosszú esztendei, melyeket távol töltött az irodalmi élet centrumától, a kétségtelen nehézségek ellenére is sok új indítással szolgáltak. Ekkor mélyed el filozófiai tanulmányaiba, s kezdi el nagyobb szabású, rendszerező munkáinak megírását, s munkálja ki terveit, elképzeléseit. A nagy hírű, nemes tradíciókkal rendelkező városban, amely annyi nevéssé vált embert fogadott falai közé, Erdélyi, példájával mondva ellent a szűkösebb lehetőségek oly sokak számára bénító befolyásának, egyaránt tudott a magyar és az európai kultúra képviselője lenni. Az itt eltöltött majdnem két évtized azt a kulturtörténeti tanulságot is sugallja, hogy a hazai művelődés tűzhelyei mindig akkor táplálták a tudás igazi melegét, ha a haza és a világ dolgai iránt lankadatlan érdeklődéssel viseltető tanítók és tanítványok gyülekeztek körülötte. A Hegelt tanulmányozó, egyetemes irodalomtörténettel foglalkozó és a hazai népdalokat és szokásokat kincsként megbecsülő Erdélyi János, a reformkor nagy hagyományai nyomán, sohasem érezte a magyar valóságot öntörvényű, zárt világnak. A tudás egyetemességének gondolata segítette abban, hogy Sárospatakról, az emberiség kultúrájának értékeivel gazdagodva, irodalmunk és művelődésünk legfőbb kérdéseit tudta megvilágítani. Szellemi igénye, gondolkodásának módszeressége, objektivitása, s mindezen tulajdonságait átható lelkesége a művészet és a tudás nagy teljesítményei iránt, a lokális jelenségeket a nagy törvényeknek megértően alárendelő magas nézőpontja történelmi példa azok számára, akik ma akarnak eligazodni a művészet, a tudomány, a haza és a világ dolgaiban.

Antal Weber

WIE JÁNOS ERDÉLYI DIE LITERATUR BETRACHTETE

Die Studie untersucht die Hauptcharakteristika der Literaturbetrachtung von János Erdélyi — so in erster Linie die literaturgeschichtlichen Faktoren, die Erdélyis Konzeption über das Volkhafte motivieren, ferner den Prozeß, wie sich diese Konzeption im Laufe seiner Lebensbahn entwickelte bzw. änderte. Ein anderer Gesichtspunkt der Studie ist die Untersuchung der ästhetischen Ansichten Erdélyis, die Erwägung ihres Wertes, ihrer Beständigkeit und ihrer historischen Funktion. Ein dritter wesentlicher Gesichtspunkt ist die methodologische Untersuchung der theoretisch-schriftstellerischen und kritischen Tätigkeit Erdélyis. Ziel und Zweck der ganzen Studie ist, die literaturorganisatorische Tätigkeit des namhaften Theoretikers, Kritikers und Dichters anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Todestages im Lichte der neueren Forschungen auch unter Berücksichtigung der heutigen Wirkungen der Erkenntnisse seiner Laufbahn wachzurufen und zu würdigen und seine Literaturbetrachtungsweise auf Grund einiger beachtlicher Besonderheiten zu bewerten.

¹³ BEÖTHY ZSOLT: Erdélyi János. (Felolvasás a Kisfaludy Társaság 1897-es közgyűlésén.)

JÓZSEF ATTILA TROCHEUSAIRÓL

(A *Tudtam én* ritmikai elemzése)

1. Sokan úgy vélik, hogy időmérték és szó-, illetve mondathangsúly egymásra hatását legjobban a magyar jambus viszontagságos történetében lehet nyomon követni. De miért feledkezni meg a magyaros formákkal látszólag oly könnyen összebékülő trocheusi metrumokról, amelyekkel kapcsolatban szintén sok-sok kérdés vár feleletre? Természetesen e vonatkozásban is — a mondathanglejtés bonyolult problémáitól egyelőre eltekintve — mindenekelőtt azt kell megvilágítanunk, voltaképpen milyenek egy-egy magyar trocheusi metrum ritmikai változatai, s mennyiben szükséges különbséget tennünk ezen a téren is legalább két-féle versnyomaték közt. Elsőrangú versnyomatéknak tartjuk ugyanis azt, amelyet a természetes nyelvi hangsúly (szóhangsúly, mondathangsúly) is támogat, másodrendűnek pedig azt, amely csupán a metrumnak megfelelő hosszúságra támaszkodik. Persze van még egy harmadik nyomatékváltozat is, mégpedig az, amelyet egyedül a nyelvi hangsúly hoz létre, szinte függetlenül a metrum pontos alkalmazásának sajátos kívánalmaitól. Mondanunk sem kell, hogy mindeme problémákat végre korszerű leíró versetani és verstörténeti keretbe kell állítanunk, vagyis figyelembe kell vennünk számos olyan elvet, amely mindeddig még nem ment eléggé át a mi metrikai-poétikai közfelfogásunkba.

2. Az alábbiakban — a *Tudtam én* című vers (1928) kapcsán — egy költészetünkben aránylag ritka és éppen ezért mindeddig kevés figyelemre méltott trocheusi formával, a népdalelőzményekre alig támaszkodó trocheusi kilencessel szeretnék foglalkozni.¹

E metrumot mint önállóan alkalmazható formát Horváth János Arany János (*Fiamnak*) és Babits Mihály (*Vers a csirkeház mellől*) alapján említette; az európai előzmények felé azonban világosabban mutat az a tízesekből és kilencesekből alakult trocheusi periódus, amelyre — ugyancsak Horváth János — Vörösmartyt (*Szép Ilonka*) és Petőfit (*Éj van*) idézi tanuságul (*Rend. m. verst.* 108). Hozzánk az utóbbi forma (10—9) alighanem német forrásból került (vö. J. Minor, *Neuhochdeutsche Metrik.*² Strassburg, 1902. 226—7); kis magyar verstanomban Goethe *An das Schicksal* című versére utaltam, mint e versforma egyik jellegzetes példájára (*Ismerjük meg a versformákat* 72). Ha mármost ennek a Goethe-versnek kilenceseit közelebről megvizsgáljuk, mindjárt képet nyerünk a metrikus keretnek, vagyis a $\bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \bar{u} \wedge$ képletnek közvetlen mintául szolgáló idegen változatairól is.

Goethe költeménye összesen 52 sort, vagyis 26 kétsoros periódust foglal magában; mivel az utolsó sor nem kilences, hanem trocheusi hetes („*Uns doch nicht verändern mag*”), a szövegben összesen 25 trocheusi kilencest találunk. Ha a különböző erősségű ictusokat, az egyszerűség kedvéért, ezúttal nem sorozzuk túlságosan sok kisebb kategóriába (e kérdésről 1. *Le rôle de l'accent dans le vers russe* című dolgozatom, *Studia Slavica* 6/1960, 315—29),

¹ A népi kilences $4 || 4 | 1$, illetve $4 | 2 | 3$ képletét „aránylag modern fejleménynek” tartja Szabédi László, *A magyar ritmus formái* c. művében. A *kum* refrénnel végződő dalok — pl. „A kiscelli temetőbe, kum” valószínűleg német eredetűek. A $4 | 2 | 3$ tagozódású kilences teljesen zenei fogantatású.

akkor szemünkbe tűnik mindenekelőtt a sorkezdet két fő típusa. Az egyik változat (nevezzük A-típusnak) nagyon közel áll magához a metrum előírta ditrocheusokhoz; ebben az esetben a metszet előtti ditrocheus két ictussal bír, vö. 4. „*Wähnend selig | nimmer hinzutraun*”; 26. „*Sag, wie band es uns | so rein genau*” stb. E meglehetősen gyakori alaptípushoz csatlakozik az a ritkább, de a mi szempontunkból igen fontos B-típus, amelyben csupán a ditrocheus első íze kap erőteljes hangsúlyt: 14. „*Unerwarte | Morgenröte | tagt*” (dinamikus képlete körülbelül: $\acute{x} \times \acute{x} \times | \acute{x} \times \acute{x} \times | \acute{x} \wedge$). Sokkal gyakoribb — legalábbis a németben — a C-típus, amelynek alapsajátossága a sorkezdő ictus gyöngülése, mégpedig két különböző fokon: az egyik alcsoportot a jelzőként használt birtokos névmás előfordulása jellemzi (Ca), a másikat (Cb) a sor elejére helyezett *und* (és) kötőszó, amelynek hangsúlya nyilván még gyöngébb: 2. „*Unsre Zukunft | ahnungsvoll zu schau'n*” (kb. $\acute{x} \times \acute{x} \times | \acute{x} \times \acute{x} \times \acute{x} \wedge$); 20. „*Und zu schwanken | auch in Traumgefahr*” (kb. $\acute{x} \times \acute{x} \times | \acute{x} \times \acute{x} \times \acute{x} \wedge$).

A sor belsejének kialakítása már Goethénél szervesen összefügg a metszet helyével. A trocheusi tízes tagolása alapján feltételezhető 4,5 típus korántsem általános; ezenkívül figyelmet kell szentelnünk a 3,6 típusnak, melyet például a 12. sor képvisel: „*Hoffnungslos | in unversehnen Schmerz*” ($\acute{x} \times \acute{x} | \times \acute{x} \times \acute{x} \times \acute{x} \wedge$). Efféle típust találunk a 34. sorban is: „*Rich-tetest | den wilden irren Lauf*”. Most idézett két példánk szépen igazol még valamit: a 2. ictusnak meglehetősen gyakori ingatagságát, valamint — s ez talán a legfontosabb tanulság — a sorzáró csonka ditrocheusnak szinte teljesen általános $\acute{x} \times \acute{x}$ formáját (a 7. vagy 9. szótagra esetleg kerülhet csak másodrendű hangsúly is, vö. 28. „*Meine Schwester oder meine Frau . . .*”) Mindent összevéve, a Goethe-vers dinamikus nyomatékainak (ictusainak) megoszlását a következő táblázattal szemléltethetjük (a 12-nél gyakoribb előfordulásokat félkövér szedéssel jelezzük):

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Főhangsúlyos	12	—	18	—	21	—	20	—	22
Mellékhangsúlyos	11	—	5	—	1	2	—	—	3
Hangsúlytalan	2	25	2	25	3	23	5	25	—

A német trocheusi kilences szerkezete tehát aránylag egyszerű váltakozó ritmus: a nyomatéktalan (hangsúlytalan) ízek erősebb hangsúlyt sohasem kapnak, legfeljebb a főhangsúlyos ictusok alkalmi gyöngüléséről lehet szó, különösen az első szótagban.

3. Hogyan alakult a kilences sorsa egyik első magyar művészenek, Vörösmartynak kezén? Ha a *Szép Ilonka* 44 kilenceséből legalább 20-at megvizsgálunk — vagyis a 10 első versszak mindegyikének 2. és 4. sorát — a következő eredményt kapjuk.

Vörösmartynál a legtöbb sorban a németből ismert 4,5 tagolás érvényesül (kivételesen például a 10.: „*S im a | várt szerencse | megjelen*”). Az első felsor kezdő szótagjában a metrum szerinti hosszúság olykor kétes ugyan, főleg a sor eleji névelő miatt (vö. 28. „*A leányra nyújtva | jobb kezét*”), mindazonáltal 13 esetben az 1. szótagot fő-, egy esetben pedig legalább mellékhangsúly támogatja. Ezt a tényt, vagyis az 1. szótagnak nyomatékos kiemelését különösen akkor értékeljük tényleges fontossága szerint, ha meggondoljuk, hogy például a 2. szótagban főhangsúly csak 4 esetben akad (vö. 38.: „*A kupák már | felvillantanak*”), s hogy a 3. szótagban is csupán 7 esetben jelentkezik főhangsúly. A metszet előtti rész magva tehát szinte teljes szabályossággal az 1. szótag; ezt bizonyítja többek közt két oly közismert verssor is, mint „*Él-e még a | régi harc fia*” és „*Szól az ősz most | éljen a király*”.

A rendszerint hangsúlytalan és rövid 4. szótag után az 5-ben gyakoribb mind a hosszúság, mind a hangsúly; ez a szótag csupán egyetlen esetben hangsúlytalan (a már idézett 10. sorban), viszont főhangsúlyt kap 17 esetben (tehát még gyakrabban, mint az

1. szótag, aminek elsősorban logikai-mondattani okai vannak). A szinte mindig hosszú 5. szótagnak éles ellentéte a 6.: ez ugyanis rendszerint rövid, s mindössze három szó jut, éppen ritkasága miatt, feltűnő főhangsúlyhoz, vö. 8: „Alkonyattól | vár szerencsejelt”; 26.: „A vadász: | ez már királyi vad”; 50.: „És ha ittam, | az *nincs* cenkekért”. A 7. szótagnak metrikusan mindig hosszúnak kell lennie (kétes azonban a quantitás a 44. sorban: „Szól az ősz most: éljen a [k]király”); a hosszúságot kiemelő hangsúlyt azonban itt csupán 10 esetben találjuk meg. Mindig rövid a 8. szótag; hangsúlyt mégis kaphat, főleg akkor, ha a sor jelzős szerkezettel zárul (vö. pl. 26.: „Elfogván a | szállongó *lepét*”). Végül az utolsó szótag kifejezetten nyugvópont jellegű: többnyire hosszú, de csak néhány esetben hangsúlyos, tehát a figyelmet kevésbé vonja magára. Mindent összevéve, Vörösmarty e 20 sornyi trocheusi kilencese a következő képet mutatja (a 12 előforduláson felüli gyakoriságot ismét félkövér szedéssel jelezzük):

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Hosszú	18	2	18	15	19	6	19	1	18
Rövid	2	18	2	5	1	14	1	19	2
Főhangsúlyos	13	4	7	2	17	2	10	2	4
Mellékhangsúlyos	1	2	2	2	2	—	—	6	2
Hangsúlytalan	6	14	11	16	1	18	10	12	14

Feltűnő Vörösmartynál is a metrum prozódiai kezelésének tisztasága; sajátos magyar vonás azonban egyrészt a hosszúság és a hangsúly elhelyezésének bizonyos mértékű disszociációja — éppen ezért lehet a hangsúly erősen kifejező értékű színező elem! — valamint a 4. és a 9. szótag aránylag gyakori hosszúsága, ami nemcsak a metrummal magyarázandó, hanem a metszét, illetve a sorvég természetete nyugvóponttal is. E szótagok azonban mégis eléggé súlytalanok, hiszen jelentős hangsúlyt alig hordoznak.

4. Petőfinél egész ciklus képviseli a 10/9 szótagú trocheusi periódust, mégpedig az, amelyet 1845-ben a *Szép vidéknek szépséges leánya* kezdetű vers nyit meg, s mely a *Megpendítem* . . . című verssel végződik. Nem lehet célunk ennek az aránylag terjedelmes anyagnak rendszeres áttekintése; vizsgáljuk meg azonban legalább két vers — *Éj van* . . . (1) és *Megpendítem* . . . (2) kilenceseinek néhány szembevetendő sajátosságát.

Petőfinél a természetes nyelvi hangsúly erőteljesen a pontos metrikus lejtés fölé kerekedik; egyszersmind azonban ritkábbá válnak a súlytalan sorkezetek, melyek Vörösmartynál többnyire az 1. szótagra eső névelővel magyarázandók. Amikor Petőfi e megoldáshoz folyamodik, a sor második felének lebegő hullámváza tökéletesen kárpótol az első felében tapasztalható hangsúlyeltolódásért, vö. 1.2.: „A magas *menny* | *holdas, csillagos*”. Kitérő és nagyon természetes nyelvi lendület ad szárnyat a következő két sornak (2.25—6.): „*Nem* lehet, hogy én még | *ne* szeressek, | És hogy engem | *ne* szeressenek”. A sor egész első része is olykor majdnem súlytalaná válhat; ilyenkor azonban Petőfi korában már kissé régies ejtéssajátóságokra is gondolhatunk, vö. „Látásodkor úgy jártam, mint a [f]fa, | A[m]melyet a | villám gyújtja meg” (*Mihelyest megláttalak* . . ., 3—4.).

A legelterjedtebb metszés persze a 4,5 típushoz tartozik; a két sorfelet nyitó erőteljes hangsúlyhoz képest (pl. 1.4.: „*Drágagyöngyöm* | *mit* csinálsz te most?”; 2.8.: „*Szívet és dalt* | *nem* érdemlenek” stb.) a többi nyomaték meglehetősen másodlagos szerepet játszik. Sajátos vonás a 9. szótagba helyezett egyszótagú szónak aránylag erős nyomatéka például a következő sorokban (2.23—4.): „*Máriusként, a*[k]ki száműzöttlen | Egy országnak omladékin *ül*.”

Mindent összevéve, Petőfi kiválasztott kilenceseinek megközelítő hangsúlystatisztikája a következő:

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Hosszú	14	5	21	17	18	10	21	—	17
Rövid	8	17	1	5	4	12	2	22	5
Főhangsúlyos	16	5	6	5	17	3	13	6	2
Mellékhangsúlyos	2	2	2	—	—	3	1	—	—
Hangsúlytalan	4	15	14	17	5	16	8	6	20

Petőfi trocheusai tehát nem is olyan „pongyolák”, aminőnek — bizonyos hagyományos vélekedések szellemében — gondolhatnók; annyi bizonyos, hogy egyrészt az 1., 5. és 7. szótag gyakori nyomatéka, másrészt pedig a 4,5 tagolásnak eléggé következetes alkalmazása kissé merevvé tenné ezt az alkalmazást, ha nem színezne-árnyalna szinte minden sort a j á t o s ritmikai egységge a beszélt nyelvből merített hanglejtés változatos dallamvonala.

5. Arany János *Fiamnak* című költeménye már a trocheusi kilencesek sorozatos használatának megfigyelésére is alkalmat nyújt: ezúttal a 7 szakaszból mindig az első négy sort (összesen tehát 28 sort) vizsgáltuk meg: azt a részt, ahol a nyolcsoros szakaszok párosrímű *tiszta kilenceseket* tartalmaznak. Az eredmény eléggé meglepő, mégpedig mindenekelőtt a metszet szempontjából. 28 sorból 12-ben a metszet ingataggá vált, vagyis nem esik pontosan a 4. szótag mögé. Gyakorikak a szinte metszettelen sorok, mint például a 4.: „Kívül | leskelődik a | sötét”. Nem egyszer 6,3 metszést találunk, például a 18. sorban: „Tűrni és remélni | megtanít”. Az utóbbi példa rámutat Arany trocheusainak rendkívül pontosan ritmizált voltára is; a mérték mintha kissé a hangsúly fölé kerekedne és a hosszú szótagok számos ponton, így a 3., 5., 7. és 9. szótagban mintha a maximális frekvenciához közelednének. A hangsúly nem támogatja oly világosan a metrikus váltakozást, mint Petőfinél; különösen feltűnő az 5. szótagon a 24 hosszú szótaghoz képest csupán 14 esetben jelentkező hangsúly. Gyakori vonás számos sornak hangsúlyos egyszótagos lezárása is; e szempontból különösen fontosak például ezek a sorok (33—4.): „Megtiporva | az erényt, az ész, / Míg a vétek | irigységre kész”, illetve (51—2.) „Mert különben | sorsod és a föld / Isten ellen | zúgolódní költ”. Statisztikai adataink, összesített formában, a következők:

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Hosszú	19	2	26	14	24	8	25	—	27
Rövid	9	26	2	14	4	20	3	28	1
Főhangsúlyos	17	7	12	8	13	3	10	7	5
Mellékhangsúlyos	9	—	1	—	1	1	1	3	—
Hangsúlytalan	2	21	15	20	14	24	17	18	23

6. Most már József Attila kortársaira térhetünk; eddigi megjegyzéseinket egészítsük ki legalább egy Babits-vers elemzésével. Babitsnak korántsem tipikus formája a trocheusi kilences; ha a Horváth János idézte, de késői *Vers a csirkeház mellől* strófáitól eltekintünk, alig néhány esetben találunk nála tiszta kilenceseket. Mindenesetre — talán éppen Aranyra gondolva — valószínű gyermekie egyszerűségét és áhítatot asszociált Babits ehhez a formához; ezért írta ebben a metrumban — eltekintve Baudelaire- és Mallarmé-reminiscenciákkal terhes és rendkívül zaklatott ritmusú *Reggel* című versétől — egyrészt a *Reggeli templomot*, melyben a kilencesek hetesekkel, ötösökkel, hármassokkal, sőt egyszótagú sorokkal keverednek, másrészt az *Őszinteséget* (1921—4; a *Sziget és tenger* kötetben), amely formája, hangulata és egy-két tartalmi eleme révén talán József Attila világától sem volt távol. Idézzük tehát a szóban forgó 20 soros szöveget (s jelöljük a feltételezhető sormetszeteket is):

Őszinteség... | Óh hogyha a szív
oly tiszta lenne, | mint hegyi víz,
könnyű, mint vers, | ami rímre megy,
és egyszerű, | mint az egyszerű!

Fa vagyok, | a lábam sárban áll,
ezer álmom | vétkes kört csinál
s lelkemben úgy | eltéved a fény,
mint egy labirintus ösvényén.

Tán zöld bozót, | gazos labirint,
talán csupa | kőfal kacskaring;
mélyén hova | Röntgen-láng sem ér,
mily szörnyeteg | lakik és henyé!

A szó ott | tévedez, elmarad...
Fond, | Ariadném, | szent fonalad,
és ahová | sem igen, se nem,
tán elvezet majd | a szerelem.

Hogyan mutassa | a föld magát?
ha az ég nem küld | feléje sugárt?
Fa vagyok, | lábam a sárba tapad,
de karjaimat | már vonja a nap...

Babits versének nagyon jellegzetes vonása a két utolsó szakaszban jelentkező ritmusbizonytalanság. Különösen világos a ritmusváltás a 14. sorban (*Fond, Ariadném, szent fonalad:* $\text{—} | \acute{o} \ \acute{o} \ \acute{u} \ \text{—} | \acute{o} \ \acute{o} \ \acute{o} \ \wedge$) valamint az utolsó háromban, ahol a daktilusok megjelenése kétségtelenül „stiliztikum”, sajátos kifejező elem:

18. ha az ég nem küld feléje sugárt? $\acute{o} \ \acute{o} \ \text{—} \ \text{—} \ \acute{u} \ | \ \acute{o} \ \text{—} \ \acute{o} \ \text{—} \ \wedge$
19. Fa vagyok, lábam a sárba tapad, $\acute{o} \ \acute{o} \ \acute{u} \ \wedge \ | \ \text{—} \ \acute{o} \ \acute{o} \ \text{—} \ \acute{o} \ \acute{u} \ \wedge$
20. de karjaimat már vonja a nap. $\acute{o} \ \acute{u} \ \acute{o} \ \acute{u} \ | \ \text{—} \ \acute{o} \ \acute{o} \ \acute{u} \ \wedge \ \wedge$

A megmaradt 16 sor ritmusáról a következő adatok tájékoztatnak:

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Hosszú	12	12	6	11	10	11	11	3	16
Rövid	4	4	10	5	6	5	5	13	—
Főhangsúlyos	9	5	3	3	9	2	11	2	3
Mellékhangsúlyos	5	3	4	1	2	1	1	1	3
Hangsúlytalan	2	8	9	12	15	13	4	—	—

E statisztikából azonnal világos, hogy a hosszú-rövid szótagok szabályos váltakozásának Babitsnál már szinte semmi nyoma: az 1. és a 2. szótag egyforma arányban lehet hosszú; a trocheusi lejtést csupán a hangsúlyeloszlás 9:5, illetve — a mellékhangsúlyt is számítva — 14:8 aránya biztosítja. Hasonló jelenséget olvashatunk ki az 5–7. szótag kialakításából: ezúttal a hosszú szótagok eloszlása majdnem egyenletes (10:11:11), viszont a hangsúlyerőteljes hullámvázra vall (9:2:11). Az utolsó szótag rendszerint legalább is „positione longa”; nem ritkák a sor végére helyezett egyszótagú szavak sem. A metszet ingadozó; e téren Babits Aranyánál is messzebbre ment, hiszen 16 sor közül legalább 5 mutat a szokásos 4,5 metasztól eltérő változatot.

7. Ilyenféle előzmények után jutunk el József Attilának ahhoz a verséhez, amelyhez — metrikai és ritmikai szempontból — az elmondottak csupán bevezetésül szolgálnak. József Attila — a trocheusi kilencessel folytatott többszöri s olykor csak szórványos, nem végigvezetett kísérletezés után² — 1928 júniusában írta *Tudtam én* című versét, melynek több szövegváltozatát ismerjük; ezeket a variánsokat a maguk helyére beillesztve a következő szöveget kapjuk³:

1. Tudtam én, hogy itt leszel közel
2. <errefordította szép fejét>
erre fordította kőfejét
3. minden napraforgó és a lég
4. salátánkat úgy⁴ {<fodrozta>
bodrozta } fel.
5. <Nem szellő, de égi csermely>
<Nem is szellő, égi csermely } ez.
Mormolgattam: szoknyád szele ez!
6. <Pipacsok között fehérre mos,>
<Csermely, amely pipacccsal>
csermely, pipacsbúborral } habos,
7. aranyhalak raja benn a rozs,
8. illanásuk {<villanásnyi>
mosolyodnyi } nesz.
9. <Nékem te vagy minden patakom.>
<Ládd-e? Te vagy fürdöm>
Fürdöm vagy te, csengő } italom.
10. Karod hüs⁵ ár, melled kavargó,
11. fülemben is csupán {<az>
ugy } csobog,
12. {<a hogy>
hogyha } lélegzel a vállamon.
13. <Folyj fogam közt:> } parázsban remeg<!>
Zudulj fogamra!
14. <Nagyon szomjas lehet>
<Oh igyalak>
Igyalak én, mert } szomjas a halál:
15. óriási korsó sör a nyár,
16. habok rajta pufók fellegek.

A trocheusi kilencesek egyenletes rendjét a 13—4. sorba utólag betoldott aprózás sem módosítja lényegesen; ritmizálásunk — ha csak a végleges szöveget vesszük figyelembe — nagyjából így alakul:

²Vö. *Tengerhez*: „s csak fenyeget, | de nem jó a Vég”, *Várlak*: „Egyre várlak. | Harmatos a gyep”, *A világ megteremtése*: „csak az erők: nyugalmas vize”, *Komoly lett már*: „Addig jártam | ősz Uramhoz én”, *Ezüst élet*: „Ne bántsatok, | ha most rossz vagyok”, *Csodálkozó bogarak közt*: „feledékeny | madár figyel”, a *Táncba fognak*; kilencesek *κατὰ στίχον*, a záró „dalocska” kivételével, *A kert*: „Legszebb fáit | dombra küldte fel”, a *Kiráskom röggel*: „Szeretem és | szeretnek nagyon”, a *Gyereksírás* stb.

³Néhány kisebb szövegjavítást Wacha Imre barátomnak, a készülő József Attila-szótár szerkesztőjének köszönhetek.

⁴E feltűnő rövid hangzókat hiteles források és olvasatok biztosítják; kérdés, valóban *ugy*, *hüs* alakot ejtett-e maga a költő.

⁵Vö. az előbbi jegyzettel.

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Sor 1.	ú	—	ú	—	ú	ú	ú	ú	ú	∧
2.	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	ú	—	
3.	ú	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	
4.	ú	—	—	ú	ú	ú	ú	ú	ú	∧
5.	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	∧
6.	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	ú	∧
7.	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	∧
8.	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	∧
9.	ú	—	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧
10.	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	ú	∧
11.	ú	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧
12.	ú	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧
13.	ú	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧
14.	ú	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧
15.	ú	ú	—	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧
16.	ú	ú	ú	ú	ú	—	ú	ú	ú	∧

E ritmizálás statisztikai eredményeit ismét táblázatba foglalhatjuk:

Szótag	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Hosszú	9	10	12	9	10	11	11	3	15
Rövid	7	6	4	7	6	5	5	13	1
Főhangsúlyos	15	—	8	1	11	—	8	3	5
Mellékhangsúlyos	1	—	2	2	1	2	2	1	—
Hangsúlytalan	—	16	6	13	4	14	6	12	11

Tagadhatatlan József Attila trocheusainak modernsége; talán nem tévedünk, ha ezzel kapcsolatban négy általános jelenséget emelünk ki. Az első fontos mozzanat a metszet meglehetősen feltűnő lebegése; 16 sor közül hétben a szokványos 4,5 metszésnek semmi nyoma! Ez a váltakozó tagolás természetesen teljesen más hatást kelt, mint például a *Gyereksírás* kilencesei: az utóbbi esetben ugyanis 16 sor közül 14-ben jelentkezik a 4,5 típusú tagolás, bár éppen e versben találjuk meg a *Tudtam én* kezdő sorának valóságos előképét is: „*Láttam én, míg szárad künn az ing*” — „*Tudtam én, | hogy itt leszel közel*”. — Második fontos tényezőként a pontos trocheusi kettőségek (— ∪ — ∪ . . .) bizonyos elhanyagolását s prozódiaiilag a babitsi eljáráshoz hasonló kezelését kell említenünk; messze kerültünk például *A kert* következő, klasszicizáló sorától: „*Völgyi úton | érek égbe én*”, ahol a szótag hosszúsága szinte meglepően esik egybe a hangsúlyos ízekkel. Az új versformálási elv ismerős azonban például éppen *A kert* kezdő sorából, melynek érdemes ritmikai képletét is följegyeznünk:

— ∪ ∪ — | ∪ ∪ ∪ | ∪ ∪
Új borzongást gondolt ki a kert

Ezzel már jeleztük is a *Tudtam én* kilenceseinek harmadik lényeges sajátosságát: a lazán kezelt trocheusi páros váltakozásnak átjátszását *hangsúlybeli* különbségekre. Van tehát a trocheusi versnek is egészen jól érzékelhető „polifóniája”. (E fogalomról, József Attila jambusaival kapcsolatban, vö. Szabolcsi Miklós Kortárs, 1965. nov. 1830.) A páros versízekre, noha hosszúak is lehetnek, hangsúly alig esik; a ritmust tehát legjobban az 1. és 5. szótag nyomatakát követő hangsúlytalan ízek, vagyis a 2., 4., 6. és 8. szótag érzékelhetik. E versformálási elv — a természetes szó- és mondat hangsúlyon kívül — elsősorban népi verselésünkben gyökerezik.

Hadd jelezzünk végül még egy, inkább versmondattani sajátosságot: szinte mindegyik sor önálló mondategység; egészen feltűnő átívelés (enjambement) csupán a 2—4. sorban található. Az átívelések kerülését korábban főleg Petőfinél figyelhetjük meg; efféle „sormondatos”

szerkesztést láttunk azonban Babits idézett szövegében is, ahol szintén csak egy-két feltűnőbb enjambement fordul elő.

Most tekintsük át szövegünket sorról sorra, stórfáról stórfára. Az egész első szakaszban a kezdő szótagok erős versnyomatéka dominál: a *tudtam . . . , erre . . . , minden . . . és salátánkat . . .* szavakhoz kapcsolódnak mindegyik sor további alkotóelemei. Az első sor három logikai és hat akusztikai csúcsa: *tudtam . . . itt . . . és közel*, s nem véletlen, hogy az egész első szakaszban ez a kezdősor lett a legállandóbb, változtatásra nem is szoruló eleme. Megjegyzendő egyébként, hogy — a sorkezdő nyomatékoktól eltekintve — a *napraforgó* és *salátánkat* szavak is logikailag-érzelmileg oly jelentősek, hogy szinte hajlandók lennének, még árnyaltabb jelzéssel, a következő átírást javasolni:

$$\begin{array}{ccccccccc} \acute{u} & \grave{u} & \tilde{u} & \upsilon & \upsilon & - & & & \\ \text{minden} & \text{napraforgót} & \dots & & & & & & \\ & & & \downarrow & \downarrow & \downarrow & & & \\ & & & \dots & \text{és} & \text{a} & \text{lég} & & \\ \tilde{u} & - & - & \upsilon & | & \acute{u} & \grave{u} & \upsilon & \upsilon & \acute{u} \\ \text{salátánkat} & \text{ugy} & \text{borzolta} & \text{fel.} & & & & & & \end{array}$$

A 2. szakaszban is — a sorkezdő képekhez tapadó nyomatékokon kívül — nagyon lényegesnek tarthatjuk például a *szoknyád szele ez* kifejezést, a következő ritmizálás szerint:
 $\tilde{u} - \upsilon \upsilon \acute{u}$, sőt kiemelő nyomatékot érdemel talán az igen komplex képkeveredésre utaló $\tilde{u}$
rozs, valamint a csodálatosan légies 8. sorban a hanglejtés emelkedésével is kiemelt *mosolyodni* neologizmus:

$$\acute{u} \upsilon - \upsilon | \tilde{u} \upsilon \upsilon \upsilon \acute{u}$$

Illanásuk *mosolyodni* nesz.

A 3. versszak érzelmi-logikai csúcspontjai természetesen *fürdöm . . . , italom . . . , hűs ár . . . , mellel kavarog, . . . <az> úgy csobog . . . s végül: . . . lélegzel a vállamon*. Ámde nemcsak az érzellem sodra, hanem a ritmus lökötése is viszi, repíti ezeket a szavakat; alig lehet véletlen, hogy valamennyinek kezdőszótaga nemcsak a nyelvi hangsúlyra, hanem a metrum megkívánta ictusokra is támaszkodik, hiszen csupa páratlan szótaggal van dolgunk.

A 13—14. sorban a 2., illetve az 1. trocheus aprózását kell feltételeznünk: ezúttal a kilencesek szabályos metrikai kerete nyilván azért bomlott meg (mint korábban Babitsnál is!), mert az affektív tartalom itt jut el csúcspontjához; a parázsló szenvedélyt a költő előbb szembeállítja a lesengő halállal, majd az egész verset szimbolummá emelt „természeti kép” zárja le: e képnek hordozója egyrészt a metszettel alig tagolt 15. sornak bő áradása, majd pedig a 16. sornak ismét szinte klasszikus egyensúlyt mutató tagolása.

Azoknak, akik a fentebbi fejtegetéseket talán túlságosan formálisnak, sőt — minden konkrétum ellenére — esetleg elvontnak tartják, szeretnők figyelmükbe ajánlani Théodore de Banville ismert tételét: „Le poète pense en vers”. Ez a nagyon találó megállapítás nemcsak azt jelenti, hogy a költő mondanivalóját egy-egy jól megválasztott versforma keretébe ágyazza, vagyis annak igényeihez sz a b j a, hanem azt is, hogy a szövegen végzett esetleges változtatások szintén szükségszerűen a választott versforma egy-egy spontán felbukkanó változatához, egy-egy már megtalált ritmikai képlethez idomulnak. Idézett József Attila-szövegünknek szinte minden sora ezt bizonyítja. A 4. sornak már első megfogalmazása: „salátánkat | úgy fodrozta fel” megjelenítette a 4,5 képletet, illetve ezen belül a $\tilde{u} - \upsilon | \acute{u} \upsilon \upsilon - \acute{u}$ ritmikai változatot. A *fodrozta* igealakot később a sokkal kifejezőbb, szemléletesebb *bodrozta* ige váltotta fel; ritmikailag azonban aligha van különbség a két megoldás közt! — Az 5. sorban a 6,3 tagolást hamarosan 4,5 váltotta fel — a sorvégi *ez* mindvégig megmaradt!

— de az így megalkotott keretben most már csak két lényeges változtatás történt. A sor első része hangzásilag „sötétebbé” vált („Nem is szellő” — „*Mormolgattam*”), a „szellő” képe azonban mindjárt átkerült innen a sor második felébe s ott pompás alliterációt hozott létre: „égi csermely ez” — szoknyád szele ez”. Az alliterációs kép igényei szerint alakult tovább a ritmikai is; a sor belső része kissé tömörebbé vált, amennyiben az *égi* jelző tiszta trocheusát a *szoknyád* szó hangsúlyos spondeusa (ú —) váltotta fel; amit azonban a ritmus ezáltal légies könnyedségéből veszített, azért feltétlenül kárpótol a zárlatnak nagyon szerencsés átalakulása. Szép zengésű volt az „égi csermely ez” (ú ∪ ú ∪ ú) szókapcsolat is, de nem helyénvalóbb-e a „szoknyád szele ez!” szófűzés, amelyhez a költő eredetileg szinte a „heuréka!” örömeivel vetette oda a felkiáltójelet? S idézzük-e még a 7. sor példáját is? A ritmikai keret ismét állandónak bizonyult (4,5), de a kissé szokványos — bár szinestezias! — *villanásnyi* jelző helyére egészen váratlanul gyönyörű „hapax legomenon” került, a József Attilánál is csupán ezúttal előforduló *mosolyodnyi* alak (mely valóban azért szép, mert szabálytalan vagy legalábbis szóképzési szabállyal alig igazolható). A két jelző, ti. *villanásnyi* és *mosolyodnyi* egyforma szótagszámú, nagyjából egyforma dinamikájú, és csupán az időtartammal kapcsolatban jelentkeznek árnyalati különbségek. Persze szükséges volt az *illan*~*villan* tövek közelségének kiküszöbölése is.

8. E néhány nagyon rövid megjegyzés, remélem, meggyőzően bizonyítja — ha ugyan ezt egyáltalában bizonyítani kell! — mennyire beleivódik a forma a műalkotás egész szövevébe, s mennyire nem lehet a tartalmi mozzanatokot sem kielégítően elemezni, ha a formai kérdéseket teljesen mellőzzük. Éppen ezért a modern verstani elemzésnek, mint a stilsztika keretében világszerte fejlődő tudománynak, mindig konkrét szövegek polifóniájának érzékeltetéséből kell kiindulnia; mielőtt nagyobb szintézisekre vállalkoznék, egy-egy metrum keretében kell vizsgálódnia, hogy egyrészt pontos különbséget tehessen valamely metrum és annak különböző ritmikai megvalósulásai közt, másrészt pedig funkcionálisan, a költői kifejezés esztétikuma szempontjából is szemügyre vehessen minden ritmikai lehetőséget. (Ugyanígy vélekedik Péczely László is *Tartalom és versforma*. c. művében.) Az egyes metrumok vizsgálatát kell azután továbbfejleszteni egy-egy „metrumcsalád” tanulmányozásává, hogy képet alkothassunk magunknak például József Attila összes trocheusi, illetve összes jambusi metrumának felhasználásáról és funkcionális szerepéről. Így juthatunk el egy-egy nagy költő metrikájának jóval pontosabb és alaposabb megismeréséhez, s mondanunk sem kell, hogy nemcsak ennek a monografikus feldolgozásnak eredményeit állíthatjuk később az összehasonlító vizsgálat szélesebb távlatába, hanem már a monografikus munka közben jó hasznát vehetjük az *összehasonlító szempont* körültekintő alkalmazásának.

László Gáldi

THE TROCHAIC VERSE OF ATTILA JÓZSEF
(The rhythmical analysis of the poem *Tudtam én — I knew it*)

The paper contains not only the detailed analysis of a poem of A. József, but also some remarks on the evolution of the Hungarian trochaic verse of 9 syllables from Vörösmarty to the poetry of the XXth century. A particular attention is paid, on the one hand, to the interferences of linguistic stress and metrical ictus and, on the other, to the possibilities of the segmentation of the verse. Instead of „feet” the author is examined exclusively the structure of the different segments as coordinated rhythmical unities.

A költő Zrínyinek egy ifjúkori barátja

1955-ben (ItK 81.) valószínűnek állítottam, hogy Vitnyédy István, Zrínyi legodaadóbb híve a kortársak közül, Zichy István kamaraelnöknek egykori iskolatársa volt. Azóta ez a valószínűség bizonyossággá vált számomra. A Wesselényi-szövetkezés felfedése után Lipót császár Zichy ellen is „Inquisitions-Process”-t rendelt el. Zichy több beadványban védekezett. Egy terjedelmes „Informatio”-ban összefoglalta a mozgalom részeseihez fűző kapcsolatait. Ez az írás a megriadt ember kapkodásával tagad letagadhatatlan tényeket. Többek között azt állítja, hogy Vitnyédyvel nem volt bizalmas viszonyban, csak Győrött együtt tanultak („... Jaurini simul studuimus...”, OL Zichy-lt. Fasc. 38 et C No 112.) Tehát Vitnyédi és Zichy csakugyan iskolatársak voltak.

1955-ben úgy véltem, hogy Vitnyédy hozta összeköttetésbe Zrínyivel Zichyt. Újabb adatgyűjtés alapján nézetemet helyesbítem: előbb ismerte Zichyt, mint Vitnyédyt, sőt talán éppen Zichy révén lett a jeles soproni ügyvéd Zrínyi emberévé. Megtaláltam ugyanis Zichynek előbb elvesztettnek hitt grófi diplomáját (OL Zichy-lt. F. 41. No 5.) Ez a jeles ősök felemlítése után a kitüntetett személyes érdemeit sorolja fel, első helyen azt, hogy ifjúságában Pázmány Pétertől küldve, Zrínyi Miklóssal külföldön járt, ott műveltségét gyarapította. Zichy tehát 20 éves korában a 16 éves Zrínyi utitársa volt Olaszországban. Azokban az időkben nem szokatlan az ilyesmi. A külföldi tanulmányútra induló előkelő ifjú mellé adtak a felnőtt irányítón, „praceptor”-on kívül olyan fiatalembert, aki valamivel idősebb lévén az illető ifjúnál, barátja és tanácsadója lehetett egy személyben. Hasonló megbízást kapott sok évvel később Zichynek István fia, ez Nádasdy Istvánt, Ferenc országbíró fiát kísérte egy praceptorral nyugat-európai útra, az atya letartóztatásakor Párizsból hívták őket haza. (OL Zichy-lt. Nádasdy Ferenc levelei, Zichy és Baranyay Tamás levelei ifj. Zichy Istvánhoz.) Zrínyi útján tehát Kapronczay volt a praceptor, Zichy a fiatal utitárs.

Miért éppen Zichy Istvánt adták Zrínyi mellé, kinek az elhatározásából történt a küldetés? Az ifjú Zichy az elindulás előtt II. Ferdinánd udvarában szolgált étkefogóként. (OL Zichy-lt. Fasc. 38 et C No 117.) Az uralkodó tehát ismerte, atyjának, Zichy Pálnak múltja viszont Pázmány előtt is ajánlólevél lehetett. Zichy Pál 1620-ban a veszprémi vár kapitánya volt. Amikor Bethlen hadai átkeltek a Dunántúlra, ott a végvári vitézek csatlakoztak a szabadságharchoz, főtisztjeiket elűzték. Ez történt Zichy Pállal is. Bécsbe akart menni, de Brucknál elfogták, Erdélybe vitték. Bethlen súlyos váltságdíjért volt hajlandó elbocsátani, a fejedelemlé, Károlyi Zsuzsanna közbelépésére mérsékelte követelését, Rákóczy György kölcsönözta Zichynek a szükséges 3000 forintot, ezt lefizetvén, kiszabadult a fogságból, ahol 16 hónapot töltött bilincsen. II. Ferdinánd nagyra értékelte hűségét, áldozatait. Kártérítésként és elmaradt járandóságok fejében 10 000 forintban zálogba adott neki a veszprémi püspökség birtokaiból. (OL Zichy-lt. Fasc. 39 No 7. és Neor. Acta 295/18.) A birtokokat később a Veszprémi püspök kiváltotta, a kiváltási összegért Zichy Pál a Mosony megyei Lébény, Szentmiklós és Mecser falvakat szerezte meg. Akkoriban lett győri altábornokká. (OL Neor. Acta 954/58.) Kezet fogva Dallos Miklós győri püspökkel, betelepítette Győrbe a jezsuitákat, akik ott gimnáziumot alapítottak. Náluk folytatta Zichy István előbb megkezdett tanulmányait. Együtt végezte a poétikai osztályt a lutheránus Vitnyédy Istvánnal. Tagja volt a Mária-kongregációnak, 1631-ben annak tanácsosává választották. (Győri Főgimm. Értesítője, 1895/96.) Az apa és fia ilyen jellemvonásai utat nyitottak az ifjú Zichy Istvánnak a császári udvarba, és nyugodtan adhatta a császár is, Pázmány is Zrínyi mellé. Zichy Pálnak a királyhűség és a vallási elfogultság mellett más tulajdonságok is megnyilvánultak: kellemetlen szomszéd volt a töröknek és vagyona gyarapításában nem válogatós. (Erdélyi Gyula: Veszprém városa a török hódítás alatt. 120–127. — bár ez a könyv adatainak hézagossága és felületessége miatt nem megbízható.) Jellemző Zichy Pálnak egy fennmaradt levele (OL), amelyben valamely feljebbvalója előtt védekezik: azzal vádolták, hogy még a szertecsavargó

rablókkal is egyetért, azokat üldözés helyett kiméli és pártolja. (Valószínűleg végváriak kihágásairól volt szó.)

Merre járt, mit tapasztalt közös útján a két ifjú, arra nézve a tudomány nagyrészt feltevésekre szorítkozik. Egymással ismerkedve, látniuk kellett, hogy mindegyikük családjának sorsán ugyanaz a fenyegető rém hagyott véres nyomokat: a török hódító. A küzdelem ellene élethivatásnak tekintették a főúri Zrínyi- és a köznemesi Zichy-elődök. Azok hadvezéreként, ezek egyszerűbb sorban álltak helyt. Szóba kerülhetett a Mátyás király hadában törökkel viaskodó Zichy Benedek, Nádasdy Tamás vitéz kanizsai hadnagya, Zichy István, a török rabságban 11 évig sínylődő Zichy Tamás, főként az 1566. esztendő, akkor Zrínyi dédatyja Szigetváron minden török csábítás ellen utolsó lehelletéig kitarva megrokkantotta a török hatalom támadó lendületét, Gyulánál Zichy nagyatyja, György csak lélekjelenlétének köszönhetette, hogy sebesülten elkerülhette bajtársai sorsát, akik török rabságba jutottak, mert a várkapitány hitt a török álnok szavának, és feladta a várat. A törökkel megegyezni nem lehet – ezt látták az ifjak apáik példájából, ezt hirdette később műveiben Zrínyi Miklós.

Hazatértük után, 1637 őszén Zichy már Tatáról értesíti a kancellárt, Lippay György egri püspököt, hogy embert küldött a török szándékát kikémlelni Budára és Esztergomba, nincs mozgolódás egyik helyen sem. (Primási lt. OL Filmtár, 2647. doboz.) Zichy 1637. márc. 1-től a győri lovasság létszámában szerepelt hadnagyként, pár hónapig III. Ferdinánd étekgóója is volt, 1642-ben Tata kapitánya, 1646-ban győri altábornagy lett. (OL Zichy-lt. Fasc. 39 et B. No 1–12. és Missiles, 11548–56., továbbá OL Liber Regius IX. k. 578., 721. és 850. 1.)

Kétségtelen, hogy 18 végvári éve alatt kapcsolatban állt Zrínyivel, leveleztek egymással, bár levelezésüknek csak annyi nyoma maradt, hogy Zrínyi 1647-ben Batthyány Ádámot kéri egy levelének Zichyhez küldésére (Iványi Béla: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. 104.) Vitnyédy leveleinek Fabó-féle gyűjteménye a későbbi évekből igen sűrű levélváltásra mutat, a leveleket akkor Vitnyédy közvetítette. Valószínűtlen, hogy a levelezés Zichynek a végvári élettől megválása után kezdődött. Bizonyára úgy levelezett Zrínyivel, mint annak legjobb barátaival, Batthyány Ádámmal és Esterházy Lászlóval (OL Batthyány-, ill. Esterházy-lt.) Elgondolkodtató tény, hogy Zrínyi leveleit nem őrizte meg úgy Zichy, mint egészen jelentéktelen embereket megőrizte.

A Zrínyivel folytatott levelezésnek olyanféle tárgyai lehettek, mint a Batthyány Ádámhoz írt 166 Zichy-levelének. (OL Batthyány-lt. Missiles, 53036–53201. sz.) Ezekből Zrínyi gondolatvilágában élő ember vonásai bontakoznak ki. Abban is hasonlít Zrínyihez, hogy ő is bornemissa. A leveleiben legtöbbször szereplő kérdések: a csatázás a török ellen, a rabul esett végbeliek kiváltása és a mindkét hadakozó féltől nyomorgatott szegénység védelme. Nyomasztónak érzi a törökkel harcolást tiltó bécsi gyámkodást.

A törökverő, az uralkodóhoz hű, a jezsuitákat pártoló, vagyongyűjtő Zichy Pál fia végvári évei során a törököt bosszus kényszerűségből tűrő, az „idegen nemzet”, vagyis a Habsburg-politika ellen zúgolódó, a jezsuitákkal pereskedő emberré lett, a vagyonszerzésben azonban messze felülmúlta apját. Végvári szolgálata alatt főúri vagyon szerzett, három terjedelmes uradalmat: a vázsonykőit, a várpalotait és a komáromit, valamint kisebb jószágokat Moson megyében. A szerzeményekhez a királyi jóváhagyást III. Ferdinánd mindig megadta egykori étekgóójának a hőseges Zichy Pál fiának. Egyéniségére a legjellemzőbb az a kijelentés, amelyet a császári vallató bizottság előtt évekkal később Széchy Mária adott a szájába, hogy ő is jó magyar lenne, ha hozzá Bécs nem volna olyan közel. Látta, tudta, milyen a jó magyar, olyan, mint Zrínyi Miklós, helyeselte ennek törekvéseit, tőle telhetőleg támogatta is, de nem szakadt el a hasznót jelentő Bécstől, sőt kapaszkodott olyanokba, akik Bécshez még nála is közelebb álltak.

1654 második felében ismételt Lippay érsek pártfogását kéri, hogy elnyerhesse a pozsonyi kamara elnökségét, a pártfogásra nem is a királynál van szüksége, az ügyis hajlamos személye iránt, hanem a befolyásos bécsi államférfiaknál. Igéri, hogy a pártfogásért nem lesz hálátlan a Lippay-háznak. (Primási lt. OL Filmtár, 2653. doboz.) A pártfogás sikerrel járt: 1655. júl. 17-én kelt Ebersdorfbán az a három oklevél, amelyek közül az első a kamaraelnökséget, a második a bárói címet, a harmadik a titkos tanácsosi méltóságot adta meg Zichynek, így magas hivatalba és a főrendek sorába emelkedett. (OL Liber Regius, XI. k. 379–381. és Zichy-lt. Fasc. 41. No 1–3.) 1656 februárjában köszöni Lippaynak a hivatal elnyerését, egyben kéri pap öcsének, Györgynek áthelyezését a győri káptalanból a nagyszombatiba, ott jobb előmenetele lenne. Ez is megtörtént, Zichy György a honti főesperességre emelkedett. (Primási lt. uo.)

Az új kamaraelnök maga is érezhette, milyen visszás helyzet az, hogy ő felmagasztaltott, amikor Zrínyit fájdalmas kudarc érte a nádorválasztás alkalmával. Vitnyédy Istvánnal puhatolózott, nem neheztel-e reá a bán. Vitnyédy éppen Csáktornáyról jött meg 1656 augusztusában, biztosítja a kamaraelnököket, hogy a bán „csak nem is áldom a Ngodhoz való idegen-ségrül”. Levelet is hozott tőle, ügyei elintézését kéri a kamarán. (Fabó A.: Vitnyédy István

levelei. I. köt. 28.) Tovább is a közös jó barát közvetíti a két férfiú levelezését, Zichyt tájékoztatja Zrínyi terveiről, a törökre vonatkozó híreiről, Zrínyinek viszont oly értesítéseket küld, amelyeket a kamaraelnök náluk előbb megtudhatott a bécsi kormány szándékairól, a lengyelországi eseményekről. A bán hűséges embere becsületes magyar lelkének hevével könyörög a hajdani iskolatársnak: „Istenért, uram, istenért, segítse Ngod ez romlott szegény hazát tehetsége szerint...” (Uo. 46.) Közvetítő szerepére jellemző, amit 1657 januárjában írt Zichynek: „Tegnap érkezék urunk szolgája leveleivel, az többi közt Ngdnak szólóval is, parancsolja, megküldjem Ngdnak, az melyet annál nagyobb készséggel cselekszem, hogy urunk levele, és ily nagy jó akaró uramnak szól...” (Uo. 90.)

Meghalt III. Ferdinánd. Kérdéssé vált, a régi marad-e a bécsi politikai irány az utód, I. Lipót alatt. Miután ez a császári méltóságot Németországban biztosította magának, nagy pompával vonult be Bécsbe. Ott magyar főurak is nagy számban jelentek meg. Egy szemtanú leírja a bevonulást, úgy találja: „... Zichy, Pálffy és Zrínyi uraimékat mintha postponálták volna.” Jó megfigyelés. Zichy befolyása csökkent, gyarapodása megakadt, Zrínyi törekvései elé mind nagyobb akadályok tornyosultak. (Századok, 1869. 333.)

Mikor Zrínyi építtetni kezdte Zrínyi-Újvárt, az udvar engedélyének kieszközlésében a kamaraelnök buzgón támogatta. Nem ment ez könnyen: a Vitnyédy útján küldött értesítések áskálódások és más nehézségekről szólnak, Lippaynál elérte, hogy az egyedüli jó magyarnak nevezte Zrínyit, és az építés folytatására buzdította. (Fabó: i. m. I. 165.) Három nappal később P. Millert, Lipót császár gyóntatóját próbálta Zrínyi mellett hangolni Vitnyédy. A páter kijelentette, építhet a bán, megengedik neki. (Uo. 167.) Itt fel lehet ismerni Zichy hatását, ő tartott szoros kapcsolatokat Millerrel, 1672-ben részben neki köszönhette, hogy az összeesküvés vádját megszuja.

Nem tudva, nem temeti-e őt is romjai alá az összeomlással fenyegető magyar világ, Zrínyi 1662. április 6-án elkészítette végrendeletét. Ennek végrehajtóivá és családja gyámjaivá Péter öccsén kívül két osztrák államférfit, két magyar püspököt és Zichy István kamaraelnököt tette meg. (Csapodi Csaba: Zrínyi M. végrendelete. ItK 1954. 329.)

Vitnyédy mint Zrínyi rendületlen hivére számít rá, az októberi koronatanács után írja a bánnak: „... nincsen ugyan sok ujságom, az mit irhassak, tudom Zichy uram mindenek fölven én Ngdnak ugymint az ki én nálamnál többet tud, az udvarnál levén...” (Fabó: i. m. I. köt. 230.) Zrínyi bizonyos ügyében egyeztető bizottságot kellett összeállítani, 1663. február 18-án Vitnyédy azt ajánlja neki: „... nem tudnék senkit alkalmasotbat Zichy uramnál, ő, úgy gondolom, nemcsak mi részünkről volna mint jó akarónk, de speculatorunk is.” Levele utóiratában így nyilatkozik a kamaraelnökről: „... Nevetve olvasom, hogy nekem reménkedik, én conservaljam az Ngd gratiajában azt, az kinek mind valora, érdeme és tekinteti Ngdnál engemet megelőz...” (Uo. II. köt. 38.)

1663 májusában a bécsi kormány is érezte, hogy a törökkel a békét nem lehet fenntartani, elkezdődött a készülés a háborúra. Kilátás volt a nemesi felkelés meghirdetésére. Zichy Vitnyédynek úgy nyilatkozott, ha neki is hadba kell mennie, Zrínyi és nem más mellett kíván harcolni. (Uo. II. köt. 70.)

1663-ban a török nagy területekkel növelte a hódoltságot. Júniusban az esztergomi és pesti törökök Zichy vázsonykői várának környékét is kirabolták és felperzselték. (Némethy Lajos: Emléklapok Esztergom múltjából. 319.) A komoly hadviselés érdekei megkivánták volna, hogy Zrínyi minél nagyobb katonai hatáskörhöz jusson, Wesselényi nádor meg is ígérte, hogy hadügyekben helyettesévé teszi, mégis mást jelölt ki. Ez az eljárás Vitnyédy végtelenül felháborította, 1664. január 1-i levelében éles szemrehányásokat tett Zichynek, mert ez is elment Rottal Jánossal a nádorhoz Teplicére, ahol ezt a méltatlanságot elhatározták. (Fabó: i. m. II. köt. 142–144.) Válaszában a kamaraelnök tagadta, hogy Teplicén járt volna, erre Vitnyédy sajnálatát fejezte ki sértő leveléért, egyszersmind Zichy legidősebb fiát, Pált hívja magával Zrínyi mellé, „olyat is látna, kit eddig nem látott...” (Uo. 149.) Erről a levélváltásáról Zrínyit is értesítette Vitnyédy, kételkedve Zichy szavahihetőségében: „... én annak az embernek irásából mást nem magyarázhatok, hanem hogy ő ember, sicut erat in principio etc.” Uo. 165.) Zichy csakugyan járt Teplicén, de arról nem tudott Vitnyédy, hogy ott a nádornak a királynál magánál megkísérelt közbenjárásukról számolt be, hogy az könyörgésükre milyen „vékony reménységgel” felelt. Azt sem tudta Vitnyédy, hogy rövidesen az ő levelének kelte után a kamaraelnök értesítette Rottal Zrínyi vállalkozásáról: már megvette Berencét, talán Babócsát és Segesdet is. A többi végbeliek csak nézik a dolgot. Jó lenne, ha a pogányság foglalkoztatása végett együttesen Keszthelyhez mennének Esterházy János győri vicegenerális vezénylete alatt. Akármerre indulna a török, mindenfelé segíthetnének. Tervéhez hozzáteszi Zichy: „... edes Ngos V segece Ngod az dolgot de ne legien nekem neuem, ezeket in confidentialia hazam szerető Uk iruan...” (OL Zichy-It. Missiles: 08500.) Zrínyi tehát nyilvánosan nem vállalta a felelősséget terve kigondolásáért, ismerte a bécsi udvar szándékait, Rottal nem valósította meg a tervet, ő még jobban ismerte a bécsi udvart. (Rottal iratai egyik

leszármazottjának házassága révén a nádasdladányi Nádasdy-levéltárba, onnan újabban az OL-ba kerültek. Zichynek Rottalhoz írt 108 levele csak a jegyzékben szerepel, a fasciculus a második világháború során elkallódott a kutatás nagy kárára, azok a levelek sok mindenre vetettek volna fényt.)

Zrínyi téli hadjáratának sikereiről a kamaraelnök siet a nádort is értesíteni. Ez 1664. február 3-án Teplicéről felel. Örül a vitéz horvát bán sikereinek, de lelkét még mindig Zichy teplicei közlései keserítik. Belátja, hogy használni nem tud. Kétségbe van esve: minden tekintélyétől megfosztották. Halni kíván. Megismétli 1661-i ígérését a Zichy Ádámnak hagyandó összegre nézve. Kérdi, milyen ingatlan formájában hagyja. (OL Zichy-lt. Miss. 11546.)

Február vége felé Vitnyédy levélben ajánlja a fiatal Zichy Pált Zrínyi szolgálatába, kiemeli józanságát, nyelvtudását, példáját mások is követhetik majd, így a bán udvara az ifjúság nevelő iskolája lesz. (Fabó: i. m. II. köt. 165.) Az ifjú hamarosan meg is érkezett Csáktornyára. Amikor azonban atyja sajnálkozik, hogy nem vehetett részt Zrínyi téli hadjáratában, Vitnyédy fanyaron fogadja a köszvényes kamaraelnök illetén buzgalmát, inkább urának hadi szerepben való foglalkozására figyelmezteti, arrá nézve kéri segítségét. (Uo. II. köt. 169.)

Mikor elkövetkezett Zrínyi tragikus halála, a végzetes vadászatot is vele volt Zichy fia. A hős halálát követte családjának pusztulása. Végrendelete szerint özvegyét és árváját elsősorban öccsének, Péternek kellett volna védnie, és éppen ő akarta őket kiforgatni a vagyonból. Zichy viszont igyekezett megfelelni az elhunyt hős beléje helyezett bizalmának. Lement a Muraközbe egyezséget létrehozni a rokonok között. Elmosódott keltezésű levelében értesíti Lippy érseket (valószínűleg 1665 végén) visszaérkezéséről, az egyeztetés nehézségeiről. A végleges elintézés akkor lesz, ha a bán visszajön Munkácsról, hatszázad magával készül oda a szegénység nagy alkalmatlanságára. (Primási lt OL Filmtár, 6656. d. 456. — Zrínyi Péter leánya esküvőjére készülhetett, az volt 1666. március 1-én.) Zichy említett „Informatio”-jában azt állítja, hogy Zrínyi Péter neheztelt öreá Miklós családjának megvédése miatt. Vitnyédy még 1667 őszén is panaszkodik Rottalnak Zrínyi Péterre, hogy kinozza az ő urának feleségét. Rottal döntését kéri Zichy kezéhez. A Zrínyi Péterre panaszkodás mosakodás is volt Vitnyédy részéről, akkor már rebesgették az ő szerepét az összeesküvésben. (OL nádasdladányi Nádasdy-lt. Okiratok I. No 563.)

Zichy ugyanis 1667. november 3-án bizalmas levélben figyelmeztette Vitnyédyt a Bécsben róla hallottakra. Ez tiltakozott a vádak ellen. Még Lipót császárt is dicsérte: „Az kiben keresztien ver vagyon, kegyes Urunkat nem vadolhattia, mert Istenfelő es kegyes Feiedelem.” (OL nádasdladányi Nádasdy-lt. Levelek, no 440.)

Hogy Zichy belekeveredett abba az ügybe, amelytől hajdani iskolatársát vissza akarta tartani, annak oka a Wesselényitől örökölt 20 000 forint volt. Úgy szerette volna megkapni, hogy megveszi Széchy Máriától a zólyomlipcsei uradalmat, a vételárba beleszámítva az örökölt pénzt. Ezért gyakran érintkezett az özvegy nádornéval és környezetével, valamit megtudhatott titkaikból is. Egyébként a mozgalom felszámolásában a bécsi udvart nem az igazság vezette, hanem a zsákmányszerzés vágya. Az egész Wesselényi-vagyont akarta megkaparintani, nem nézhette el, hogy egy része Zichy kezén maradjon. Perbe fogta, csak súlyos áldozatokkal menekülhetett a legnagyobb veszedelemtől.

Családjának neve még egyszer összefonódott Zrínyi Miklós emlékével. Még élt, amikor István fia visszavette a töröktől a *Szigeti Veszedelem*-ben megénekelt Palota várát, Batthyány Ádámmal hosszas zárolás után megadásra kényszerítette Kanizsát, amelyet a hős bán egykor úgy szeretett volna visszavívni. A Kanizsánál felszabadult csapatok még idejében érkeztek Szalánkeménhez, hogy ott eldöntsék az addig kétes kimenetelű küzdelmet, ezzel megakadályozták, hogy a török újra befészkelődjék Magyarország belsejébe. A Zichy nevet harci dicsőség ragyogta be, de a győztes csata áldozatai között volt Zrínyi Miklós egyetlen örököse, Ádám fia ott halt hősi halált.

Szonkás Mihály

Az Aeneis alvilági seregszemléjének utókorához

Két éve — egy hérodotosi anekdota (VII 44—) interpretálása során — megpróbáltuk vázolni azt az utat, melyet a „síró Xerxés” alakja a perzsaverő görögség hybris-ideológiájának felejthetetlen megfogalmazásától a rhétoriskolák sivár példatárain, majd a keresztény consolatatio-irodalom sablonjain keresztül egész a XVII. századig megtett.¹ Különösen érdekesnek mutatkozott a III. század óta christianizált anekdotának vizionárius elemekkel való ötvöződése, annak kimutatása, hogy Cyprianus (Ad Don. 6: paulisper te crede subduci in montis

¹ A síró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 231. skk.

arđui verticem celsiorem, specularē inde rerum infra te iacentium facies et oculis in diversa porrectis ipse a terrenis contactibus liber fluctuantis mundi turbines intuerē: iam saeculi et ipse misereberis...² és Hieronymus xerxési látomásának (Ad Heliod., PL XXII 589—: o, si possemus in talem ascendere specularē, de qua universam terram sub nostris pedibus cerneremus, iam tibi ostenderem totius orbis ruinas, ... et non Xerxis tantum exercitum, sed totius mundi homines, qui nunc vivunt, in brevi spatio defuturos...)³ forrása a vízió-irodalom évszázados topikájában: a magasból vagy valamely hegyről való letételekben, „a föld és ég közébe való felszállás eksztatikus élményének a Platon előtti időkbe visszamenő hagyományában”⁴ keresendő. Szükségtelen itt elismételni azokat a helyeket — a Phaidontól a Somnium Scipionisig vagy az augustusi kor klasszikusaiig, a Corpus Hermeticum és a középkori vízió-irodalom idevágó szövegeiig, vagy a Máté-evangélium kísértés-jelenetének a szír Baruch-apokalypsisben olvasható párhuzamáig —, amelyek a jelzett összefüggést meggyőzően szemléltetik,⁵ és amelyek akárhánnyal még meg is toldhatnánk.

Egyre azonban vissza szeretnénk térni, még pedig Ed. Nordennek arra a megfigyelésére,⁶ hogy Musaeus az *Aeneis*-ben (VI. 676—) az Elysium megtekintése után „indokolatlanul” (unmotiviert) mutatja meg Aeneasnak és a Sibyllának *jelülről* még egyszer azokat a „fényes mezőket”, amelyeket már végigjártak és közelről szemléltek: „Hoc superate iugum...” — dixit et ante tulit gressum campoque nitentis *desuper ostentat*,⁷ dehinc *summa cacumina* linquunt. „Tipikus és indokolt viszont a magasból történő megmutatás és szemlélés az apokalypsisekben” — folytatja; a kommentárjában felsorakoztatott tanulságos helyeket egészítette ki azután R. Reitzenstein⁸ további szövegekkel, amelyek igazolása gyanánt, hogy „a hegyre való felvezetés a keresztény apokalyptika hagyományos formája”.

Mi itt most a vergiliusi látomásnak nem vallástörténeti, hanem irodalomtörténeti jelentőségével, a VI. énekben olvasható római „Heldenschau” epikai funkciójával és majdnem kétezer éven át nyomon követhető utókorának változásaival óhajunk foglalkozni. Épp csak utalunk Vergilius eljárásának ötletességére, ahogy az Ilias „falról — a magasból — való szemlélésének” (τεichoσκοπία) és Odysseus (valamint Orpheus és Héraklész) *κατάβασις*-ának elemeit, továbbá a Laertésszel való találkozás meghatározó jelenetét új funkcióval bíró egészéig egyesítve⁹ alkotta meg eposzának helyileg is, mondanivaló szempontjából is központi fontosságú részét: a legendás hajdanok, történeti példák és boldog jelen teleologikus szemléletére alapozott látomását, Róma hivatásának és örökkévalóságának nagyszabású megszólaltatását (VI. 752–892).¹⁰

Ez a rész — bizonyos következetlenségei ellenére¹¹ — érthetőleg csábította utánzásra későbbi korok íróit, Maniliustól (I. 758–804)¹² Dantéig (Inf. IV. 115—; Purg. VII. 49—), és azóta is, egészen a múlt századig. A középkori apokalyptika — mint Norden¹³ megállapította, — meglepő módon alig mutat vergiliusi reminiscenciákat, hanem mintegy „végső, zavaros lezárása az apokalyptikus irodalom hosszú folyamának, amelyben Vergilius maga is benne áll”. Dante nyúlt vissza elsők tudatosan Vergiliusra, ő kapcsolta össze a középkori apokalyptikát a vergiliusi Nekyia motívumaival.¹⁴ Így érthető, hogy mind a két, fentebb jelzett helyen a vergiliusi alvilágjárás rekvizitumait találjuk. Az Inferno IV. énekében — a pokol tornácának sötéttségében — felcsillanó láng az ókori költészet öt legnagyobbjának helyét jelzi, akik (Omero poeta sovrano, Orazio satirico, Ovidio, Lucano, és maga Vergilius, az „altissimo poeta”) Dantét is örömmel méltatják társaságukra; majd „nyílt, fényes és magas” helyről (116: in luogo aperto, luminoso e alto) tárul a költő elé a többi „nagy szellem” alakja (119:

² Vö. Római tört. chrestomathia. Bp. 1963. 274.

³ Vö. Ant. Tan. i. h. (234.)

⁴ KERÉNYI K.: Ascensio Aeneae. A görög apokalyptika történetéhez. EphK 47 (1923) 33., vö. Phil. Wochenschr. 45 (1925) 284.

⁵ L. Ant. Tan. i. h. (235. sk.) — Hermēs Trismegistosnak az ujjászületésről szóló revelációja is egy hegyen hangzik el (Poim. ed. Parth. 114.).

⁶ Aen. B. VI. (Leipzig, 1903) 293.

⁷ Vö. VI. 754—: et *tumulum capit* (sc. Anchises), unde omnis longo ordine posset adversos legere et venientium discere vultus. A magasból való szemlélés fikciója csak a 886. sorban szakad meg (NORDEN: Komm. 337.).

⁸ Poimandres. Studien zur griech.-ägypt. und früh christl. Lit.² Leipzig, 1922. 33.

⁹ Vö. NORDEN: Komm. 295. és 305. skk.

¹⁰ A VI. éneknek (és talán az egész *Aeneis*-nek) erről a leghíresebb részletéről ld Norden kommentárját, különösen a 308. lapot: „Es war in der Form einer in die Urzeit verlegten Prophetie eine Huldigung für die Vergangenheit, deren Grösse Augustus zu regenerieren eben damals bemüht war, eine Mahnung für die Gegenwart und ein Vermächtnis an die Zukunft, sich solcher Ahnen würdig zu zeigen” stb.; a líviusi párhuzamokról ugyanitt, az Augustus-forumnak az *imperium* gyarapítóit ábrázoló galériájáról vö. FR. ALTHEIM: Röm. Rel.-gesch. III. köt. (Berlin—Leipzig, 1933) 93. sk.

¹¹ Vö. NORDEN: Komm. 294. sk.; R. GANSCHINETZ: RE „Katabasis” 2419; K. BÜCHNER: RE „Verg.” 1390. skk. h.; egy új katabasisról: M. TREU: Hermes 82 (1954) 24. skk.

¹² L. még: Sil. It., Pun. XI11 400—895; Stat., Theb. IV 406—548; Luc. VI. 778—820; vö. GANSCHINETZ i. h. 2422 skk. h.

¹³ Komm. 7.

¹⁴ NORDEN: Komm. 8.; vö. H. HEISS: Virgils Fortleben in den rom. Literaturen. Das Erbe der Alten II. 20 (1931) 99. skk. = Wege zu Verg., hrsg. von H. Oppermann (Darmstadt 1966) 301. skk.

mi fur mostrati li spiriti magni): Élektra. Hektör. Aeneas. Caesar, Camilla, Penthesilea, Latinus a leányával, Brutus („che cacciò Tarquino”), Lucretia, Iulia, Marcia, Cornelia stb. A Purgatorio VII. énekében is úgy kell „felszállni” (50: salir), hogy „a magasból” (88: di questo balzo) jobban lehessen látni a virágos völgyben lent lakozó lelkeket: Habsburgi Rudolfot, a cseh Ottokárt s fiát, Vencelt, Merész Fülöpöt és a többit. (Az egész leírás vergiliusi ihletésű, vö. pl. Sordello szavait, 40. v.: „Loco certo non c'è posto...” Vergiliusszal, Aen. VI. 673: nulli certa domus etc.)

Eposz írására azóta sem vállalkozott költő Vergilius ismerete és felhasználása nélkül; kérdés csak az, hogy mit és hogyan használt fel belőle.¹⁵ Pl. Tasso (Gierus. lib. XVII 66 —) nem Anchises beszédének, hanem a VIII. énekbeli pajzisleírás (626 — 731) történeti galériájának mintájára jövendőtette meg egy remetével az Este-család sorsát egy pajzs ábrázolásaiból; Ariosto hősnője, Bradamante (Orl. fur. XXXIII) csodálatos falfestmény formájában szemléli az Itáliában rájuk váró háborúkat (gondoljunk Daedalus cumaei ajtószárny-remekléseire és az ezután következő Sibylla-jóslatra, Aen. VI. 20 —, vagy a karthagói Iuno-templom festményeire, I. 456 —). Hívebb maradt Vergiliushoz¹⁶ és főleg az apokalyptika bibliai hagyományaihoz Milton, mikor az *Elveszett paradicsom* XI. énekében Ádámot Mihály arkangyallal egy magas dombra vezetteti, hogy onnan az egész földet és az emberi nem jövőjét láthassa:

„Ascend, I follow thee, safe guide, the path
Thou lead'st me . . .” So both ascend
In the visions of God. It was a hill,
Of Paradise the highest, from whose top
The hemisphere of earth in clearest ken,
Stretch'd out to the amplest reach of prospect, lay.
Not higher that hill, nor wider looking round
Whereon, for different cause, the tempter set
Our second Adam, in the wilderness,
To show him all earth's kingdoms and their glory . . .

Másképp használta fel az ősi motívumot Camões, a Lusiadák költője.¹⁷ Hősét, a fedező Vasco de Gamát (X 76 —) a meghódított tenger megszemélyesítője, Thetis vezeti fel egy magas bércfokra, hogy onnan „testi szemével láthassa, mit nem lát a gyenge elmé”: a föld országait, elsősorban Indiát, — földgömbre rajzolva, és az istennőtől hallja honfitársainak sorsát. (Előbb, az V. énekben, Adamastortól, a Jöreménység-fokának szellemétől, hajóútjának viszontagságait hallhatta, míg a II. énekben — Verg. Aen. I. 223 skk. nyomán — Iuppiter tárta fel Venusnak a lusitanok boldogulását.)

Vég nélkül folytathatók a sort.¹⁸ Gian Giorgio Trissino, eposzában (L'Italia liberata da'Goti) Homéros felelevenítője, változást hozott a jövő feltárásának témájába: a IX. énekben Belizárt a Monte Cassino remetéje egy barlangba zárja, ahol látomást lát: mintha egy hegytetőn apjának árnya két hatalmas tükörben balról a multat, jobbról a jövendőt mutatná neki.

Közbevetőleg: ilyen varázstükörben mutatja meg Pálóczy Horváth Ádám Rudolphiasában Abaris szkita főpap szelleme is Rudolfnak, az első Habsburg-császárnak utódait — egészen I. Ferencig:

Amit egy illý rangú lélek láthat, egyre lát, tud, ért,
Látszik e tükörbe minden, ami a tükörbe fért.
Im! e gömbölyeg tükörben amiket látsz bal-jelől,
Voltak; ami jobbra látszik, még ezen-tul jön elől.

Angyal Endre¹⁹ Pálóczy Horváth varázstükrét rózsakeresztes rekvizitumnak minősíti²⁰ és feltételesen L. B. Neumann (Neander) Milton-fordításából (Lapsus protoparentum ex poemate Miltoni, accedit supplementum ad I. VI Aeneidos de fati imperii Romano-Germanici et Augusta gente Austriaca, Vindobonae 1768) eredezteti. A Supplementumban szerepel az obligát *magas hegy*, amelynek tövében Aeneas az antik-Rómának nemcsak Augustus-kori virágzását, hanem romjait, majd Nagy Károlynak köszönhető feltámadását s a dicső Habsburg-utódokat is szemlélheti, — külön hely illeti meg V. Károlyt: hic vir, hic est, Romana suis qui regna

¹⁵ Még mindig nélkülözhetetlen CHR. G. HEYNE kommentárja, itt különösen a VI. énekhez írott XIV. excursusa: Futurum rerum praedictiones in epico carmine.

¹⁶ Vö. W. CONNELLY: Imprints of the Aeneid on Paradise Lost. Class. Journ. 18 (1922 — 23) 475.

¹⁷ Vö. H. HEISS: i. h. 107 skk. (= 309 skk.)

¹⁸ Vö. VL. ZABUGHIN: Virgilio nel rinascimento, I. — II. köt (Bologna 1921 — 24).

¹⁹ Az osztrák barokkromantika. EPhK 61 (1937) 242 sk. — A magyar irodalomból vett példák jó részének ismeretét JULOW VIKTOR baráti szívességének köszönöm.

²⁰ Vö. HEGYI FERENC: Pálóczy Horváth Ádám. Debrecen 1939. 38.

coronis aequabit, super Oceanum venturus ad Indos . . . — egészen Mária Teréziáig és II. József frankfurti megkoronázásáig. Pálóczi Horváth feltehetőleg csakugyan ismerte Neumann Vergilius-pótlását,²¹ de abban a varázstűkrő motívumáról nem olvasható. Viszont más Vergilius-utánczók epikus „látomásaiban”, rózsakeresztes traktátusokban felfigyelhetett rá. Angyal Endre²² hivatkozik korábbi írókra is és helyesen állapítja meg, hogy a Habsburgok „jós-latszerű galériába sorakoztatása a barokk uralkodó-ünnepelés kedvelt faja”, csak éppen ennek gyökerei mélyebbre, illetőleg régebbre nyúlnak.

Látszólag messze elkanyarodtunk Vergiliustól. De ha a római költő áttekinthetetlenül gazdag utókorának dokumentumait vizsgáljuk a varázsló, Vergilius eszközeül szolgáló varázstűkről is sok-sok változatban megtalálhatjuk. Domenico Comparetti, Vergilius középkori utóéletének múlt századbeli érdemes kutatója a közismert „Salvatio Romae”-val kapcsolatban utalt a keleti elbeszélésekben gyakorta szereplő tükörré, amelyben gazdája a világ minden titkát szemlélheti.²³

Ilyenféle tükörről olvashatunk pl. egyiptomi arab mondákban. Felix Liebrecht adata szerint²⁴ Saurid király olyan tükört készítettett, amelyben mindent láthatott, ami csak a hét égöv alatt történt; ez a tükör Amsús városában, egy zöld márványoszlop tetején állott. Hasonló tükre volt Ça város királyának: „a Nilus mellett állott egy oszlop, azon egy tükör, amelyben a király mindent láthatott, ami csak a hét égöv alatt történt”. Mindezek csak némileg különböző változatai annak a X. századi Masuditól előadott mondának,²⁵ amely szerint Nagy Sándor az alexandriai világtitortony tetején egy csodálatos tükört helyzetetett el, — állítólag Aristotelés szerkesztményét,²⁶ — amelyben Rum országát (Görögországot), a tenger szigeteit, lakóiknak minden lépését és ötszáz parasangán belül minden Egyiptom felé tartó hajót szemmel lehetett tartani. Egyes változatok szerint a Vergilius-mondából ismeretes „Salvatio Romae” is ugyancsak egy oszlopon álló tükör volt,²⁷ melyet a római uralom ellen lázadó idegenek (magyarok, karthágóiak, németek, apuliaiak . . .) a tartóoszlop aláadásával, családul törtek össze, — mint ahogy az alexandriai tükört is (a XII. századi Tudelai Benjámintól) Egyiptomnak egy görög ellensége rombolta szét.²⁸ Az „Epistula Presbyteri Iohannis”-ban²⁹ hasonló csodaszekélyről olvassuk: a fantasztikus Grál-szentély legfelső oszlopán elhelyezett tükör minden jó és gonosz szándékot egyformán megmutatott: in summitate . . . supremae columnae est speculum tali arte consecratum, quod omnes machinationes et omnia, quae pro nobis vel contra nos in³⁰ adiacentibus et subiectis nobis provinciis fiunt, a contentibus liquidissime videri et agnoscere possunt.³¹ A Simrock gyűjteményében olvasható másik csodás történet (VI 385: „Wie Virgilius einem Ritter durch einen Spiegel das Leben erhielt”) nem más, mint a Gesta Romanorum (ed. Oesterley) 102. sz. darabja: a varázsló Vergilius³² egy speculum politum segítségével menti meg egy szentföldi zarándok életét és mutatja meg neki otthon hagyott felesége hűtlenségét.

Ha ezekhez a fantasztikus mondaképződményekhez még a népmesei anyagot is hozzávennők,³³ nagyon messze jutnánk Vergiliustól, és sohasem érnénk a végére. Foglalkoznunk

²¹ Baróti Szabó Dávid magyarra is lefordította.

²² I. h. 243.

²³ D. COMPARETTI: Virgil im Mittelalter. Leipzig 1875. 256. = Virg. nel medio evo. Nuova ed. a cura di G. Pasquali, II. köt. (Firenze 1955) 79.

²⁴ Zur Volkskunde. Heilbronn 1879. 88. (Wüstenfeld, Orient und Occident I. 331. nyomán).

²⁵ F. LIEBRECHT: I. h. 89.

²⁶ Vö. J.-T. REINAUD: Monumens arabes, persans et turcs . . . II. köt. (Paris 1828) 418.: „Ce miroir, à les en croire, était l'ouvrage d'Aristote, comme tout ce qu'Alexandre posséda de plus surprenant. Quelques-uns ajoutent que c'était un talisman auquel se trouvait attachée la fortune de la ville d'Alexandrie.” (Aristotelés „szerzőségéről” csak annyit, hogy — LIEBRECHTnek egy másik adata szerint, I. h. 85. — azt a varázstűkrőt is „filozófus”: Bölcs Leó császár készítette, amely Bizáncot megmenhette volna.) L. még Fr.-L. NORDEN útleírását is: Voyage d'Égypte et de Nubie, III. köt. (Paris 1798) 163. — Az alexandriai világtitortony mondanájának érdekes (a Macbeth mozgó erdejével megtoldott) változatát jegyezték fel a múlt század elején a galiciái (spanyolországi) La Coruña-ban (COMPARETTI, II. köt. 278. sk.) E szerint Hercules az Aristoteléshez hasonló varázstűkrőt helyezett el annak a toronyának a tetején, amely alá a legyőzött Geryonest eltemette, a város kikötőjének bejárata mellett: „quello specchio . . . mostrava ai Corognesi, per quanta fosse la distanza, tutte le navi che intendessero venire a danno loro.” Geryones egy késői leszármazója friss gallyakkal tűzdelte tele hajóit: a coruñaiai nem tartottak az úszó erdőből, így veszítették el toronyukat, tükörüket és szabadságukat.

²⁷ F. LIEBRECHT: I. h. 89.; a trójai Palladium hasonló középkori értelmezésére utal COMPARETTI: 256, 3. j. = II. köt. 79, 2. j.

²⁸ COMPARETTI: 258, 2. j. = II. köt. 81, 1. j.

²⁹ L. G. OPPERT: Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte. Berlin, 1864. 176.

³⁰ OPPERT szövegében: et.

³¹ Vö. FR. H. v. HAGEN: Briefe in die Heimat, IV. köt. (Breslau, 1821) 119.; K. SIMROCK: Die deutschen Volksbücher, VI. köt. (Basel s. a.) 380: „Säule Vergils, darauf ein Zauberspiegel, worin die Feinde Roms sichtbar wurden”.

³² Vö. K. BÜCHNER: RE „Verg.” 1479. h. (A XII. században felbukkanó konstrukció „tudós” — nem „népi” — eredetű.)

³³ COMPARETTI: 256, 3. j. = II. köt. 79, 2. j.; J. BOLTE—G. POLIVKA: Anm. zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, III. köt. (Leipzig, 1918) 365. skk. (No. 191: Das Meerhäschen); BIELER: Hwb. dt. Abergl. „Spiegel” IX. (Berlin, 1938—41) 547. skk. h.; STITH THOMPSON: Motif-index of Folk-Lit. II. köt. (Copenhagen, 1955) D. 1323, 1 „Magic clairvoyant mirror” (Type 425).

kell viszont még a tükörjósítás praktikájának újkori fejleményeivel, amelyek közvetlenül összefüggenek az Aeneis alvilági seregszemléjének utóéletével. Messze földön híresek voltak azok az idegenben járó „velenceiek” (Venediger), akik holmijuk közt magukkal hordozták tükrüket is, hogy láthassák, mi történik otthon, Itáliában,³⁴ illetőleg fordítva: a lagunák városában járó idegenek is így „tájékozódtak” az otthoni dolgokról.³⁵ Ennek a praktikának az ókorba visszanyúló eredete itt nem érdekel közelebbről bennünket.³⁶

Érdekes viszont néhány olyan adat, amely a jövő tudakolásának XVI–XVII. századi gyakorlatát szemlélteti és a Trissinónál talált új epikus motívum párhuzamaként fogható fel. Christoph Peller „Politicus sceleratus”-ában³⁷ egy meg nem nevezett királypárti személy (*nonnemo*) 1649. májusában (tehát január 30. után!) kelt levelét olvassuk. A levélíró szkeptikus nyilatkozik „némelyek” köztársaság-alapító szándékáról (videtur nunc temporis velle quosdam Rempubl. Anglicanam fundare) és részletesen ismerteti azt a tükörjósítást, amellyel VII. Henriknek Rómába küldött követe a Lancaster- és Tudor-ház frigyének jövőjét akarta volna kipuhatolni: cum Henricus VII. . . ducta Elizabetha, Edouardi IV filia in matrimonium . . . de ea coniunctione Pontificem Romanum per legatum certiore fecisset, factum est, ut hic ipse legatus a quopiam astrologiae perito, de foederis huius duratione percunctatus, monitus fuerat, ut in speculum sibi appositum sollicito oculos defigens observaret species sibi in eo oblatas, exindeque, quid ex coniunctione harum familiarum in posterum spectandum foret, conciret. Az inszenálás szerint tehát a jóslatkérés az 1480-as években történt, de látni fogjuk, hogy a fikció jóval későbbi keletű, mert a „látomás” I. Károly lefejezésével végződik. Sorra megjelenik a tükörben egy megtermett barna férfi, aki lábsókra járul a pápa elé; majd egy szép hajadon, akit a férfi feleségül akar venni, de a pápa ebben meg akarja akadályozni, mire a férfi tettel inzultálja. A következő alak egy szép ifjú, homlokán a felirat: „Angelus, rex et puer”; egy nő („furia furiarum”) jelenik meg ezután ötször, majd egy másik („excellentissima”) 45-ször; azután egy idősebb férfi („pacem damnosam semper amavi”), végül egy véres fejű személy („coniunctio in sanguine concepta est et in sanguine finienda erit”). A tükörben megjelent alakok azonosítása nem nehéz: VIII. Henrik, Anna Boleyn, VII. Kelemen, VI. Eduard, Maria Stuart, Erzsébet, I. Jakab és I. Károly. A „jóvendőlést” mindenestre még Cromwell életében találták ki, mert a levélíró idézi az „astrologus seu potius oculorum praerictor” szavait: „Hi sunt reges, qui ex hac Lancasteriensis Eboracensisque familiae coalitione prodibunt, plures haud habebitis. . . cum sic fata velint, ut regibus post hos careant. . .” Quamdiu autem hisce ex principiis enata Respublica duratura sit, dies docebit, — fűzi hozzá a levél írója.³⁸

Medici Katalin varázstükrét Comparetti is említi,⁴⁰ de Reinaud katalógusára⁴¹ való hivatkozása téves. Még ábrázolását (from the Douce Collection, Bodleian Library, Oxford) is megtaláltuk viszont R. H. Robbins „boszorkány-enciklopédiájában”,⁴² ahol — sajnos, forrás megjelölése nélkül — azt olvassuk, hogy a királyné mágusoktól készített tükrében Franciaország jövődőlő uralkodóit szemlélhette: elsőnek IV. Henriket, majd XIII. Lajost, azután XIV. Lajost látta benne, végül egy csomó jezsuitát, akik a monarchiát meg akarták dönteni, hogy maguk uralkodjanak. „Ez a tükör még ma is látható a királyi palotában.” (This mirror may still be seen today in the Palace of the King.) Azóta valószínűleg eltörtött; Reinaud is egy török költőnek az evilági dolgok esendőségére vonatkozó idézetével zárta fejezetéseit: „Enfin le miroir d’Alexandre n’a-t-il pas été brisé?”⁴³

Szó esett fentebb Neandernek az Aeneis VI. énekéhez írott supplementumáról és általában „a Habsburgok jóslatszerű galériába sorakoztatásáról”, mint „a barokk uralkodó-ünnepelés kedvelt fájáról”.⁴⁴ Ennek a „műfajnak” további részletezése helyett utaljunk inkább Heyne megállapításaira⁴⁵ az újkori Vergilius-utánzók mindenáron újra való törekvésével kap-

³⁴ Vö. R. WÜNSCH: Ein Odenwälder Zauberspiegel. Hess. Blätt. f. Volksk. 3 (1904) 157: a kérdés legjobb összefoglalása.

³⁵ C. MEYER: Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolg. Jahrh. Basel 1884. 283.

³⁶ Eligazításul utalnunk R. WÜNSCH és BIELER id. cikkeire. L. még: J. v. NEGELEIN: Bild, Spiegel und Schatten im Volksglauben. Arch. f. Rel.-wiss. 5. (1902) 25 ssk.; R. GANSCHINIETZ: RE „Katoptromanteia (Spiegelzauber)” 27. h.; R. MERINGER: Der Spiegel im Aberglauben. Wörter und Sachen 8 (1923) 17. ssk. P. SEDIR könyvéhez (Les miroirs magiques, Paris 1895) nem jutottam hozzá. A *specularii* középkori ténykedéséről I. JOH. SARESB.: Policr. I 12 (PL 199, 408), 1. végül I. CASAUBONUS megjegyzéseit a SHA v. Did. Iul. c. 7-hez.

³⁷ Noribergae 1698 (4. kiadás), 43–46.

³⁸ Peller szövegében: *prodibant*.

³⁹ Vö. C. MEYER: i. h. 282.

⁴⁰ COMPARETTI: 256. 3. j. = II. köt. 79, 2. j.

⁴¹ Monumens . . . II. köt. 418.

⁴² Encycl. of Witchcraft and Demonology. New York 1959. 210.

⁴³ Monumens . . . II. köt. 420.

⁴⁴ ANGYAL E.: i. h. 243., vö. J. W. NAGL – J. ZEIDLER – E. CASTLE: Deutsch-österr. Lit.-gesch. II. köt. I (Wien 1914) 65.

⁴⁵ Virg. Op. II³ (Londini 1793) 812. sk.

csolatban (recentiores poetae epici . . . *varietati et novitati primo loco studendum esse arbitrati sunt*). Mivel azonban a jövő kitudakolásának módszerei nem éppen számosak, és újat nem mindenki tud kieszelni, legtöbbször ugyanazt színezik-forgatják: itaque in varietate quamvis magna, si plures contuleris, taedium tamen facit *idem ubique revertens rerum ordo, eadem phantasmatum species et in rerum probabilium et absurdarum operosa conquisitione confessa ingeniorum infucunditas*. Ezért jött kapóra sokaknak a középkori Vergilius-mondák tükrös változata: a tükörmézzel kombinált alvilági seregszemlének az éppen időszerű dinasztíára való alkalmazása így nemcsak változatosabbnak és érdekesebbnek, hanem egyúttal „vergiliusibbnak” is ígérkezett.

Most már csak Csokonainak „Homerus és Tasso nyomdokin” tervezett „heroica epopeia”-járól⁴⁶ szeretnénk szólni. Az Árpádiásznak 1795/96-ból származó vázlatában⁴⁷ az eposz befejezésének terveként ezt olvassuk: „Árpádnak (Csepel szigetéről) az Attila várába való menetele . . . *Isteni látás a végzés tükör-szobájában*, maradékaról, egész a mostani időkig. Itt, valami csak méltóságos a magyar nemzetben, mind fogja látni Árpád.”⁴⁸ A terv – sajnos – csak terv maradt, így Árpád látomását részleteiben rekonstruálni nem tudjuk. Köz hely a Csokonai-filológiában, hogy a költő Árpádiászában nem annyira Homéroszt és Tassót, mint inkább Voltaire „Henriade”-ját és az Aeneist akarta volna követni.⁴⁹ Tény, hogy Csokonai ismerte az „Henriade”-ot,⁵⁰ de „a végzés tükör-szobájának képzetét” mégsem vehette Voltaire-től, mert az Henriade VII. énekében Szt. Lajos a „Végzet palotájához” (le palais des Destins) vezetí ugyan Henriket, de annak csak „száz érckapuja” (cent portes d'airain, – vö. Sibylla barlangjának vergiliusi leírásával, Aen. VI. 43: quo lati ducunt aditus centum, ostia centum) tárul fel Henrik ámuló szeme előtt, *tükörről* sehol sem olvashatunk. Egyelőre megállapíthatatlan, hol bukkant Csokonai a végzet „tükör-szobájára”: az sincs kizárva, hogy a végzet palotájának Voltaire-nél talált képét és a megszületendő francia uralkodók felsorakozását ő kombinálta volna a máshonnan (esetleg éppen Heyne excursusából⁵¹ vagy Bárócziék rózsakeresztes praktikáiból)⁵² ismerős tükörijárással és a vergiliusi seregszemlével.

De a varázstükörrel hovatovább nemigen lehetett előhozakodni. Már Kazinczy is úgy nyilatkozott mágikus tükörrel operáló szabadkőműves-rózsakeresztes ismerőseiről, hogy az illetők fejében valami zavar van.⁵³ A XIX. század nagy epikusai már nem folyamodtak ehhez a motívumhoz, csak népszokásokban és fantasztikus történetekben bukkán fel azóta is a jövőbe- és távolbalátásnak ősi „módszere”, Aeneas alvilági látomásának késői változata.

Borzák István

Mészáros Ignác dalbetéteiről

A Kartigám dalbetétei

Toldy Ferenc a következőket jegyezte fel Mészáros Ignác *Kartigám*-járól: „. . . nem volt magyar leány, mely ne szégyenlettel volna Kártigámot nem ismerni, s mely annak szomorú énekeit ne dalolta volna.¹ A kettős átdolgozás után megmaradt négy dal – az érdekes mese-szöveg, a fitogtatott erkölcsösség s a regényben megnyilvánuló feudális szemlélet mellett² – bizonyára közrejátszott Mészáros fordításának népszerűsítésében: sőt valószínűleg – elszakadván a regénytől és önálló életet kezdvén – olyanok ajkán is felcsendült, akik magát a regényt nem olvasták. Elterjedésük a szöveg változását és a variánsok feljegyzését vonta maga után.

⁴⁶ HARSÁNYI – GULYÁS: ÖM. II. köt. 2. 684.

⁴⁷ Vö. JUHÁSZ GÉZA: Csokonai Árpádiásza. Acta Univ. Debr. 5 (1958) 108.

⁴⁸ Csokonai V. M., Összes Versei (Bp. 1956) 411.

⁴⁹ CSÖNGÉRY JÁNOS: Vergilius a magyar költészetben. Bp. 1931. 20. JUHÁSZ GÉZA (i. h. 115.) helyesen mutat rá Dugonics el nem hanyagolható hatására.

⁵⁰ „Szilágyi Sámuel-féle fordításából lelkesen olvas a Tempefőiben az ásitó Szertepertőinek Rozália”: JUHÁSZ G.: i. h. 108.

⁵¹ Heyne Vergiliusa több példányban is megvolt a Kollégium könyvtárában; Csokonai *biztosan* ismerte és használta a *summus Heynius* híres művét (vö. Kazinczy, Lev. XIX. köt. 370 és 420), hiszen az anakreoni dalokhoz írott „Jegyzések és értekezések”-ben többször idézi is az 1787. évi kiadást. vö. EPhK 71 (1948) 80.

⁵² Vö. SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Magyar alkémisták. Bp. 1928. 152.

⁵³ Kazinczy, Lev. X. 507 (Rumynak): „. . . so muss ich glauben, in ihrem Schädel sey es nicht richtig”.

¹ TOLDY FERENC: A magyar költészet története. Pest, 1867. 446.

² Bővebben l. Az első magyar heroikus regény. Studia Litteraria, KLTE, Debrecen, 1966. 3–23. — Az eredetit Johann Leonhard Rost 1710-ben adta ki Meletaon álneven. (Die türckische Helena. Der curieuses und galanten Welt in einer Liebes-Geschichte.) Mészáros közvetlen forrásául David Christian Walthernak Menander álneven, 1723-ban kiadott regénye (Der unvergleichlich-schönen Türkin wundersame Lebens- und Liebes-Geschichte) szolgált. Mindkét német szöveg megtalálható a Ráday-könyvtárban.

1. A magyar és német szöveg viszonya

Walther, a német átdolgozó nem változtatott sokat a meghagyott dalokon: versformájukat és gondolatmenetüket megőrizte, s a szöveget is csupán egy-két szó vagy egy-egy sor átírásával módosította. A magyar fordító azonban már lényegesen átalakította, valóságos újraköltötte ezeket a költeményeket. Az alábbiakban a fordítási sajátosságok bemutatása végett közlünk két szélsőséges példát: a legönállóbb átköltést és a viszonylag leghívebb fordítást, német mintáikkal együtt.

Tenger búknak közepette mihez fogjak epett
szív,
Kegyetlen sors törj bár mire; lesz szerelmem
még-is hív:

Melly kínokra születtem!
Én nyomorúltt!
Búba borúltt!
Nem de úntig szenvedtem?
(Kartigám, 216³)

Vesd félre a' gyanóságot,
Melly szivedet emészti,
Melly az édes vigasságot
Epetséggel meg-veszti.
Mindenek hizelkednek.
Ámor gyenge mosolygási,
Ártatlan szép nyájassági
Szolgálnak tetszésednek.
(A „Ne kételkedj” kezdetű dal 2. versszaka,
169.)

Sey zu frieden mein Gemüthe,
Denn der Himmel lebet noch,
Fehlt dir itzt schon seine Güte,
Ach! so glaub und denke doch
Dass oft nach viel bösen Stunden
Sich das Glück eingefunden;
Drum vertrage nur dein Joch.
Sey zu frieden mein Gemüthe,
Denn der Himmel lebet noch. (191.)

Wirf den Argwohn auf die Seiten,
Welcher deine Seele kränckt,
Der Dich von der Bahn der Freuden
Auf den Weg des Kummers lenckt.
Trette dein Vergnügen an
Lust und Liebe will Dir dienen
Und es ist die Zeit erschienen
Die Dich ruhig machen kan.
(150. — A legfeltűnőbb egyezéseket kurzív
szedéssel jelöltem.)

Az első dal nemcsak gondolatmenet, hanem hangulat szempontjából is különbözik német megfelelőjétől (kétségbeesés — reménység). A második példánkban idézett dal már csaknem teljes versszakokat vesz át, de ez sem szó szerinti, hanem lényegre törő, szabad fordítás (pl. Ne kételkedj szavaimban — Schönste! traue nur den Worten, Szánd-meg kínos ügyemet — gieb dass die Marter-Wochen / Meiner Qual vollendet sey.) A másik két dal fordítói módszer tekintetében mintegy átmenet a fentiek között: az *Im Egek látjátok szívemnek hajkait* kezdetű dal (165–166.) csupán néhány gondolatot vett át forrásából (*Was will der Himmel aus mir machen*, 146–148.) és hangvétele tekintetében is megközelíti azt. Végül a *Nints szebb vigság* kezdetű (270.) nagyjából követi a minta (*Süsse Liebe*, 240–242.) gondolatmenetét. Mind a négy dal jóval rövidebb német megfelelőjénél, olykor félannyira zsugorodik össze.

2. Még többet árul el a német mintákkal való egybevetés a *versalakról*. Walther leg-többnyire jambikus verslábakat használt és a szótagszám kérdésében meglehetősen következetlen volt.⁴ A magyar szöveg játékos ritmusú és szerkezetű, Amade hatását tükröző, ütemes, szabályos szótagszámú verssorokból álló dalokat közöl. A magyar fordító a német versalakat sehol sem őrizte meg. Legkevesebbet változtatott a *Ne kételkedj* kezdetű dal formáján, amely — mint láttuk — tartalom tekintetében is legközelebb áll trocheusokban írt mintájához: versszerkezetét is, rímképletét is megtartotta, csupán magyarosan ütemezte át. Lényegében tehát ugyanazt a változtatást eszközölte, mint Kisfaludy Sándor a valószínűleg Petrarca-ra visszavezethető s a Kartigám-dal strófájára emlékeztető Himfy-szakon.⁵ (A Kartigám-dal versszerkezete: 8a — 7b — 8a — 7b — 7c — 8d — 8d — 7c, a Himfy-szaké: 8a — 7b — 8a — 7b — 8c — 8c — 7d — 7d.) Hasonlóan alakulnak — bár hosszabb sorokkal — a többi dal architektónikus versépületei: 8a — 7b — 8a — 7b — 7c — 4d — 4d — 7c (*Tenger búknak*), 12a — 12b — 7b — 7b — 12c (*Im Egek*).

³ Az idézetek a első kiadásból (1772) valók.

⁴ Was will der Himmel aus mir machen: szótagszámai 7 és 15 között váltakoznak; Sey zu frieden: az első és utolsó versszakban 8-as és 7-es trocheusokból (az utolsó szakaszban 3 szótagos sorok is vannak) tevődik össze, míg a közbeeső szakok jambikus sorokat foglalnak magukban 7-től 9-ig (a második szakaszban — rapszodikusán — 6-tól 13-ig) terjedő szótagszámmal. Süsse Liebe: a versformát a szerelmesek párbeszéde szabja meg: a páratlan versszakokban könnyed, trocheikus dalformát találunk 8-as és 7-es sorokkal (közben azonban 9-es és 4-es is van), míg a páros versszakok dalnoka jóval hosszabb, nehezebb, kevésbé dalszerű jambusokat használ, 4 és 12 között szabálytalanul váltakozó szótagszámmal.

⁵ GÁLDI LÁSZLÓ: Ismerjük meg a versformákat! Bp., 1961. 150–151.

A *Kartigám*hoz hasonlóan e kéziratban maradt kisregényeinek hősei is dalokban öntik ki érzelmeiket.⁶ Az *Orus siralma* c. dal négy, hétsoros Amade szakaszból áll (10a — 10a — 5b — 5b — 5c — 5c — 9c); hatalmas versépületének játszi hangja — akárcsak a *Kartigám*-dalokban — éles ellentétben áll a költemény mélabús hangulatával. Az eddig tárgyalt versektől merőben különbözők *Arsanes vigadalma*: a minden akadályon diadalmaskodó szerelem boldogságát zengi, s ennek kifejezéséhez jól illik a könnyed, játszi hang. Kár, hogy az indítás közvetlen hangvételét — különösen a 2. és 5. versszakban — mitológiai képekkel, keresett kifejezésekkel rontotta el szerzője. A költemény versalakja a XVIII. század világi költészetében ritkán jelentkező négysoros, páros rimű 8-as.

Variánsok

Kézírtos és nyomtatott énekeskönyveink a *Kartigám* négy dalának számos változatát őrzik. Ezeknek a variánsoknak a szövege — a helyesírást nem számítva — legtöbbször kevéssé tér el a főszövegtől, de a versszakok tagolásában lényegesen különbözik a *Kartigám*-daloktól. Egyik-másik dal (*Tenger búknak, Im! Egek*) új, rokonhangulatúnak alapjául is szolgált, vagy — első versszakának meghagyása után — másképp folytatódott (*Ne kételkedj*).

Az alábbiakban ismertetem az egyes dalok variánsait.

1. *Tenger búknak közepette* ... (*Kartigám*, 216–218.)

Kézírtos énekeskönyvek 10, nyomtatott gyűjtemények 2 variánst őrztek meg róla. Némelyik gyűjtemény címmel látta el a dalt („Szomorú ének” „Hiv szerelem”, „Kartigám kősziklán a tenger közepén”, „A’ szomorú szív”). Tóth István gyűjteménye csupán az első versszakot tartalmazza. Lényegében azonos szöveget hoz — itt-ott másolási hibákkal — 3 másolat (Vutskitsék, Erd. Muz. kt., 1625. sz. 6/a–7/a; Tóth István által le kótázott Ariák és Dallok verseikkel, MTA kt., 63. sz. 23.; Bartalus Magyar Orpheus, 11.); legfeljebb 2 szót változtat 7 variáns (Jankovich: Nemzeti Dalok, OSzK kt., 173. Quart. Hung., VI. k., 20., Thaly-kolligátum, OSzK kt., 73. Oct. Hung. 142/b–143/a és 191/ab (2 másolat) Náthly-gyűjtemény, OSzK kt., 176. Quart. Hung. 70/ab, Kresznerics Ferenc dalgyűjteménye, MTA kt. Népkölt., 184. sz., 38/b–39/b, Aranka György gyűjteménye, OSzK kt., 126. Fol. Hung., I. k., 56., Váczi énekes gyűjtemény, 86 dal) Nagyobb változtatást eszközöl 2 variáns (Vajthó-gyűjtemény, sárospataki kt., 1710., II. sz., 2. és Battha Bálint kótátára, sárospataki kt., 1666. sz., 228.). Az 1. vsz. 2. sora (Kegyetlen sors törj bár mire) e két utóbbi kéziratban így alakul:

Szerentse bár kegyetlenkedj (Battha-kótátár)
Kegyetlen sors ha kinzol is (Vajthó-gyűjtemény).

Vajthó Miklós gyűjteménye ezenkívül még 6 szót módosít a szövegben (pl. hasztalanok panaszim — Semmiségek panaszim), de ezek közül is 3 csupán a szórend megváltoztatása. 7 variáns a feltehetően eredeti sorozástát őrizte meg: nem sűrítette két sorba az első négyet.

2. *Im Egek! látjátok* ... (*Kartigám*, 165–166.)

Variánsainak száma: kézírtos énekeskönyvekben 6, nyomtatottban 1. Címet (Szív próba) egyedül Tóth István adott ennek a dalnak. Eltérései lényegesen kisebbek az előző dalénál: 4 variánsban csak a ragok különbségére vagy egy-egy névelő kitéételére szorítkoznak. Thaly-kolligátum, 211/ab, Tóth: Ariák és Dallok, 26., Vajthó-gyűjtemény, II. r., 76., Nikelszky Dávidék., sárospataki kt., 1707. sz., 9. Bartalus Magyar Orpheusában (9.) egy szóra terjed ki a változtatás. Az egyetlen jelentős változtatás 2 gyűjteményben található:

⁶ Jelzete: OSzK Kt. 158. Fol. Hung. A cenzor 1795. július 15-én írta rá az imprimaturt. Az első és harmadik regény (A’ meg-boszszullott Osiris, A’ Szeretnek Győzedelme avagy Arsanes és Sónia) végére írt két dal (29., 94. levél) Szerelmehegyi Andrásnak, a Nemzeti Játszó Társulat zenei vezetőjének Nemzeti Melódiáiból maradt fenn, a zeneszerző e műve egyedüli darabjaiként. Mészáros műveiben a hangjegyek lejegyzése s az első versszak szövege mindkét dalnál Szerelmehegyi kézírását őrzi, ugyanannak a kottapírosnak két, egymáshoz illő darabján. Az ívet Mészáros vágta ketté, hogy külön-külön használhassa fel a két dalt; majd — törölve Szerelmehegyi felírását („Nemzeti Melódiák”) — új címekekkel látta el a költeményeket, s így teremtett kapcsolatot köztük és a regények között (a dalok egyébként nem kapcsolódnak közvetlenül a szöveghez). A készen kapott kezdő versszakokat aztán még néhányal megtoldotta. — A közbülső regény (A’ Szeretnek Temploma) után írt dal (Szerelm hatalma) másolata nem kottapírosra, hanem a kézirat egy lapján készült Mészáros kézírásával. — Maguk a regények szintén németből való fordítások; a dalok azonban valószínűleg nem szerepeltek az eredeti szövegben (erre mutat, hogy nem kapcsolódnak hozzájuk.) Vö. György Lajos: A magyar regény előzményei. Bp., 1941. 307–309. és Ung. Jb. 1928. 81–82. valamint ISOZ KÁLMÁN: Szerelmehegyi András Nemzeti Melódiái. Muzsika 1929. III., 20–24. (Közli a Nemzeti Melódiáknak és a Szerelm hatalmának teljes szövegét és dallamát.)

3. vsz., utolsó sor: Tszatázzon felette hideg a' meleggel
 Tszatázzon mellette hideg vagy meleg (Nemzeti Dalok)
 Tszatázzon mellette hideg a' meleggel (Náthly-gyűjt.)

Tóth István gyűjteménye és Nikelszky Dávid énekeskönyve csak az első versszakot közli. Két variáns (Vajthó, Nikelszky) nyolc sorba tördeli a többi változat szerint ötsoros szakaszt.

3. *Ne kételkedj szavaimban (Kartigám, 169–170.)*

Található 8 kézirat és 4 nyomtatott énekeskönyvben. A helyesírási sajátságoktól és a raghasználatától eltekintve azonos másolat van 4 variánsban (Thaly-kolligátum, 211/b–212/a G. S. ék., OSZK kt., 769 Oct. Hung., 86. levél, Váci énekesgyűjtemény, 45. dal Magyar Orpheus 10.). Egy-két szót változtat 5 variáns (Nemzeti Dalok, IX. k., 62. levél Náthly-gyűjtemény, 71/b–72/a Battha-kottatár, 229., Érzékeny és vig dalok, 104., Kecskeméthy: Dal-füzérke, 74–75.). Tóth István csak az első versszakot, a Novák-melodiarium (sárospataki kt., 1717. sz., 112.) csak a dallamot jegyzi le, míg a Dávidné dudája (sárospataki kt., 1668. sz., 10.) a 2–3. versszakot ugyanabban a versalakban írt, de kevésbé sikerült szöveggel helyettesíti.

4. *Nints szebb vígság (Kartigám, 270.)*

Fennmaradt 6 kézirat és 2 nyomtatott gyűjteményben. Címe Tóth István „Áriák és dallok” c. gyűjteményében: „Ámor szikái” (a szövegben is: „tündér szikái”). A *Kartigám* szövegével csupán a Magyar Orpheus variánsa egyezik. Lényegtelen – főként a birtokos személyragokat érintő – változásokat eszközölt Tóth István két gyűjteményében (Áriák és Dalok, 26–27.), Tóth István kottáskönyve, Erd. Muz. kt., 1668. sz. 128. levél.) azonkívül, hogy csak az első 14 sort másolta le. A Thaly-kolligátum variánsa (212ab) 2 szó megváltoztatásában és néhány szó felcserélésében mutat eltérést a főszövegtől. Szarka János melodiárium (sárospataki kt., 514. sz. 197/b) csak a kottát közli.

A legtöbb variáns a két 14 soros szakasz helyett kisebb strófákra tagolja a költeményt. Három változat (Nemzeti Dalok, IX. k., 58. levél; Náthly-gyűjtemény, 64/b–65/b, Váci Énekes Gyűjtemény Első darab, 40. dal) hat, hatsoros versszakra osztja, s így a dal nyolc sorral hosszabb az alapul vett szövegnél. A bővítés az így kialakított szakaszok végét érinti (az 1., 3., 4. szakaszban 1–1 sor, a 2., 5., 6. szakaszban 2–2 sor). Ilyenformán mindegyik szakasz párosímú sorokból áll (aa – bb – cc). Ezek a variánsok tehát tökéletesebb alakjában őrizték meg a dalt, azaz a *Kartigám* szövege hozzájuk viszonyítva csonka. Említésre méltó, hogy a 18. sorban maga Mészáros is változtatott a szövegen. (Az 1780-i kiadásban (380.):

Sok, s leg-bötsösb' kintseknél kedvesbb

ehelyett: Sok, és drága kintseknél kedvesbb. Az 1780-i kiadással egyezik ez a sor a Magyar Orpheusban.)

5. *Lorindó verses leveléről* (129–134.) két, egymással csaknem egyező variáns maradt fenn (Nemzeti Dalok, IX. K., 63/ab Náthly-gyűjtemény III. k., 72/ab). Mindkettő kihagyja a személyes vonatkozásokat, különben az eltérések az első három dal variánséihoz hasonlóak.

6. *Orus siralma*

Eddig előkerült variánsát a Jankovich-féle Nemzeti Dalok Gyűjteménye őrizte meg. (IV. k., 29.). Ez a variáns jelentékenyen változtatott a verssorok elosztásán, egy versszakkal bővítette a szöveget, s a 2–3. szakaszt csaknem teljesen átirta. Még ennél is fontosabb a keseregés alapmotívumának megváltoztatása (gyász – hűtlenség).

7. *Arsanes vigadalma*

E dalnak két lejegyzése ismeretes (Vutskits ék., 52/a, Dávidné Soltári, sárospataki kt., 630. sz., 61. db). E variánsok öt eltérése egy-egy szó megváltoztatásában nyilvánul meg.

A dalok melódiái

A *Kartigám*-daloké – az 1780-i kiadás közölte először kottájukat, míg a német eredetiben egyáltalán nem szerepeltek hangjegyek – magyar szövegre alkalmazott német dal-lamok. Ebből a szempontból mintegy harminc évvel előzik meg korukat: ami 1770 körül még ritkaság-számba megy és teljesen újszerű, az 1800 körül, a német klasszikus zene virágzása idején már valósággal áradással nő.⁷ Ami a *Napkeleti Történetek* két dalának dallamát illeti, az

⁷ MOLNÁR ANTAL: Nyugati magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Zenetud. tanulmányok, IV., 123. Vö. még BARTHA DÉNES: A XVIII. század magyar dallamai. Bp., 1935.

Orus siralma címűt Esz-durban, *Arsanes vigadalma* címűt C-durban írta meg Szerelemhegyi a következő megjegyzésekkel: „Szomorú. — Ária” (Orus), „Vig. — Ária” (Arsames).

A szerzőség kérdése

Felmerül a kérdés: vajon Mészáros szerzeményei-e a dalbetétek?

Amint az egybevetésből látható volt, a *Tenger búknak közepette* kezdetű dal egyáltalán nem nevezhető fordításnak. Fennáll tehát az a lehetőség, hogy Mészáros készen kapott dalt illesztett a megfelelő helyre. Ugyanakkor lehetséges a *Nints szebb vigáság* esetében is, ahol csupán a német és magyar szöveg gondolatmenete között van némi egyezés. Másrészt ez utóbbi dal szövege a *Kartigám*ban az említett három variánshoz képest csonka. Kétséget keltő meggyőzősége a *Napkeleti Történetek* két dala, amelynek első versszakai Szerelemhegyi Andrástól valók: ha idősebb korában másnak a segítségét vette igénybe a dalköltéshez, cselekedhetett így első művének megalkotása közben is. Szerelemhegyi (1762–1821 k.) semmiesetre sem működhetett közre a *Kartigám*-dalok létrehozásában. Talán magához Amadéhoz — a bodóbaári birtok révén szomszédjához fordult segítségért Mészáros a dalok újraköltésében, ill. lefordításában? Kapcsolatukra nincs közvetlen bizonyítékunk, — ha ugyan nem ennek tekinthető a *Tsallóközi Ódák és Énekek* c. versgyűjtemény, amelyben a *Kartigám* szerzője legnagyobb részét Amade-dalokat közölt, közülük nem egyet Amade kezeirésével illesztvén gyűjteményébe.⁸ Amade közreműködését látszólag kizárja az a tény, hogy a *Kartigám* megjelenését nyolc év választja el Amade halálától (1764), — ámde Mészáros valószínűleg már a hatvanas évek elején hozzáfoghatott a fordításhoz: többi munkája is jóval a kiadás előtt készen volt.⁹

A *Kartigám* dalai és az *Orus siralma* hangvétele és verstechnika tekintetében Amade dalaira emlékeztetnek. Az országszerte ismert katonaköltő kétségtelenül jelentékeny hatást gyakorolt százada énekköltészetére.¹⁰ Különösen a *Ne kételkedj* kezdetű dalnál szembe-szökő a hasonlóság.¹¹ Természetes tehát, hogy — Amade dalaihoz hasonlóan — az ő izlésére valló, az új módit tükröző *Kartigám*-dalok is széles körben terjedtek el. A szövegmásoló olykor talán magának Amadénak is tulajdonította egyiket-másikat (néhány variáns feljegyzője azonban a címben feltüntetette *Kartigám* nevét).

Akárhogy áll is a dolog, a *Kartigám*-dalok — különösen a *Ne kételkedj* és a *Tenger búknak közepette* — gyakorlott verselőre vallanak, fejlett verstechnikát áruznak el. Kétségtelen, hogy Mészáros jó esztétikai érzékkel rendelkezett, — erről dalgyűjteményeinek váltogatása tanúsodik.¹² Maga is írt verseket: dalgyűjteményét „egynéhány maga todalékaival meg-bővítve” rendezte sajtó alá, sőt versben írta dalgyűjteménye második kötetének „Rövid elő-beszéd”-ét.¹³

Érdekes körülményre világítanak rá a *Nemzeti Melódiák* darabjai: Mészáros *Napkeleti Történetei* kéziratban maradtak, s a regények dalbetétjeiről mégis fennmaradt néhány lejegyzés. A *Kartigám*-dalok variánsainak száma jóval nagyobb, — hiszen ebben az esetben maga a nyomtatás népszerűsítette őket: mindazonáltal elképzelhető, hogy egyik-másik — a német szövegtől független — még a regény fordítása előtt keletkezett. Erre azonban nem szolgál bizonyítékul a variánsok keletkezésének időpontja: a gyűjtések általában a XVIII. század végéről vagy a XIX. század elejéről valók, így a Jankovich-féle *Nemzeti Dalok* (XIX. sz. eleje) és a Náthly-gyűjtemény (1795–1796) is, amelyekben az említett dal teljesebb alakjában maradt fenn.¹⁴ Figyelemre méltó, hogy Mészáros az 1780-i és 1795-i kiadásokban sem változtatott érdemlegesen a szövegen (még a sorelosztáson sem).

⁸ A két család kapcsolatának emlékét őrzi Amade 1751. július 20-án Pozsonyban kelt levele, amelyben Mészáros atyjának, Józsefnek üdvözlétét küldte: „Köszöntetem . . . Mészáros Joseph, Péter s István kedves hozá tartozandóval.” (GÁLOS REZSŐ szóbeli közlése szerint. — Az OSzK levéltárának törzsgyűjteménye, 35/1899. sz. Budapest ostroma alatt elveszett.)

⁹ A Magyar Szekretárius és Montier asszonynak levelei 1793-ban jelentek meg, holott a cenzúra már 1779-ben engedélyezte kiadásukat. A *Kartigám* kézírata nem maradt fenn.

¹⁰ VARGA IMRE: Amade-versek kéziratosa énekgyűjteményeinkben. ItK 1957. 327–328.

¹¹ Vö. a Négyesy-féle kiadásban a XII. és XXXIII. dalokkal.

¹² VARGA IMRE, i. h. — Az Amade-kézírású verseket közölte ERDÉLYI PÁL: Várkonyi báró Amade László költészetéhez. EPhK 1907. — Nem látjuk bebizonyítotttnak, hogy a Tsallóközi Ódák két dalát (Majd hamuvá, Mord pillantás) a *Kartigám* szerzőjének kell tulajdonítani. Varga Imre ezt a MÉSZÁROS nevet kiadó verső alapján állítja, — holott két körülmény is vall Mészáros szerzősége ellen. A két dal Amade kezeirésében került Mészáros gyűjteményébe, másrészt két latin szó (contentus, affectusom) is szerepelt az elsőnek Amade-féle kéziratában: a purista Mészáros ezeket törölte és megfelelő magyar kifejezésekkel helyettesítette a kéziratban (elégdek, indulatom).

¹³ ERDÉLYI: i. m. 87.

¹⁴ STOLL BÉLA: A magyar kéziratosa énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp., 1963. 232, 272.

A *Kartigám* négy dalának eredete még megoldatlan kérdés: lehetséges, hogy egyik-másik nem Mészáros tollából származik. Annyi azonban bizonyos, hogy szövegük műköltő alkotása, német hatásról valló dallamuk nem népies. Ámde éppen a dalok elterjedése mutatja, hogyan népszerűsödtek egyes műköltői alkotások. A kéziratos énekeskönyvekbe tulajdonosaik feljegyezték „a nekik tetsző, bárhol hallott, vagy olvasott verseket és énekeket, ... csonkítva, toldva dallamhoz gömbölyítve, alsóbb, népszerűbb izléshez köszörülve”.¹⁵ Közvetítőjük nem annyira az igazi nép volt, mint inkább „a néppel szintén, de az irodalommal is érintkezésben álló, abból hatásokat felvevő, vidéki középosztály.”¹⁶

May István

Az elveszett alkotmány egy helye

— David kapcái a holdban —

Az *elveszett alkotmányban* olvasható e két sor (I. 331–332.):¹

Hogy lapos a tele hold mint tányér s ráteregte
Dávid kapcáit, szikkadni az éjjeli szélben.

Pollák Miksa azt hiszi, hogy Arany ezt „tréfásan” mondja.² Heller Bernát szerint a költőnél a „Dávidról szóló néphit kissé vaskosan szólal meg”.³ Ő is azt gondolja hát, hogy Arany fogalmazta meg így.

Az alábbiakból újra kiderül, hogy Arany milyen precízen — majdhogy azt nem mondtuk: kinosan — ragaszkodik a hagyományhoz s attól az esztétikum javára sem tér el.

Közelítsük meg a fenti sorokban kifejezett néphit.

1. Hogy Dávid van a holdban, ott muzsikál stb.: közhely a magyar mű- és népköltészetben,⁴ valamint a néphiedelemben.⁵ Arany elé kerülhetett a debreceni diákirodalom alkotásaiban is:

Hanem végre Mercuriust
Elküldötték a Hóldba.
Elmene nagy sietséggel
S Dávidot hegedűjével
Elhozá szerencsésen.⁶

Vagy egy másik helyütt:

Két szép Regementet fogunk állítani,
Azokat a holdba fel maschiroztatni,
Onnan Szent Dávidot ki fogjuk rúdolni,
És az egész hóldat magunknak foglalni.⁷

Olykor fát vágó Dávidot (Dunántúl), vagy fát hordó Dávidot (Tiszántúl) lát a néphit a holdban.⁸

2. Van egy mondatípus, amely száradó kapcákat lát a holdban. Ilyen változatai ismeretesek:

a) Pakulár megázik. Bocskorát és kapcáját csipkebokorra teríti, hogy a holdfény megszáritsa. Mivel eredménytelenül várokozik, szidja a holdat. A hold haragjában felszívja csipkebokrostól, bocskorostól, kapcástól. Most ott láthatók.⁹

¹⁵ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927. 8–10.

¹⁶ Uo. — VÖ. KAJEV: Russzkaja lityeratura. I. rész, Moszkva, 1953. 165.

¹ SZENDREY ZSIGMOND, Ethnographia, XXVIII. 1917. 138.

² POLLÁK MIKSA: Arany János és a Biblia. Bp. 1904. 18.

³ HELLER BERNÁT, IMIT Évkönyve, 1929. 84.

⁴ SCHEIBER SÁNDOR: Mikszáth Kálmán és a keleti folklóre. Bp. 1949. 65–67; BÁLINT SÁNDOR, Nyr. LXXXIII. 1959. 478–479.

⁵ DIÓSZEGI VILMOS: Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. Néprajzi Értesítő, XLIX. 1967. 31, 55–59.

⁶ BÁN IMRE — JULOW VIKTOR: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1964. 190.

⁷ Debr. Koll. R. 607b. 413; R. 797. 5.

⁸ DIÓSZEGI VILMOS: i. m. 57.

⁹ JANKÓ JÁNOS: Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Bp. 1893. 232 (Aranyosszék). Ugyanígy; EA 4210 (Puszta, Moldva, 1953); MNA R/6 (Vargyas, 1963); MNA R/18 (Kálnok, 1965); MNA R/20 (Kisgalambfalva, 1966).

- b) A nyáját is felszitta a hold, az is kivehető ott.¹⁰
 c) A pásztor *vasárnap* száríttgatta kapcáját, ezért szitta fel a hold.¹¹
 d) A pakulár pásztorbottal áll a holdban, s egy bokron szárad a kapcája.¹²
 e) A birkákat őrző csobán haragjában, hogy nem száradt meg kapcája, a holdba lő.

Ezért szivta fel a hold.¹³

f) A pakulárok Jézus születésének hírére a keleti bölcsekkel tartanak. Izzadt kapcájukat kiterítik száradni, s más útra térnek, hogy megtévesszék Heródest.¹⁴

Az a) verziót jegyezték le Nagyszalontán:

„Égyszër még rigën egy juhászrt egisz nap vert az essõ. Mikor elállott, a kapcáját ratergette száranni a bokorra; gondolta, majd a hõdvilágon mëgszárad. De hiába várta, még reggel is ojan vizes vót, mint este. Elkëzdtë csúnyán szidni a hõdat, hát e mëg bosszúbúl a bokorral ëggyütt felszitta, oszt még most is ott lehet látni a hõd közëpin.”¹⁵

Mint hiedelmet a Magyar Néprajzi Atlasz Kelet-Magyarországon és Erdélyben jelzi.

3. Földrajzi határok találkozásánál nem ritka két típus egybeolvadása. Ez történt a jelen esetben is, amikor Dávid és a kapcás pakulár szünkretizmusából Nagyzerénden – Nagyszalonta alatt – az a hiedelem született, hogy „Szent Dávid terigeti a kapcáját a holdban.”¹⁶ A Magyar Néprajzi Atlasz tanúsága szerint így tudják Dobozen (166), Körösnagyharányban (183), Ártádon (190) és Feketelakon is (R 10).¹⁷ Éffélét hallhatott Arany és építette be a folklorisztikus elemekben oly gazdag, első eposzába.

Nem volt tehát szükség arra, hogy Nagyszalontán találkozzék „Palaestina és Románia folklóreja”.¹⁸ Magyar tájak érintkezéséből magyarázandó Arany idézett két sora.¹⁹

Scheiber Sándor

Arany és Madách (A Madách líra kronológiájához)

Madách költői biztonságának megtalálásában, rejtett lírai energiáinak felszabadításában nagy szerepe volt a népies szemléletnek és formakincsnek; személyhez kötve: Petõfinek, Tompának és Aranynak. Petõfi a költői személyesség biztonságát támogatta az akadozva verselgetõ, reflexiókra hajlamos Madáchban. Tompa egy témakör kimunkálásában segített. (Mondái és regéi nyomán született pl. a *Rege az ibolyáról*, a *Jerikó rózsája*, a *fecskérõl*, az *Üstõkõs és csillag* stb.) Arany János – akinek neve a legszükszavúbb Madách-kommentárból sem hiányozhat – verseiben a szemléletességet, a leírások precizitását és a hangulatteremtés klasszikus egynemûségét tartotta Madách követendõnek. A *Nyári estén* és *Az alföldön* a *Családi kör*, az *O- és újkor* az *Ősszel* sugárkörében fogant.

Madáchnál a megérlelve beolvasztott költõi hatások mellett igen gyakoriak a nyílt reminiscenciák is, egészen a közvetlen átvételekig. (Pl. Petõfi korai versének, *A borozónak* híres kezdõsora: „Gondzõ borocská mellett . . .” – szó szerint megvan a *Bokrétát a kalpagomhoz* c. versben.) Plágiumról nincs szó, hiszen Madách ezen verseit nem jelentette meg, sõt kiadásra elõkészített kötetében is áthúzta utólag.

Egy okból igen jelentõsek ezek az átvételek. Madách verseinek idõrendje ugyanis máig tisztázatlan, s ahol az életrajzi, kortörténeti vonatkozások hiányoznak és a stílusvizsgálat sem segít, fontos fogódzóként (terminus ante quem) jöhetnek számba.

Ezúttal Arany „kised eposzának”²¹, a *Keveházának* és Madách *Pusztai temetés* c. versének kapcsolatára kívánok rámutatni. A két vers kezdõ sorai, a felütés (a hangulatfakasztás leghatékonyabb területe) meglepõen rokon egymással.

¹⁰ MNA R/5 (Magyarózd, Mezõség, 1962).

¹¹ MNA R/7 (Bágy, Udvarhely m., 1963).

¹² MNA R/21 (Vágás, 1966).

¹³ Kézirat (Istensegíts, 1965).

¹⁴ MNA R/17 (Szék, 1966).

¹⁵ SZENDREY ZSIGMOND: Nagyszalontai gyûjtés. Bp. 1924. 252 (MNGy. XIV.).

¹⁶ KÁLMÁNY LAJOS, Ethnographia, XXVIII. 1917. 310.

¹⁷ DIÓSZEGI VILMOS: I. m. 58–59.

¹⁸ RÓHEIM GÉZA: Magyar néphit és népszokások. Bp. 1925. 153.

¹⁹ A MNA szövegeit Krizáné Nagy Iloná másolatában ismertük meg. Ezen a helyen is hálás köszönetet mondunk érte.

²¹ GYULAI megjelölése. Szépirodalmi Lapok, 1853. I. 15–16. sz. 255. (1000 – aláírással).

Arany:

Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű?
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál? —
Azér' vijjog a keselyű,
Azér' szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százévrivel fog veszni ott.

Madáchnál:

Hová, háová száll e' varjú sereg?
A keselyű miért kovályog fent?
S a' pusztaság halott kísérője
A zord sakál sirása mit jelent?

Ah ott a' két homok halom között,
Ott hullott el egész bajnok sereg.
Hafiz karjának vad sulya alatt
S mostan bibort rá alkonyúlat vet.

Az idézett sorok rokonsága (képanyag, mondatforma) szembetűnő. De még számos azonos motívumot találunk. A Madách-vers története alkonyatkor és éjszaka játszódik; Arany is az éjszakai eseményeket hangsúlyozta ki. Ugyancsak hasonló a táj is (I. *Keveháza* 12. vsz. „völgyi harc”). Közös az éjszakában dárídózó ellenfél képe, a temetés jelenete. Madáchnál az asszonyok halk vonulása, a *Keveháza* hunjainak sötét éjszakai lopódzására rimel. A sír megjelölésének, a nyilazásnak motívuma is rokon, nemkülönben a halottak nagy száma, mely a harcok sorsdöntő voltát hangsúlyozza. (A *Pusztai temetésben* egy nemzetség pusztult el, Aranyánál „százévrivel” vesztek el a hunok.) Mindkét vers jambikus, bár a *Keveházában* több sor trochaizált, hangsúlyosan is ütemezhető. A versek végén a hangulati tompítás, az érzelmi kiegyenlítődés hasonlósága figyelhető meg. (Detre és a hun vezér kézfogása, illetve a *Pusztai temetés* kegyetlen győztesének magába szállása és tisztelgése a legyőzött ellenfél sírja előtt.) Közös vonás még a két költő személyes, grammatikai jelenléte. (*Keveháza* 38. — utolsó — versszak; *Pusztai temetés* 4. versszak.) Azért fontos nyom ez, mert Madách *Románc és ballada* c. ciklusában, amelybe a tárgyalt vers³ tartozik, alig találkozunk ezzel a költői fogással.

A vers Madách gyengébb alkotásai közül való. (A szakirodalomban is — tudtommal — csak kétszer említetik.⁴ A Madách verseivel foglalkozók nagy része a *Románc és ballada* és a rokon tematikájú *Legenda és rege* ciklust az esküvője és bebörtönzése közti időszak, a „csesztvei idill” termékeként tartják számon. A *Pusztai temetés* hangulata, témája, korszerűtlen díszletező, „keletieskedő” romantikája ellenére is a későbbi évek terméke, amit éppen a *Keveházával* való kapcsolata bizonyít.

(A hatás fordított irányban elképzelhetetlen, hiszen a *Keveháza* 1852. legvégén íródott⁵), Madách verse meg először 1878-ban jelent meg. Az „elképzelhetetlen” szóban nyoma sincs Madách lebecsülésének, hiszen tudjuk, Arany sem tudta kivonni magát *Az ember tragédiája* szuggesztivitása alól. Bizonyosság rá a Londoni szín haláltáncának és a *Hidavatás* jelenetsorának tartalmi és hangulati rokonsága.)

A *Keveháza* megjelenésének körülményei egyébként hézagatlanul egybevágnak Madách akkori életkörülményeivel. Arany a *Szikszoói enyhlapok*⁶ adta ki művét. A szép kiállítású gyűjtemény február elején került ki a nyomdából.⁷ Madách május letelején szabadult a Neugebäudeből és háromnapos pesti internálása alatt kezébe kellett hogy kerüljön Császár izléses kötete. Lehetséges az is, hogy nem könyvárústól vette, hanem kölcsön kapta valakitől. Az

² Az első két sor megtalálható a „Csaba királyfi” első dolgozatának (1853.) VI. éneke végén, Hábor énekében. Ez azonban csak Arany Hátrahagyott verseiben (A. J. Összes Munkái IX. köt. 1886. 163.) jelent meg. VOJNOVIH GÉZA Homérosztól eredeztetni a motívumot (A. J. Összes Művei IV. köt. Bp. 1953. 212.)

³ A kézirat (Széchenyi kv. Föl. Hung. 1397.) I. lapján, a tartalomjegyzéken levő „b” minden bizonnyal „balladát” jelent. A vers a kéziratkötet 20/b és 21/a oldalán található.

⁴ PALÁGYI MENYHÉRT (Madách Imre élete és költészete. Bp., 1900. 172.) Házassága első éveire datálja e verset. Magyarázata: „Csoda-e, ha a költő falusi gazdálkodásának és megyei szerepének prózájában egy képzelt világot kezd magának alkotni...” GEDŐ SIMON (Madách Imre mint lyrikus. Bp., 1910. 26.) Jellegzetes darabjaként említi a Hugo-i romantikának, amely ezekben az években — 1843–48 — tartja búvkörében Madáchot.

⁵ L. TOLNAI VILMOS: Arany *Keveháza* című költeményéről. ItK 1922. 38.

⁶ Szerkesztette [1852. okt. második felétől] CSÁSZÁR FERENC. Bp., 1853. 129–139.

⁷ A szerkesztő utószava az utolsó íven 1853. jan. 20-án íródott. A Szépirodalmi Lapok pedig már febr. 10-én (12. sz. 185.) azt írja, hogy a Szikszoói enyhlapok „megjelent és szétküldetett”.

album pesti előfizetőinek névsora erre enged következtetni. Találunk itt ugyanis néhány olyan nevet, amelynek egyik-másik viselője Madách nógrádi környezetében is fölbukkan. (Pl. *Kubinyi Vilmos* – Kubinyi Ferenc Nógrád követe volt az 1843–44-es országgyűlésen, és családjával Madáchék igen jó viszonyban voltak; *Platthy Imréné* – Fráter Erzsi nagybátyjának, Fráter Pál nógrádi első alispánnak a felesége Platthy-lány volt.)⁸

A *Szikszoói enyhlapok* tanulságos dokumentuma a kor közzítésének és élő irodalmi folyamatainak. A reformkori patetikus romantika, a biedermeier szalonköltészet, a petőfieskedő dalforma és az ugyancsak népies ihletésű műfaj: a rege mind, mind megtalálható Madách lírai életművében. Sőt, itt-ott nemcsak stílusrokonságot, de frazeológiai kapcsolatokat is találunk egyes Madách-versekkel. (Az -N- jelzésű *Máriához* c. versben olvassuk: „az éden bezárt ajtaján”. Madáchnál alapmotívum az *édenből való kitaszítottas* élménye. Pl. az *Elváláskor* c. korai versében: „Mint száműzött angyal menny ajtaján, Ugy álltam a búcsúzó csók után.” Maga az éden-motívum, amit készen kapott kora szokványos költői kifejezőkincsétől, költői fejlődése során tartalmas, átértékelt lét-szimbólummá lett nála: az elvágyódás, menekülés megálmodott célja, vissza az időben, messze a térben.) Mindezzel arra figyelmeztet, hogy Madách költészete nem értékelhető helyesen, ha csak a csúcscok – Arany, Petőfi, Tompa – lírájával vetjük egybe, nem figyelvén a kor valóságos, bár csak másod-, harmadrangú költők jelezte stílusfolyamataira.

A *Kevházát* és a *Pusztai temetést* a szakirodalom még nem hozta kapcsolatba egymással, de Gyulai mintha megérezte volna, a két vers hangulati azonosságát. Az első gyűjteményes Madách-kiadásban így „irtá át” az első strófát⁹:

Miért kóvályog fenn a saskesely?
Hová, háová száll a varjú-sereg?
Halottkísérő sompolygó sakál,
Sírásodtól a pusztá mit rezeg?

Gondolom, nemcsak Madách ritmikai vétségeit javítandó cserélte föl a két első sort... És talán az sem véletlen, hogy Gyulai amikor a *Pusztai temetést* előszót mutatta be „Madách Imre hagyományaiól” éppen egy Arany vers után helyezte el...

Alexa Károly

Adalék a Tündérkert értelmezésének kérdéséhez

1. Móricz monumentális történelmi regénye a marxista irodalomtörténeti interpretáció vitás kérdése. Lényegében két alapvető értelmezés született; az egyik szerint a forradalmi és a reformút, a másik szerint az ellenforradalmi és a pozitív építőmunkát áhító erők összeütközését kell látnunk Báthory és Bethlen ellentétében.¹ Nyilvánvaló, hogy ha egy mű ennyire eltérő interpretációkat megenged, akkor ez alighanem szemlélete ellentmondásos jellegéből adódik. Ismeretes, hogy Móriczban Erdély bethleni felemelésének témája még a forradalmak előtt merült fel,² és terve szerint a feldolgozás programatikussá funkciója nem lett volna több, mint a békés építés ideálját adni, éppen a világháború mérhetetlen pusztításával, a nemzetvesztés lehetőségével szemben. Csakhogy mire a terv megvalósítására, a konkrét kidolgozásra került a sor, a nemzetvesztés már nem lehetőségnek, hanem nagyonis valóságnak tűnhetett,

⁸ Itt jegyzem meg – tanulságos jele a kor irodalmi érdeklődésének –, hogy a szikszoói tűzvész károslapjai javára kiadott albumnak Szikszoón 1(1) előfizetője volt.

⁹ Madách Imre Összes Művei Bp., 1880. I. köt. 132–4. Először megjelent: Budapesti Szemle, 1878. XXXVI. köt. 398–401. (Halász Gábor ezen javított szöveget vette föl kiadásába [Madách Imre Összes Művei Bp., 1942. II. köt. 120–22.] noha a jegyzetekben [II. köt. 1157–8.] „meg nem őrizhetőnek” mondja Gyulai „önkényét”.)

¹ Az első álláspontot képviseli KIRÁLY ISTVÁN (M. Zs. I. Oszt. Közl. V. köt. 600–2), TÓTH DEZSŐ (Báthory és Bethlen alakja M. Tündérkertjében. It. 1956. 67–76.) és CZINE MIHÁLY (Kézikönyv, 5. köt. 184–7.), a másodikat NAGY PÉTER (M. Zs. Bp., 1962.) és RÉVAI JÓZSEF (M. Zs. értékeléséhez. TársSz. 1953. 1251–6.). Természetesen jelentékeny eltérések vannak az alapvető értelmezésen belül is. Pl. Király I. szerint a kispolgári liberális demokrácia illúziója láttatja járhatatlannak M. szemében a forradalmi utat, Tóth D. szerint inkább a polgári demokrácia igénye és egyben az elégtelenségén érzett kiábrándultság komplexuma szabta ellentmondásossá Báthory figuráját. Tóth D. és még inkább Czine M. felhívja a figyelmet arra, hogy a regényben a „magyar történelem egészének objektív analógiá, nemzeti sajátosságai... bizonyos mértékig faji sorssá mitizálódnak”, a nemzeti hős fájdalmas módon sohasem teljes személyiség: „Bethlen körültekintése fájdalmasan hiányzott Báthoryból, s belőle is hiányzott Báthory lángoló hite.” Nagy Péternél elitolódik a probléma kissé a feudalizmus (pontosabban még egy korábbi állapot: a barbár despotizmus) és a polgáriadás harcának irányába, Révai J. pedig rövid reflexiójában a regény (persze a magyar ellenforradalom sajátosságainak adekvát) antifasiszta jellegét exponálja elsősorban.

² Vö. CZINE MIHÁLY: M. Zs. útja a forradalmakig. 1960. 506.

s így a megvalósított *Tündérkert*ben a valóságos emberi lét megteremtésének nagyhitű programja egyáltalán a lét megőrzésére szólító kénytelen-rezignált kiáltással vékonyodott. A megformált bethleni kiút szükségszerűsége talán még parancsolóbb, mint a tervezetté, de semmiképp sem vonzó, nem is elégít ki maradéktalanul. Bizonyos, hogy Báthory és Bethlen küzdelmében jelen van mind az eredetileg tervezett, mind az új történelmi szituáció teremtette móríci élmény- és gondolatstruktúra számtalan eleme, s csak ezzel a ténnyel magyarázható, hogy pl Báthory a háború, az anarchia útját képviseli, s ugyanakkor a nemzeti felemelkedés első felvetője is. Amennyire egyértelmű a regényben, hogy a Báthory-féle politika még jobban tönkreteszi Erdélyt, annyira szomorú is, hogy a járható út, a bethleni politika hosszadalmas; a pusztá lét megőrzése legfeljebb kiindulópontját képezheti a majdankori valóságos nemzeti felszabadulásnak. S a valóságos nemzeti felszabadulás azonnali kitűzése annyira vonzó Móríc számára, hogy a „magyar Átreidák” zsarnoki sarját olykor a mesék hódítani induló kis királyfi-jának mezébe öltözteti.³

2. A vita egyik fontos kérdése volt, hogy Báthory varázsa miben áll, az alakját körülvevő lírának mi a forrása. Ha megmaradunk a történelmi-politikai erőket exponáló kérdésfelvetésen belül, az alapvető koncepciókból két lehetséges értelmezés adódik: ez a varázs, ez a líra vagy Mórícznak a forradalom iránti rezignált rokonszenvéből fakad, vagy az uralkodó osztállyal kapcsolatos illúzióiból. Feltűnő mindenesetre, hogy Báthory egyetlen konkrét társadalmi osztályt, csoportot vagy réteget sem képvisel,⁴ de képviseli valamennyi megosztottságát. Ezzel szemben Bethlen éppen az egység hirdetője és létrehozója, politikájának történelmileg adott formája az abszolút fejedelmi hatalom, amely a paralel szociális erők egyensúlyát feltételezi és biztosítja. Báthory tényleges, már meglévő állapotot reprezentál: parlagiságot, anarchiát, tehetetlenséget, amely mellett világhódításról, rendről és tehetségről álmodik. A szimptomák azonban bármennyire hasonlóak is, a szituáció mégis nem XX. hanem XVII. századi, s így a Báthory-attitűd nem kizárólag negatív – formájában valóban nem több feudális uri hányavetettségnél, tartalmában azonban centrális magyarság-problémája a nemzeti lét valóságos fenyegetettségéből következik s nem azért, hogy a szociális kollíziókat levezesse. Sőt, a nemzet naggyá tétele annyiban is hangsúlyos nála, hogy Báthory a végső célon kívül képtelen bármi másra koncentrálni; s minthogy számára a tervezés és megvalósítás lényegében egy – az eszközszféra közvetettsége eltűnik –, látszólag elsősorban ő képviseli a magyarság perspektíváját. Bethlen „második ember” volta Báthory mellett csak a cél rendkívüli nagyságán érzett bámulattal magyarázható – ez a cél egyébként paradox módon nem több egy elvont, elszigetelt tétélezésnél; „magábanvalóságából” egyaránt következik érzelmi telítettsége, heroizmusa és üressége, irrealitása. Ezen az elégtelenségen kell túllépnie Bethlennek ahhoz, hogy valóban „nagy fejedelemmé” váljon, hogy Erdély politikájában a cél és eszköz valóban harmónikus legyen. Ehhez azonban le kell győznie a cél közvetlen tétélezésének kísértését, csábítását a rosszul felfogott szabadságnak, amely úgy hiszi magát szabadnak az eszközök, a környezet fölött, hogy nem veszi figyelembe függőségét az eszközöktől, a környezettől. *Báthory tehát elsősorban mindazt a kísértést képviseli, ami csábító és tilos Bethlen számára.*

Amikor Móríc azt érzékelteti, hogy a fejedelem Báthory boldogságra született, azt érti ezen, hogy uralkodásra a körülmények felett. Ez az uralkodás, ez a szabadság azonban formális: függetlennek lenni mindenkettől, azaz az egyéniségből kiáradó aktivitást fölébe helyezni minden másnak. Báthoryban van valami donquijottés nagyság, ahogy makacsul ragaszkodik indeterminista attitűdjéhez, a következmények bármennyire makacsul ellenszegüljenek is; hódítani akar, amikor a meglévőt is nehéz megtartani, uralkodni akar, amikor önmagán sem képes uralkodni, egyenlőséget akar, noha ez a világ csak egy dologban lehet egységes: hogy őt kivesse magából. Mérlegelés nélkül valamennyi iniciatíváját realizálni próbálja – mind a közéletben, mind a magánéletben –, s ebben a fiatalos hévben, állandó önmegvalósítás-akarásban látjuk elsősorban varázsát, legalábbis amíg megmaradunk a figura dinamikájának ennél az általános aspektusánál. Mert Mórícot köti a történelmi tények konkrét meghatározottsága, s a történelmi figura – amelyre ráruházható ez az indeterminista attitűd – csak egy kapkodó, álmaits és valóságát egyaránt elfecsérlő despotá lehet. Ami elvontan csak az individuum vonatkozásában szimpatikus, a lehetséges teljes kiélése, az a tör-

³ Figyelemre méltó egyébként, hogy történelmi regényirodalmunk legjelentősebb művelői mennyire kedvelték a somlyói Báthory-család történetét és korát – gondoljunk csak olyan művekre, mint Jósika Miklós: *Abafi, Az utolsó Báthory; Kemény Zsigmond; Gyulai Pál.*

⁴ Hol a szegények gyámoltójának mutatkozik, hol Bethlen jellemzése a helytálló, hogy „az urak tették fejedelemmé, nem az éhezők”, hol pedig csak saját szűkös érdekei – vagy inkább álmai – diktálják gondolkozását és cselekvését: „Ez ország? ... ebek országa ... – mondja egy helyen – Itt nincs ország: itt csak én vagyok.” Báthory politikája a regényben teljesen felemás, egyrészt mintha abszolút hatalomra törne (arisztokrácia-ellenessége, a felszabadított jobbágyokra való támaszkodás), másrészt mintha elmélyíteni akarná az anarchiát (bírtokai elkötővetyélése, szembefordulás a polgársággal). Az, ami egyértelmű, politikájának eredménye: Erdély belső erőinek teljes diszcrepanciája.

ténelmi konkrétságban — minthogy ez az individuális önmegvalósítás csak a többiek rovására történhet (osztálytársadalmat feltételezve) — mélységesen káros és veszélyes. Ugy tűnik, hogy a vita forrása a Báthory-figurának ez a kétértelműsége; az egyik álláspont az általános oldalból indul ki — a körülmények feletti uralomra törekvésből, Móricz forradalmak utáni ideológia-kereséséből; a másik álláspont pedig a megvalósított-történelmi fenomen oldalból — a XVII. századi despotikus figurából, s az író élményalapjának csak az ellenforradalmat tekinti.

3. Ha az általános oldal felől közelítés interpretációs eredményeit végiggondoljuk, lehetetlenség nem észrevenni a móríci szemlélet és ábrázolás romantikus elemeit. Báthory kettős értelemben is romantikus fogantatású. Az akadályt nem ismerő tevékenység, a lehetőségek korlátlan és korlátlan megvalósítása, kiélése kétségtelenül Jókai-tradíció, maga Móricz is tisztában volt vele: „Bizonyos, hogy Báthory Gábor szertelenségeiben ott él Jókai...” — írta 1922-ben.⁵ De a megformált negatív személyiség aktivitásában is látnunk kell a romantikus elemet; Móricz Shakespeare III. Richárdjával kapcsolatban fogalmazta meg saját felfogását a démoni erő világfelforgatásának jelentőségéről: Shakespeare „ebben a darabban magát a bűnt, a társadalmi szokás, a papi morál, a szemforgató kegyesség által underitótá tanított bűnök forogatos sorozatát glorifikálja. Ez a protestantizmus diadala...”⁶ Természetesen nagy különbség a reneszánsz III. Richárdja és aközött amit Móricz lát benne; a Shakespeare-hős valódi, teljes személyiség, még ha negatív hősként is, míg Móricznál a hangsúly a teljességről eltolódik a negálásra; arról nem is beszélve, hogy Báthory nem igazi személyiség, hanem — szabadsága indeterminista jellegéből következően — álszemélyiség. A reneszánsz nagy vívmánya a kiteljesedett személyiségállapot; tehetség, értelem, rendíthetetlen konzekvencia jellemzi mind a pozitív, mind a negatív hőskéket, a küzdelem régi és új között mindig konkrét emberi konfliktusok mozgásterében zajlik. A romantikában éppen ez a konkrétság tűnik el, a konfliktus túlnó a valóságos figurák keretén, s a problémálatítás ezáltal koncentráltabb, intenzívebb és ugyanakkor absztraktabb is. A negatív hős funkciója megváltozik; már nem személyiségének torz vagy téves megvalósításáról van szó, hanem vagy a pozitív erők vagy egyáltalán az egyetemes rend mozgásának sokszor öncélú akadályozásáról. Ez a funkció pozitív értéket csak akkor tartalmazhat, ha a negált egyetemes rend maga torz, s nyilván arról a pozícióról értékelte Móricz is III. Richárdot.⁷ Báthoryt is — akár dinamikájának tendenciáját nézzük, akár konkrét megvalósulását — jellemzi ez a jó értelemben vett világfelforgatás. Relatív igaza van, amikor a defenzívában lévő magyarok széthúzását látva megveti őket; az urakat, akik valamennyien erdélyi fejedelmek akarnak lenni, a hajdúkat, akik élen járnak a rablásban, de a harcban nem stb. Ez a relatív igazság bizonyos mértékig indokolja is magára maradását, magára támaszkodását, individuális gögjét — de megvetésével csak még jobban elmélyíti a megvetett széthúzást; a világot lehet alkotó módon megváltoztatni, de lehet haszontalanul felforgatni is. Móricz könyörtelenül bemutatja — minden romantikája mellett — Báthory csodjét; hogy nem lehet uralni a valóságot, ha nem vesszük figyelembe, hogy nem élheti ki minden lehetőségét az ember, hanem le kell nyesegetnie szárnyát ahhoz, hogy megálljon a lábán, elindulhasson egy irányba.

4. A lehetőség és megvalósítás egybeesése, a tevékenység közvetlensége jellegzetesen a mindennapi élet sajátja. A politikai tevékenységre éppen ellenkezőleg, a közvetlenség a jellemző; a situáció elemzése, a helyes cselekvési mód kiválasztása stb. szükségesszerűen közbeékelődik. Ennyiben Báthory és Bethlen ellentétében a mindennapiság és politika ellentétét kell látnunk. Nem véletlen, hogy Báthory magánélete (pl. szerelmi kalandjai) is közügy, mert az erdélyi állapotokról mond valamit, a politikai koncepció hiányát jelöli. A történelmi hőszéttikai problémája azért nem merül fel Báthoryval kapcsolatban, mert a fejedelmi-politikusi pozíciójának inadekvát attitűdje és egész dinamikája töretlen egységét biztosítja magánéletének és közéletének, éppen az a funkciója, hogy a közélet elsekélyesedését, magánjellegűvé válását példázza. Vele szemben Bethlen jelentékeny történelmi személyiség, és csak amíg nem főszereplő — a Tündérkertben —, addig hiteles és konkrét; A nagy fejedelemben és még inkább A nap árnyékában már Móricz a közéleti tökéletesség ellensúlyozására „emberi” vonás gyanánt nem győz hibát találni Bethlenben. A Tündérkert Báthoryjának mindennapisága a politikához vezeteti figyelmünket, míg a másik két kötet Bethlenjének példamutató államférfi volta a konfliktust csak a magánéletben tűri meg. Báthory varázsának egy újabb elemét

⁵ M. Zs.: Irodalomról, művészetről. I. köt. 1959. 428.

⁶ Uo. 463. Hogy Báthory Gábor bizonyos mértékig III. Richárd pandanja, VARGHA KÁLMÁN vetette fel (M. Zs. és az irodalom. 1962. 334–5.)

⁷ Természetesen a negált egyetemes rend itt nem teoretikus szintre emelt, mitizált értelemben értendő, a klasszikus romantikától lényegében idegen — mindben allegorikus jellege mellett is — az ilyenfajta misztifikáció. Nyilvánvaló az is, hogy a III. Richárd móríci „félreértése” azon alapul, hogy az értelmezett mű tulajdonképpen ürügy a sajátosan új mondanivaló kifejtésére (jellegzetes példája egyébként ennek a Bovaryné „félreinterpretálása” Az Isten háta mögöttben).

fed fel ez az ellentét. Az államférfi mivolt — Móricz szemében — mind a köz-, mind a magán-szférában lemondással jár, s ugyanakkor ez a teljes lemondás, puritán attitűd nem lehet végső életeszemély. Az adott történelmi szükségszerűség tehát nemcsak a politikus Báthory, hanem a magánember Bethlen csődje is; s ebből a szembesítésből kiderül, miért lehet vonzó Báthory is. Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy milyen delejes hatással van a nőkre,⁸ milyen mérhetetlenül gyűlöli őt a magán- és közéletben egyaránt beszűkülte szemléletű Károlyi Zsuzsanna, maga Bethlen pedig fájdalmasan mond le a Báthory-féle magatartásról, amelynek kisértését le kell győznie.

Fontos a két főszereplő megjelenítésének különbözősége — Báthory gazdag árnyaltsága, szinte érzéki tapinthatósága, s vele szemben Bethlen elnagyolt ábrázolása, lassan színeződő szürkesége. Bethlen elvontsága a *Tündérbert* szerkezetén belül azonban nemcsak hogy nem zavaró, de egyenesen írói erény; a hangsúly itt a meghaladandón, Báthoryn van, akinek csillogó álszemélyisége, politikai impotenciája a megismerés elsődendő tárgya. Bethlen koncepciója itt még általánosságban mozog: „A fejedelemnek . . . nem lehet olyan álmat álmodni, amilyet akar: csak amit lehet . . . Nem is csak amit lehet: de amit kell . . .” vagy „ . . . nem az a fejedelem dolga, hogy az országot kergesse, mint a négylovat; hanem az, hogy pásztor-kodjon a ménes mellett s hagyja azt a jó legelőre menni . . .”. Bethlen tulajdonképpen a regény folyamán válik valóban személyiséggé, csalódásokon, kudarcokon kell fokozatosan átésnie, hogy illúzióitól megszabaduljon — a közvetlenségtől, a cél magábanvaló tételezésétől, a szabadság indeterminista felfogásától, egyszóval mindattól, amit Báthory képvisel. Már a regény elején értesülünk kialakult koncepciójáról (gondoljunk szónoklatára a fejedelemszorongó fogadásán), de az ismerettől még hosszú út vezet a tétlig; Báthory fantáziája, életereje és az együtt osztott illúziók magukkal ragadják, és csak akkor fordul szembe nyíltan Báthoryval, amikor kiderül, hogy a mesék valóságának látása és láttatása megfosztja a valóságot még maradék mesés jellegétől is. Báthoryt legmélyebben Szeben bevételénél ismerjük meg, Bethlent Brassó ostrománál. Bethlen sohasem feledkezik meg arról, hogy a nemzeti lét felemelése minden cselekedetének végső célja, éppen mert tudatosítja a nép legszélesebb rétegeinek érdekét és vágyát, a feltételeket éppúgy, mint a lehetőségeket. Báthory, aki csak a célra koncentrál, el is ejti gyakran a célt, győzelmi látszatgyőzelmek, azt hiszi, hogy a hajdúnép az ő eszköze, valójában ő eszköze a harácsoló-rabló hadjűknek. Bethlen konkrétsága tehát azáltal adott a *Tündérbertben*, hogy ellentéte Báthory konkrétságának. Amikor azonban már nincs jelen a negatív pólus, a konkrétságot szükségképpen pozitív kifejtést kap — és minthogy Bethlen példája a jelennek szól, a történelmi regény műfajából következik az a probléma, hogy a jelennek szóló receptet sikerül-e történelmileg hitelesen a múltbeli milióbe transzponálni, a még meg nem történtet (az eszményt) post festum megragadható eseménynek feltűnteti. Úgy tűnik, hogy a móriczi közéleti Bethlen is kissé „korok feletti megoldás”, nem bírja el a konstrukció; politikai mozgásának alapja, a népelet sem kap megfelelő ábrázolást. Maga Móricz is érzi ezt, és — már utaltunk rá — a túlzott eszményítést Bethlen apró emberi gyarlóságainak exponálásával próbálja leküzdeni. Báthory Anna éppúgy a kisértést képviseli, mint a bátyja, csak lényegesen jelentéktelenebb szinten. A politikai sik elsúlytalanodásával a már korábbi művekben kialakult móriczi nő-mitosz válik uralkodóvá: a Boldogasszony-Szépápasszony polarizációból adódó konfliktus.

Az eddig tárgyalt keletkezési és ábrázolási problémákon kívül más szemléletbeli pontatlanság, zavarosság is bonyolítja a *Tündérbert* értelmezését. Móricz gyakran közös nevezőre hozza az osztályharcot és a faji jellegűvé torzított nemzeti küzdelmet — például: „ . . . a vitézek lelkében mint a puskaropogás sistergett ki az idegen faj elleni gyűlölet, a szegényeknek a gazdagokkal szemben érzett vadsága, a heverő katonának a szorgalmas polgárság elleni féltelensége és kárörme, a rombolás szédítő gyönyöre a csendes és unalmas építkezők világa ellen . . .” vagy „Egyetlen csapásra megtörte a szépség erejét s meg fogja törni a nemességét is: s akkor a háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg, a Dzsingisz kán s az Attila tömege . . .”. Érdekes lenne megvizsgálni Móricznak Kemény Zsigmondhoz való viszonyát is; a hasonlónak érzett szituációban Bethlen programja, az „építkezni kell” éppúgy visszanyúlhat Keményre, mint a nemzeti típusnak ez a fantasztika és realista megosztottsága.⁹ Jelen dolgozat azonban nem tekintheti feladatának a valamennyi itt felmerülő kérdés elemzését, lévén célja nem több, mint amit címében megjelölt: a *Tündérbert* értelmezéséhez néhány új szempontot adni.

Veres András

⁸ Ellene lehetne vetni — mint Nagy Péter teszi —, hogy a nők vonzódása Báthoryhoz csak érdekből (ennek tipikus példája Kamuthyné esete) vagy a fejedelmi hatalom iránti lojalitásból történt. Évuska vonzalmában azonban kizárólag Báthory személyének szól.

⁹ Maga Móricz így vall Keményhez való viszonyáról: „Kemény tartalma azonos; ha stílusát egyszerűbbé s kifejezőbbé teszem, mindenben a kettőnk közös hitét hirdetem.” (M. Zs.: Irodalomról, művészetről. 11. köt. 1959. 426.). Ha ez túlzás is, egy alapos elemzés tisztázhatná az azonos szemléletbeli elemeket és ennek okait.

„En azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni attól, ami szorongat. Engem csak ez érdekel. Az életem.”¹

József Attila: *Kései sirató*

- Harminchatfokos lázban égek mindig
s te nem ápolsz, anyám.
Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.
- 5 Lány őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged;
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.
- Utóljára Szabadszállásra mentem,
10 a hadak vége volt
s ez összekuszálódott Budapesten
kenyér nélkül, üresen állt a bolt.
A vonatetón hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákbán köles volt már
- 15 neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholy voltál.
- Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad.
Vigasztaltad fiad és pirongettad
20 s lám, csalárd, hazug volt kedves szavad.
Levesem hűtötted, fűjtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra,
szentem!
- Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.
- 25 Ettetlek volna meg!... Te vacsorádat
hőztad el — kértem én?
Mért görbítetted mosásnak a hátad?
Hogy egyengessd egy láda fenekén?
Lásd, örülnék, ha megverné még egyszer!
- 30 Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:
haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontsz, te árnyék!
- Nagyobb szélhámós vagy, mint bármelyik
nő,
ki csal és hiteget!
- 35 Suttymban elhagytad szerelmeidből
jajongva szült, eleven hitedet.
Cigány vagy! Amit adtál hízlelgeve,
mind visszaloptad az utolsó órán!
- 40 A gyerekek kél káromkodni kedve —
nem hallod, mama? Szólj rám!
- Világosodik lassacska az elmém,
a legenda oda.
A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
- 45 Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál
csalni.
- Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

Ha Freud szorongás-tana és Jung archetipus-elmélete a neurózisokról igaz, meggyőző és teljes magyarázatot adna, akkor a neurotikus költők konfliktus-élménye és képnyleve az elmélethez bőséges bizonyító anyagot szolgáltatna. A szavak, a képek viszonyító és képzet-társító ereje náluk mintha elemibb erővel törné át a tanultság és a szabályszerűség gátjait. A primitív kultúrák első félelmeire és borzongásaira kell emlékeznünk, amikor szorult és feszengő élethelyzetben beszélni, kifejezni, „szóvá” tenni annyit jelentett, mint felszabadulni: „Dixi, et salvavi animam meam!”

József Attila nyilatkozata is egy ilyen aspektusból világítja meg a költészetét. S ha az élete végéről, utolsó éveinek háthoronzató versei felől közelítjük az életművet, akkor az életbetegség egy szorongással, az élettől való elidegenedés sokarcú hiányéretté, a kiszabadulás keresésében a költői szó az egyetlen és utolsó fogódzóvá válhatik. A vers ezen a ponton már — a sokféle elmagányosodásban, a közösségi szerepekből való kihullásban — az érzésvilág hűsége ábrájaként elemi erejű válasznak, jajszónak, vészkiáltásnak hat. Sőt, vissza is hat. A játékos, a társas és kozmikus kapcsolatok apró és nagy dolgain végigjáró Attilától hová jutottunk? Az összes kontaktsaiból kihulló, a minden emberi magányt megpróbáló Attiláig. Sokáig a versírás volt az a terület, ahol a belső zűrzavar széthúzó erőit formába kényszeríthette, kaoszt kozmosszá formálhatta. De végül is eljut arra a pontra, ahol a költészet már szorongás-költészet, sőt ezen túl már a szó sem ad megkönnyebbülést, fölmentést, fölszabadulást. Ki kéne szabadulni a gyermek, a férfi, a család, a nemzet, a társadalom, az ember, a kozmosz sokrétű magányából! De ekkora igényével a gyengédségnek és akkora rémével az idegenségnek hogy lehetne? Akkora konfliktussal hogy lehetne, amely a gyermek ösztönösségét és a felnőtt értelmét szétszakítja!? Az ösztönt, amely színes mesébe öltözteti a valóságot, s az értelmet, amely pörére vetkőzteti a világot, valahol össze kellene békíteni. De hol a fogódzó, hol a kötődés lehetősége?

¹ József Attila Német Andornak mondott szavai 1936-ban. Idézi BÓKA LÁSZLÓ: Arcképvázlatok és tanulmányok c. művében, 231.

Ha meggondoljuk, hogy a lét — lélektani értelemben — legfőképp egy kívül-belül való kötődést jelent, mégpedig egy erősen érzelmi jellegű hovatartozást, amely célt ad az életnek, és egészsé integrálja, akkor értjük meg az érzelmi töltését, indulati erejét József Attila próbálkozásainak barátokkal, nőkkal, irodalmi csoportokkal, a párttal, s végül és mindig élete legközelebbi és legközvetlenebb lényével, a *mamával*. Gyökeresen érzi infantilis oda-tartozását ahhoz a lényhez, akiből született, akinek a lényén nőtt nagyga, de ugyanakkor érzi azt is, hogy a róla való leszakadást, a köldökzsinór fiziológiai elszakadását a tudatos lelki, szellemi ragaszkodás sem kompenzálhatja. És a tragikum ott kezdődik, amikor a kötődés itt sem sikerül, és a költő a „semmi ágára” jut el, s mindennek a hiányával, a „világhiánnyal” néz kasszemet.

József Attila a *Kései siratót* 1935 legvégén vagy 1936 elején írta. A vers a *Szép Szó* 1936. decemberi számában jelent meg mai formájában, majd a *Nagyon fáj* kötetben.²

A *Kései sirató* formailag egy leegyszerűsödési folyamat végének hat, tartalmilag pedig az egyéniség felbomlásának tragikus nyitányát jelzi. Tudnunk kell azonban, hogy József Attila magányai nemcsak sokszoros kontaktus-hiányt, elszigetelődést jelentettek, hanem a belőlük való kitérés kísérleteket is. Kereste az érzelmi kapcsolódást jelentő barátságokat, közösségeket. 1929-ben csatlakozik az illegális KMP-hez. Köztudomású a pártéletben való aktív részvétele. Költészetének lendületet ad a földalatti pártmunka. A munkáspártok lapjai is érthető figyelemmel kísérik verseit. Így 1931-ben a *Döntsd a tőkét* c. kötetére a baloldal erősen felfigyelt. Az is természetes viszont, hogy a népi *Előőr*s, a polgári *Nyugat* meg a feudálkapitalista *Magyar Szemle* fanyalogva nézi a proletárköltőt. 1932-ben a *Külvárosi éj* c. köteté szinte általános értetlenségbe ütközik, közönybe fullad. Egyre kevesebb megértéssel találkozik. A hitlerizmus uralomra jutásával felmozdultak a hazai reakciói erői, erősen disszimilálták a demokratikus erőket. Jóllehet ezektől József Attila elvszerűen elkülönítette magát, viszont fokozatosan eltávolodott a KMP-től is, amelynek túlzó elemei értetlenséggel fogadták emberi teljességre néző, művészi nivójú szocializmusát. Ők Attilából sektarianus pártköltőt akartak faragni; szemére vetették Freudot és a nácizmus antimarxista értelmezését, s végzetesen nem ismerték fel intranzigens antifaszizmusát és vérbeli proletárköltőt voltát. Nem értékelték magányát, és nem vették észre, milyen emberfeletti erővel próbál kitörni belőle. Nem érezték meg,³ amit Németh Andor jól látott: „Attila kollektív lélek volt, s mindennél nagyobb bajnak tekintette az elhagyatottságot.” Ezért József Attila számára a párttal való szakítás is érzékeny csapást jelentett, mert hiszen ott még érzett valahovatartozást. 1934-re — amikor megjelenik az elég jó visszhangot keltett *Medvetánc*, — már teljesen egyedül maradt egzisztencia, tér, megértés nélkül. Egyre szorul a kör, a magány rémei egyre bátrabban ugatnak fel a mélyből. Ám egyre kevesebben látnak bele magára maradásának vacogó jéjeibe. Az 1935. év az egyéni neurotikus szorítások, a monománia kialakulásának éve. Mind jobban belebonyolódik saját hurkaiba.

Igy hát külső-belső körülményeiből nagyon érthető, hogy 1935-ben a *mama* alakja elemi erővel tör elő az emlékek közül; hangulatingadozásai egy aszociabilis időszakot jeleznek, amelyben beszorul a családi magányosság szűk terére. Az infantilis emlékek természetesen idézik a *mama* könnyen előálló alakját, azzal az érzelmi kétértékűséggel, mennél óriásabbra növeszti őt az idő, a felnőtt fiúban annál nagyobbra hasad az elkésettég, az árvaság tudata. A konfliktust az előző évi *Mama* c. vers már világosan mutatja: egy nyomásos gyermekkori anyaemlék és a társ hiján kintlódó felnőtt világos felismerése: késő!

A *Kései sirató* azonban csak áttételesen tükrözi a külső valóságot; benne inkább a belső szorongás tüneteit olvashatjuk. Mivel pedig egy lírai vers nemcsak társadalmi, esztétikai, hanem lélektani összegezés is, a sirató műfaji, tartalmi tökéletességén túl nem árt, ha egy pillantást vetünk a költő neurotikus fogékonyására és a vers anyaképének az életműben elfoglalt centrális jellegére.

Kezdjük az anyaképpel! Lényeges meggondolnivaló itt, hogy József Attila csonka családból származott. Mitől csonkult meg ez a család? Az apa titokzatos eltűnésétől és a hátramaradt proletracsalád embertelen nyomorától. József Áron, az apa 1908. július 1-én elhagyta családját. Az egyetlen fiú apa nélkül nő fel. Megható, ahogyan sérült apaképét foltozni próbálja idősebb atyai barátaival. Így Juhász Gyulával, aki szintén apátlan anyás költő volt, mint József Attila; majd Espersit Jánossal vagy tanárával, Galamb Ödönnel, akinek „atyám helyett ölelő szeretettel” dedikálta első kötetét. Pszichoanaitikus korában ez a sérült zóna újra felszakadt. Az 1935-ben írt *A bűn* c. verset a kritikai kiadás úgy értékeli, mint az apagyilkosságra való hajlam (Oidiposz-komplexbeli) tudatosítását. A felelősség, a szabad akarat nagy költője a bűnt keresi („elhagytam érte egy anyát!”), és az apagyilkosságban találja meg. Mintha a mélyből Wilde katonája szólna (*A readingi jegyház balladája*): „Megölünk

² A g épíratot, a kéziratokat, a szövegváltozatokat a kritikai kiadás ismerteti: JAÖM II. köt. 418. — 1955.

³ IMRE KATALIN: A Szép Szó és József Attila. ItK 1962. 1.

mindent, amit szeretünk." Ezen a területen mozog a Freud 80. születésnapjára írt vers is,⁴ amikor az anyaörlől asszociál az „Ölnek, hanem ölelnék”-re. S ugyancsak ideszól az elfojtásnak (öld!) és a szublimálásnak (Csókold meg!) szép költői kifejezése: „Akit szivedbe rejtessz, Öld vagy csókold meg azt!” Hiába! A magányosság mindenütt ott ólálkodik, és társak után kiált.

József Attila hároméves, amikor apa nélkül maradt a család. Érés szempontjából az első kerek lezárt gyermekkorozsak, amikor nagy családelemények zárulnak és kezdődnek. A kislíú három évével apátlan, 14 évével pedig — mikor elveszíti édesanyját — a kamaszkor zúrzavaraiban anyátlan árva lett. És mi történik a két veszteség között? Természetes, hogy apa híján a családban a „mama” lett a legerősebb lény: kenyérkereső, támasz, apapótlék. A magára maradt asszony három gyermekével együtt bukdácsolta a létbizonytalanság mindennapos kálváriáját. Sorsukra a századeleji Pest külvárosi proletársorsának nyomora ütötte rá a bélyegét. Az éhezés fizikai kínjai, a folytonos költözködés, az „uraságoktól” levett ruhák, a létminimum alatti élet ezernyi lelki sérülése: ebben vált a *mama* hőssé és — halálos beteggé. Az ország I. világháború-végi lerongyolódásával párhuzamosan romlott a József család helyzete és a *mama* egészségi állapota: „Törékeny természetét a töké megtörte, / mindig keskenyebb lett.” 1919 májusában már ágyhoz szegzett beteg; a két kisebb gyermek tartja fenn a családot. Forrongó idők! Júliusban a ludovikás fölkeléssel kítört az ellenforradalmi puccs. De 1919 „összecsúszalódott Budapest”-jének nehéz, tüzelőhiányos, éhínséges, inflációs, feketepiacos öszét a család számára elhomályosítja a *mama* betegsége, haldoklása és halála. A 44 éves asszonyt a gond, az inség és a betegség töpörödött öregasszonyá tették, akit a Telepi utcai szüségkórházban ápoltak: itt is halt meg az 1919. december 27-ről 28-ra virradó éjszakán méhrákban. A 14 éves kamasz líú nincs jelen anyja halálán és temetésén, hanem faluzó úton éppen Szabadszálláson jár a rokonoknál, és ottreked. Anyját anélkül temették el, hogy látta volna. „Holtában sem láttam anyám”: babonásan nő a gátlás. Szinte nem érvenyes annak a halála, akit nem mi temettünk el: szól az ösztönök mélyén a primitív lélektan.

Eddig a lírai tárgy az anya rendjén! De a probléma a költői attitűd. Amint József Attilában földrengetően új a proletárérzés lírája, ugyanúgy a magyar irodalom hagyományos anyaképével szemben egy forradalmian új anyaképet hozott, a forradalmi munkásosztály proletárasszonyát, aki megáll a saját lábán, és gyermekeiért agyondolgozza magát. Nem öntudatos proletár, mint Gorkij Pelagejája, hanem családja robotosa, a megélhetés rabszolgája. Új ez a kép társadalmilag, de érzelmi attitűd dolgában folytatása annak az anyaképnek, amelyet a népköltészet Kőmíves Kelemennéje kezdett meg.⁵

A hagyományos, lineáris anyatisztelet írja ezt a képet a népmese jótétanyókéjájól Jókai érzelmes, problémátlan, egyvonalú anyarajzán át egészen Móricz *Hét krajcárjának* keményen dolgozó, a szegénysége önérzete alatt bevérző anyjáig. S jöllehet a népköltészet ismer rossz anyákat, Gyulainékat, boszorkányokat, a magyar műköltészet lírája folytatja a harmónikus anyaképet, amely a gyermeki kegyelet szálaiból szövídik. Akár Janus Pannónius threnosára (*Ad mortem matris Barbarae*) gondolunk, amelyben Vitéz Borbála római matrónaként jelenik meg a püspök-líú önmagát kiemelő meleg pátoszán, akár Vörösmarty biedermeier bájú, jószívü szegényasszonyára emlékezünk, vagy Petőfi kegyeletes anyarajzaira, hogy Arany Toldinéjáról ne is szöljünk. Mindez Gyulai Pálnál és Eötvösnél érzelgő anyaromantikába fut bele (*Éji látogatás, A megfogott gyermek*), míg Reviczky és Ady saját tragikus sorsukat melengetik az anyai szeretet tüzén.

József Attila anyásságának lírája azonban minden elődjéénél totálisabb és dialektikusabb. Kétségtelennek látszik, hogy nála nincs anyásabb magyar költő. Nincs egy sem, akinek sorsába annyi idegszállal fonódnék bele anyja lényé, mint az övébe, aki árva gyerek és családostul a társadalom mostohája volt, majd családtalan, magányos férfi. A sorsa mélyén ott él ez az anyaösztön, hol mint tudatos odafordulás, hol a képanyagban, mint tudattalan elszólás. Anyaverseiben nagyrészt a líú kegyelet hangja szól a sokrétü árvaság hatványán. De a régi, sokszor érzelmileg kissé elrajzolt, szentimentális kapcsolattal szemben, ahol az alapállás az egyértelmü, lineáris tisztelet volt, József Attila magatartásában már feltűnik a szembefordulás is, az „anyám kivert” hangja, sőt vannak pillanatok, amikor az *amo odi*-ba csap át. Biztosan egy rossz idegállapot elkeseredett pillanatát rögzíti az a szörnyü nyilatkozat, amelyet József Jolán említ: egy este br. Hatvány estélyéről hazatérve otthon Szántó Judithoz így szolt: „Tudod, mit szeretnék tenni? Kimenni a temetőbe, kiásnám az anyám sírját, és szétverném a koponyáját! Miért hozott engem erre a világra!?” A lélektan, a néprajz szent kétértelmüségnek nevezi azt a szituációt, amelyben az *áld* és *átkoz* (*áld-koz*!) kiáltó ellentéte egymásba ér.

⁴ NÉMETH ANDOR: József Attila 81.

⁵ Én nem tudtam I. 140. — SZABOLCSI MIKLÓS: Fíatal életek indulója.

Most érkezünk meg a *Kései sirató* anyaképehez, amely első pillanatra meghökkentette, sőt megbotránkozította a hagyományos szemléletet. A fiú fikciójában az anya szándékosan akarta a halált, és a halál szeretőjeként megcsalta fiát. A *lenge, könnyű lány* helyén a kéziratokban többféle változatot találunk. A *k* jelű kézirat *Mint utolsó ringyó-t* javít *Mint senki lányára*, míg a gépirat hasonlatában *kitaszított lány* szerepel. A költői ötlet nem új, megtaláljuk többek között már Shakespeare-nél, a *Romeo és Júlia* V. felvonásában. Romeo méregpohár-monológjában Júliához így szól: „Talán szerelmes lett beléd a vak halál?

Itt rejteget a vézna szörnyeteg
A föld alatt, hogy szeretője légy?

József Attila nem véletlenül és nemhiába jutott el Freudhoz. Intellektuális kíváncsiság kergette, hogy az ösztönök spontán, alogikus világába az értelem fényével és fegyelmével rendet vigyen. Ennek a viaskodásnak a nyoma a *Kései siratón* is felismerhető. Ebben a versben nem utolsósorban éppen azon érezzük a remeket, hogy — míg az én reményei fogytán bezorul az elmagányosodás zsákutcájába — a forma fegyelme, kemény konzervatív szabatosága ráfeszül a lefojtott indulatokra. Úgy érezzük, hogy a régi anyaképnek a halálban ringyóvá vált új lényvel való szembesítésében mintha egészen jelentéktelenné válnának a költői fogások, a *hogyan*: emlékképek ötlenek fel, s a ringyókép keltette meghökkentésben részt vesz egy fájdalmasan vérfagyasztó, bizarr, kegyetlen és kegyetlen hang: a kontrasztálás törvényei szerint tudjuk, honnan, jön és hova céloz ez a hang: a megbántott szeretet átszap, átbillen az ellentétébe (ressentiment!), majd meg visszafordul, mintha túljutottunk volna jón-rosszon, azon a határon járunk, ahol az ösztön sem az értelem, sem a prudéria fékrendszerének nem enged (ó, kispolgári botránkozás!), ahol az életösztön és az elmúlás, a szexualitás és a halál érthetetlen, furcsa párharca és egysége elnémitja a mérlegelő illendőséget. Ki ne érezne, hogy a cédakép itt nem a tiszteletlenség jele, hanem éppen a fiúi kétségbeesés, árvaság fokolója!? És arra nem gondolunk, hogy ez a blaszím kép, ha másra nem, arra jó, hogy a fiú vele dekezzék fojtogató sírása ellen!?

József Attila itt is megvillantott „a való anyag gyermekei”-nek a kultúrájából valamit. Tudjuk, hogy a szocializmus forradalmi akarata kemény, férfias civilizációt teremt, olyan szókimondó férfitípust formál, amely álság és kendőzés nélkül kimondja, ami a szívén, sőt néha többet is mond a kellethenél, és hangosabban szól, hogy férfiasan durva, trágár kakofémiába rejtsé, szégyenlősen titkolja, vagy túlkibálja finomabb érzéseit, sőt — ösztöneink sokarcú játékaiként — vele mintegy visszahatásként felfokozza az érzést, sokszor még azon az áron is, hogy minél jobban meghökkentse, elképessze és érzéseitől messzebbre riassza a polgárt.

De gyakran érvényesül az a lélektani törvény is, hogy mennél szerényebb valaki, annál trágárabbnak mutatja magát a rejtés és megtárukozás kétütemű ritmusában. József Attila értette, szerette a nagy ellentétek egymás mellé való leütésének a technikáját, a hangok disszonanciájának a művészetét, a költői kontrapunkt tudományát, sőt sokszor túllépte a racionálison, próbálgatta a mitológiák egészben való látásmódját, amelyben az ellentétek töredékesen, részletekben látó értelmünk mondvacsinált kategóriáinak látszanak.

A halál poétikailag egy kicsit álomnak, egy kicsit víziószzerű állapotnak is felfogható, ahol szó-, mondat-, élménysablonjainkat nem ellenőrzi, nem éri már az értelem kritikája. Érthető, ha a szeretet érzése ösztönös állapotban kiélhetetlenség, ill. kielégíthetetlenség esetén nemegyszer ellentétébe: haragba, gyűlöletbe csap át, mivel az ésszerűség helyén az ösztön azt diktálja, hogy az anya nemcsak életünknek, hanem a vele járó szenvedéseknek is oka. Kivált ha az élet már nem más, mint 36°-os láz, tőmény tűz, betegség:

Sebed a világ — ég hevül,
s te lelkedet érzed, a lázat.

Ide is átszól a népköltészet balladás igazságtévesése: „Vasvesszővel verd meg, pajtás, a temetőt!”

A József Attila-i neurozisanak a költői alkotásban való szerepét többféleképpen elemezték. A neurotikus állapotot úgy is értelmezték, mint az érzékenységek, a fogékonyságnak abnormisan felfokozott mértékét. Ha azonban az egyéniség, ill. a személyiség magjáig hatolunk, akkor a külső és belső egyensúly kérdésénél állunk meg. Személy és közösség korrelatív fogalmak, s ahány közösség lehetséges, annyiféle magány felelhet rá. Hányszor támad benne egy családi vákuum, s felel rá a gyermeki magány; a szerelemben a férfi magánya zokog; a nemzeti, társadalmi, kozmikus magányban hányszor jelentkezik a *Nagyon fáj* elidegenedése; s mivel az élet kapcsolódás, kapcsolatteremtés kérdése, innen adódik az izoláció, az „egész” darabokra törésének az érzése. Mert a legárványabbnak érezte magát, a legszélesebb humanizmust hozta:

Ugy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról.

A József Attila-i jóságnak, megértésnek, szolidaritásnak gyermeki tisztaságú, új színezetű melegsége ettől a leszakadástól válik forróvá. Az út innen a legősibb kapcsolathoz, a legősibb leszakadás-élményhez vezet: anyjához. Ettől nem lehet felnőtt. „Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, se apja.” A gyermeki világ érzelmi betörése történik meg itt az árva felnőttvilágba. Mint a biztonságérzethez nyúl az anya után, aki már gyermekkorában őrizte az éjjeli szorongásoktól és félelmektől.

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé a gyermekkor fontosságát József Attila férfi személyiségének és költői egyéniségének kialakulásában. Ha Móricz Zsigmond *Az életem regényében* első tíz évét úgy írja meg, mint a kezdő életkorszakot, amely csirában egész későbbi életét tartalmazza, és ugyanezt a lélektani súlypontozást érezni a Nyilas Misi-problémában is, akkor ugyanilyen érvénnyel vagy talán még nagyobbval érezzük a *Kései siratóban* a gyermekkori élmények uralmát.

A *Kései sirató* gyászának azonban mégsem az adja meg a mélységét, hogy anyját vesztette el a költő, hanem az, hogy önmagát vesztette el, megbomolván az egyensúly, meggyengülvén a valóságérzék. Minden gyász erejét az hatványozza meg, hogy igazában nem a halottat, hanem a halottban önmagunkat gyászoljuk. (Lásd Arany János *Bolond Istók* II. é.) József Attila is édesanyjában 1935-ös önmagát gyászolja. Ez a szubjektív érdek ad mélységet a siratónak. Hisz ápolónő kellene az élet nevű betegségben. S a szeretet inverziója — a szeretet kedvéért (Ide is áll a József Attila-i szó: „Érted haragszom, nem ellened!”), a korholó szó hull az anya emlékére, mintha „csalás”-ával oka lenne egy nagy csalódásnak, az örökké tartó anyai szeretet illúziójának.

József Attila esetében is, mint az anya-fiú kapcsolatban mindig, a fiú a fontosabb személy: az anya madonnaszerűen mögötte áll a fiúnak. Az anyák a fiaik nevén belemosódnak a generációk folyamába, és energiájukat névtelenül adják át a fiaiknak. Az anya az a gyökeres élmény, akin érzelmileg rajta él, akin élményeit reagálja, szeretetét kiéli a fiú. Mintha az anya emlékké fakultan, tipussá váltan, személyesen, de nem egyénítve arra való volna, hogy a fiú hiányérzeteivel, elidegenedési tüneteivel vele szublimáljon. „Próbállak összeállítani téged” — minden életszakaszra érvényes. Vagyis a párválasztás és a női barátságok kísérleteiben ugyancsak nem elhanyagolható mennyiség ez. A fiú az érzelmi kapcsolódás egy bizonyos területén anyaképével érkezik, tájékozódik, és ennek a vonalnak az érzelmi története akár egy spirális is lehetne, amelynek csúcán az örület magánya fenyeget, vagyis a szárszói vonat.

Igazat kell adnunk annak a véleménynek, amely nem túlozza el József Attila freudizmusát, és hangsúlyozza a pszichoanalízis negatív vonásait, sőt romboló hatását. Wordsworth szavai: „The child is the father of the man” igazak az élmények bizonyos rendjében. De a férfit mégis későbbi tudatos énje határozza meg. Illetőleg megállhatunk kisebbségi, egyenlőségi és nagybolsági érzéseink egyensúlyánál. Hiszen társas kapcsolatainkban voltaképpen három lényünk játssza össze lelki mechanizmusunkat: a kisebb lény, a gyermek, aki voltunk; a partnert kereső társ; és a nagyobb, a szülőt, a patrónust játszó énünk. Társas életünk érzelmi fele igazándiból e hármas nagyságrend érzésszerű energiáinak kiszolgáltatásából és igényéből áll, hiszen ezzel közeledünk azokhoz, akikkel életszerepeinket játszunk. A *Kései sirató* monologue interieur-jének éppen a viszonyulásnak ez a hármas értékűsége adja meg a belső drámai erejét.

József Attila ismeri a képeknek nemcsak hangulat- és drámai légköralkító erejét, hanem jó szerkezetteremtő hatását is. A háló az előbb még konkrétan a nagybátyja hálója, amelyben halak ficánkolnak; de egy lépéssel tovább már a mi idegrendszerünk hálója, melyben a sorsunk vergődik, hogy végül kozmikus, a csillagvilág szemeiből adjon világbörtönt a nagyvilág bolygóinak. A *Mamában* induktív képszerkesztésben tágitja kozmikusá a múlt hét-köznapot; a *Kései siratóban* viszont az első szak első és utolsó sora közre fogja a céda-hasonlatot, amelyet aztán a látomás többi szakában, főként a 3–5-ben deduktive rendre kibont; s igazi képét a halottnak rögzíteni akarjuk a jelenünkben: lágy őszi tájból, hiszen az őszi táj nőies, mert termékenységével közel áll az élethez és az elmúláshoz.

A szerkezet nagy ívét jól folytatja a szabadszállási faluzás második szaka: a helyi és történeti datálástól hitelesebbé, plasztikusabbá válik a lírai érzés. A kusza helyzet és a fiúi hűség konkrét eredményességének ellentéte a tézis — a hűtlen elhagyáson való panasz anti-téziséhez.

Most a vádaskodás harmadik szaka következik egyre növekvő érzelmi intenzitással. Ha nem ismernők a költő betegségének kialakulását, elég pontos körképét Bak Róbert orvos tanulmányából, arra kellene gondolnunk: anyja elvesztése éppen az idők távlatában akkorát vágott rajta, hogy lelkileg beleserült Az egyik változatban az emlékezés egészen az ágyba

piszkító infans- emlékekig megy vissza. Három ellentétet át nyargal a vádaskodó érvelés a csalárd nagy becsapásért, a halálért.

Mintha a gyermek után a kamasz fiú jelentkezne, hogy a maga szempontjain most már ő is motiválja a veszteséget. Újra hármast ellentétet történik a tetemrehívás. „Ettekek volna meg!” — ezzel az erős emfázissal indít a versszak. Lehet a szokásos egyszerű nagytító kedveskedés, de lehet az elmúlással dacoló primitív reakció is: „Im, anyját falta föl magzatja!”⁶

Az első ellentétben anyaöbbe vágyó hangon szól a kamasz értetlensége: „Te vacsorádat hoztad — kértem én?”, de az értetlenség kamaszpóz és művészi játék együtt, ami arról vall, hogy a fiú nagyon is érti anyja életpusztító munkáját. Ezt bizonyítja az a „színes forgókat csináltam” kezdetű szak is, amely a szövegváltozatban a negyedik és ötödik szakasz közé van iktatva, s első felében a kenyérkereső fiút idézi.

A második ellentét — a mosónő-halál szerencsés találatú két sora — remek képen rimelteti össze a proletáraszony életét és halálát. A kérdő kérdésre felelő kérdés a válasz, de a kép azt sugalmazza, hogy a kapitalizmus még a halál örökkévalóságába is átviszi a proletár munkáját. — A harmadik ellentét a verés-emlékekkel hívja vissza a mindent elrontó árnyékok.

Ha a harmadik szakasz a költő személyének nagyobb nyomatókával az érzelmi tézist versépités. A negyedik szakasz az anya lényének objektiválásával az érzelmi antitézist jelenti, hogy az ötödikben a tehetetlenség fájdalma a szintézis értelmi fortissimóját hozza. A tetőponton járunk: a cédakép három lépcsőben kibomlik: *szélhámos, elhagyta, cigány*. A vízió, a hallucináció káromkodó dörömbölésbe, a halálban hálalvó anya kétségbeesett keltegetésébe vész. A magányos fiú, az elhagyott férfi szava szól.

Itt a vízió bravúros lezárásánál újra érezni, hogy József Attila költői kultúrájának nemcsak tartalmi, de formai elemei is megosztozik a hagyományos és a szuverén, biztos kezű versépités. A részekről, a szavaktól a vers-egész felé oda és vissza áramlik az a sajátos József Attila-i fluidum, ami a legjobb európai és magyar hagyományokat sűríti szocialista művészetté.

Mintha a versformában is summázna József Attila. Az anya-elvesztés közös emberi és egyéni fájdalma a magyar és a világirodalom, valamint a folklór közismert formáiból, egészen egyéni új formát talál. Az elsiratás, az eltorolás, a siratóének a népköltészetben is, a műköltészetben is mint lírai rekviem, threnos sajátos műfajává vált.

A középkorban epeség (placntus) a neve a siratóéneknek, amely speciális középkori műfaj külön lírai jegyekkel (OMS). A reneszánszban, kivált a franciáknál s ott is elsősorban Villonnál a ballada-forma él, amely szomorú téma hangoztatására is kiválóan alkalmas. A francia ballada három szakaszból áll, meg egy négyosorú ajánlásból. Strófái nyolcsorosak, keresztrimmel és refrénnel. A *Kései sirató* ebből a formából megtartja a versszakok nyolcsoroságát és keresztrimét. A strófák kiépítésében azonban József Attila inkább az olaszos stanza felé fordul, amelyet Kölcsey, Arany János (*Bolond Istók*) és Arany László (*A déli-bábok hőse*) honosított magyarrá. A franciás változat 11-es jambussal 6 soron át tized párosít keresztrimmel, míg a hetedik-nyolcadik sorban párrimet használ. A *Kései sirató* csak a versszak harmadik-negyedik sorában él ezzel a sorpárosítással; egyébként a strófa alapja a 11-es, amely a második sorban hatossal, a hatodikban 11-essel, a nyolcadikban pedig hetessel párosul: így a négyfajta sorpár rendkívül változatossá alakítja a versszakot.

A strófa alapjául szolgáló 11-est József Attila gyakran írja verseiben, és kivált szonettjeiben egyik legkedveltebb sorfajtajává dolgozta ki, amelyet szabadon vitt akár a magyar hangsúlyos 11-es felé — olykor a népdal szigorú ütemeléséig —, máskor a sor anapestikus iramodásával a jambus lehetőségeit tágitotta, vagy a már Kölcseynél és különösen Arany Jánosnál szívesen zengettet chorijambusban keverte el a magyar hangsúly és az időmérték éleit (*A Kései siratóban* több mint 20 chorijambust találhatunk!) — A versszakok hatos-hetes soraiban mintha leejténé a 11-esek iramát, s e sorok érzelmi kiélézésével, refrénszerűségével a lényegyet sugallhatja, ismételheti. Az utolsó sorokból bizonyos summázó, szentenciázó jellegét hallhatunk ki.

A verstechnika azonban nem árulkodik ki a vers építményéből, hanem engedelmesen, szerényen szolgálja az egészet, aminthogy a szavak is mintegy időzítve vannak, és minden nyelvi eszköz fényereje a szerkezet irányában szabadul föl: innen érthetjük meg ennek a versnek hallatlan precíz szövegalkodását és egyöntetű szerkesztését.

Viszont az érzelmi hőfok és a szerkesztés remek ökonomiájának találkozásán lehetetlen újra nem utalni a cédakép megrendítő erejére és újszerű evokáló szerepére. Kontárköltőknél egy ilyen merész képvalászték könnyen izlésedefektusba bicsaklik, vagy onnan jó. Itt azonban csak az őszinte, mély érzés bírhatta el, ellensúlyozhatta. Csak a hiteles elkeseredés tarthatja érvényben. A hétköznapi hangtól milyen hatalmas lesz ennek a rejtett, újszerű proletárpá-

* JAÖM 11. köt. 29.

tosznak a szárnyalása! A gyermeki bibelődés, a férfi keserősége fölött ott lebeg a gyász. A nagy „utoljára”, az elkésettség tudata viszi a mélybe a verset; ahova régen a kispolgári világban a kegyelet, a pátosz, az ünnepélyesség járt be: a halál világába, most besétálnak a proletár hétköznapi szavai. Az utcán élés szolidaritása, az egymás tájába-sorsába való beelátás, a külvárosok népéhez való tartozás tudata szól a hétköznapi szó- és képzetkincséből. De a halál könyörtelen demokráciájának és az „utca fiának” szóbeszédés ellentétéből, az egyéni és humánus ellentétéből egy nagy egybefogás, egy új forma születik a halál színe előtt. A proli-irónia beleszól a kegyeletes ünnepélyességbe (koporsó = láda). A nagy érzések némaságát ez az irónia oldja fel. Ismerős nekünk József Attila bizonyos hetyke irónikus hangja, amely fájdalmas szent dolgok, kapcsolatok súlyát enyhítené, ha nem tenné vele még súlyosabbá:

Megszült Pöcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb surolókefék.

Kell még dokumentum ehhez az iróniához, amely folyton akasztófahumorba csap át? „Bajom se lesz több, / lelkemmé lett mindahány.” Igen, vannak az életünknek nagy bajai, amelyek számunkra olykor csak az irónia távolításában viselhetők el.

Mondtuk, hogy a *Kései siratóban* a halál jelzése elkerüli a régi ünnepélyességet: „Kucakoknak adtak édes emlőd, zsíros nyirkot kóstol üres ajkad!”; vagy a szocialista realizmushoz híven stilszerűen így : (hátrad) „egyenged egy láda fenékén.” A szétzilált helyzethez — lét-nemlét határán — jól illenek a pátosztalan, sőt pátoszt romboló, új lírai hangot jelentő szavak: a *krumpli*, a *köles*, a *csirke*, a *zsák*, a *hasaltam*. És nemcsak e szavak sugárzásától teljesedik a proletáranya képze, hanem azoktól a gyermekkori ideálhelyzetektől is, amelyeket az egyszerű eszközök (ellentét, felkiáltás, kérdés, fokozás, mellérendelés) vagy még inkább az esz-köztelenség dísztelen szegényes nyelvén mond el.

Végül a vers József Attilá-s víziós voltáról kell szólnunk. Ha a *Kései sirató* első öt verszakán végighúzódo áldialógust vízióknak fogjuk fel, akkor ez a látomás mint egy álomszöveget ad, amelyből az utolsó versszakban ébredünk fel a valóságra. A látomásban a fiú kimondhatatlan szeretetét szolgálja a műperlekedés egyre növekvő indulatmenete; benne a gyengédségtől fokozódik a szidalom hangereje, sőt kölcsönösen erősítik egymást: „csalárd, hazug volt kedves szavad!” A verésemlek is a visszahozhatatlanban gyermeki kedveskedéssé szelidül: „Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!” „A haszontalan-szélhámos-cigány” érzelmi crescendo a veszteség nagyságán érzett fájdalmat, a keltegetés reménytelenségének a dühét is érezteti; nötteti a gyengédséget, és bátorítja a támaszkeresőt a gyengék negatív előjelű bátorságával: gyenge vagyok, hát drasztikus leszek! Bátorítja a gyermeket a káromkodásra, hiszen a mama alszik, és nem hallja a szidalmat. Az életbe való visszakeltést, visszahívást sugallja a tehetetlenség kérdése.

Itt szűnik, itt pattan el a látomás, a legenda. A hatodik versszak visszatér a józan reális ébrenlétbe, az illúziótlan halandóságba, a valóságba, ami ellen az ember csalással, csalódással próbál védekezni, lázongással vagy megbékéléssel, de mind a kettőn csak a halál békéje segít. Amint az utolsó versszakkal kilépünk a legendából, a cédakép költői dedukciója voltaképpen egy eszmei indukció részévé vált. Az indulatoktól a szót átveszi újra a József Attila-i kristálytisza logika: ennek sugárzásában zárul a vers. A kijózanodás utolsó verssora úgy zárja le az áldialógust, mint a tanulság a mesét. S ha a víziót úgy tekintjük, mint idézetet, akkor az utolsó versszak az idéző mondat. Most, amikor a józan ész kivitt bennünket a valóságba, újra tetten érhetjük azt a nagy igazságot, hogy József Attila a valóságtól lesz nagy szocialista költővé: önnönmaga, az anyag, a társadalom, számára elbírhatatlan, fölmérhetetlen valóságától, amely még akkor is tartogat reményt számára, és visszacsalogatja, amikor önmaga mélyeitől, kimeráitól megrettenve az értelem szigorú korlátain túl találkozott a rosszindulatú semmivel, a csupasz negációval, ahol már semminek, még az életnek sincs értelme.

Hallottuk a mottóban, hogy József Attila számára a költészet az egyik kompenzációs kísérlet. A szó, a kifejezés, a kibeszélés megszabadító, feloldó erejét József Attila egzisztenciális fokon érezte. Ez a szóban hitelessé vált érzés- vagy életdarab a költő számára az elemi erejű valóság: az érzés és a kifejezés ekvivalenciája.

Vass Péter

Hőgye István

BATSÁNYI JÁNOST KÖRÖZTETŐ LEVÉL 1810-BŐL

Batsányi a Martinovics-féle mozgalomban való részvétel gyanúja miatt börtönbüntetést szenvedett. Szabadulva a börtönből Bécsben telepedett meg. Amikor Napóleon 1809-ben elfoglalta Bécset, segítette megfogalmazni a Napóleon magyarokhoz szóló kiáltványát. A francia seregek visszavonulása után ő sem maradhatott tovább, s a franciákkal ment. A Helytartó Tanács ekkor adta ki az elfogató, köröztető parancsot ellene, melynek teljes szövege a következő:

„Admodum Reverendi, Honorabiles, Spectabiles, ac Magnifici, item Nobiles, et Egregii Domini!

Advolutam Personae Descriptionem Joannis Bacsányi Concipistae antehac Aulici, qui Mense Novembri Anni praeteriti 1809 relicta uxore sua Vienna disparuit, et verosimiliter Exercitum Gallicum secutus est, Praetis D. Vis de B. Jussu Regio finem in eum transmittendum habeo, ut dictum Joannem Bacsányi, si ne — fors in Regno Hungariae latitaret, in sui gremio solerter perquiri, ac si deprehensus fuerit, illico detineri facere, ac eatenus Reletonem mihi ocysus submittere noverint.

In reliquo longaeavam Incolumitatem precando maneo
Praetiarum D. Vrarum

Budae die 6. Aprilis

1810

Benevolus

Josephus Palatinus”

(Fordítása:

Főtisztelendő, Tiszteletes, Tekintetes és Nagyságos, Méltóságos, úgyszintén Nemes és Tekintetes Urak!

Bacsányi János korábban udvari fogalmazónak ide csatolt személyleírását, aki a múlt 1809. évnek november havában, feleségének elhagyásával, Bécsből ellillant és minden valószínűség szerint a francia hadsereghez szegődött, a fentebb címzett uraknak, kegyes királyi parancsolatra a végből küldöm meg, hogy a nevezett Bacsányi Jánost, ha netalán Magyarországon lappangana, a maguk körében nyomoztassák és ha elfognak nyomban tartóztassák le, ugyanakkor pedig nekem késedelem nélkül jelentést tegyenek. Egyebekben tartós egészséget kívánva maradok
Fentebb címzett Uraságtoknak

Jóakarója
József nádor

Budán 1810 apr. 6-án.)

A csatolt személyleírás a következő:

„Personae Descriptio

Joannes Bacsányi Concipista antehac Aulicus est 48 annorum, Catholicus in Hungaria natus, altae Staturae, fuscae faciei, longum proportionatum nasum, oculos nigros, dentes candidos et elegantes, nigros jam modice canescentes, anterieus abscissos, a tergo vero ligula involutos Crines habet, Coturnos Hungaricos cum Calcaribus atro coeruleas Hungaricas Caligas, ejusdem Coloris Caput et Petasum rotundum ordinarie pro festivo autem habitu, seu Galla Hungarica nigra vestes et triangularem petasum gestat. Vultus ipsius prout et totus ejusdem agendi modus est superbus. Uxor ipsius nata Baumberg est Viennae.”¹

¹ Kazinzy Áll. Levéltár Sátoralfajúhely: Acta Juridica: Loc: 110: Nr: 321.

(Fordítása :

Bacsányi János, korábban udvari fogalmazó, 48 éves, katolikus, magyarországi születésű, magas termetű, arca sárgás- fekete, orra hosszú, szabályos, szemel feketék, fogai fehérek, jóállásúak, haja, melyet elől levágva, hátul tekercsbe fonva viselt már ősziúni kezd, sarkantyús magyar csizmában jár, sötétkék nadrágot, ugyanolyan színű kaputrokkot, rendszerint kerek kalapot visel, ünnepi, vagyis gála öltözéke azonban fekete magyar ruha és háromszögletű kalap. Tekintete, mint egész magatartása, dőlyfős. Felesége, született Baumberg, Bécsben.)

A köröztető levél a Zemplén vármegye levéltárában dolgozó Kazinczy kezébe került, aki megjegyzéseket fűzött hozzá. A megjegyzések dátum nélküliek, de bizonyos, hogy 1821 utáni keletűek, hiszen Kazinczy ettől kezdve volt rendszeres rendezője a levéltárnak, és abból ítélve, hogy már tudott arról, hogy Batsányi kiadta Faludi Ferenc verseit (melyet 1824-ben adott ki), így a megjegyzéseit 1824 után tehette, de 1826 előtt, mert nem tett említést Bacsányi saját verseinek kiadásáról, pedig Zádor György leveléből már értesült erről. 1804 óta, amikor gyűlölt ellenségévé váltak egymásnak, már több, mint húsz év telt el, és amikor egy Batsányiról szóló köröztvény került a kezébe, ismét felébredt ellene a haragja, s a köröztvényre a következő megjegyzéseket tette:

„Tapolczai születésű, a' Balaton mellől. Születése nem Nemes. Tisztartó' fija színe sárgásan fekete mint a' Czigányé. Fogva volt Budán 1794. ex suspicione Criminis laesae Majestatis, melyet Martinovics Ignácz Apátúr képzelhetetlen oktalansággal kezdte. Ártatlannak találtatott a' gyanúba, de olly tiszteletlenséggel viselte magát, hogy méltónak találtatott esztendő't tölteni rabságban*. Onnan kieresztetvén Diurnista volt a' Bankó-Hivatalnál Bécsben, tovább Ud. Concipista a' Finanz-Departementnél. 1809. Bécsbe jövéen Napoleon, 's magyarra kívánván fordítani a' maga Magyarokhoz szóló Proclamatioját, minekutána azt sem Doctor Decsy Samuel sem Prof. Márton József Urak fordítani nem akarták, a' Francia Status — Titoknok M.A.R.E.T, Bassanói Herczeg azt tudakozá Prof. Mártontól, ha Bacsányi Bécsben van e? 's minekutána Márton Ur állítva felelt a' kérdésre, a' Herczeg (Maret) azonnal hivatá Bacsányit, 's ez a' Proclamatiot kész vala fordítani, 's lefordította.

Maret Kufsteini fogságából ismerte Bacsányit. Tudniillik ott szomszédok valának a' Vár' tornyában, 's a' falon kopogva a' beszéd betűjít, ismerkedtek-meg egymással. —

Bacsányi Párizsba ment. Ott sem vala meglegedve, dőlyfének semmi sem vala elég. Azt hitte, hogy a' Proclamatio lefordítása miatt nagy urrá teszik ott. Most tehát Napoleon ellen küldözgete híreket szerte széllyel, 's midőn seregeink 1814. Párizsba bémentek, kiterjesztett karokkal ment elikbe.

Vasan hozatott Bécsbe, 's a' Brünni várba szenvede uj fogságot. Onnan Linzbe relegáltatott, eltiltva, hogy onnan kilépni ne merjen.

Onnan adá — ki a' Faludi Ferencz magyar Verseit ujobban.

Kazinczy Ferencz

Ismertem az embert 1787 óta. Akkor Kassán practizált a' Kamaránál mint Cancellista. Mindenütt csinált bajt magának. Együtt valánk fogva Budán 1795. Ott is mind-ég veszedekett azokkal, a' kiket szelidekké kellett volna csinálni maga eránt.”

T. Erdélyi Iлона

A REGÉLŐ-HONMŰVÉSZ TÖRTÉNETÉHEZ

1833 április 1-én indult meg az első magyar nyelvű szépirodalmi folyóirat a *Regélő-Honművész* Mátray-Róthkrepf Gábor szerkesztésében. A lap engedélyezését hosszadalmas és nehézkes hivatalos út előzte meg, sok-sok igazolást és bizonyítványt követelve meg a leendő szerkesztőtől. A Helytartótanács engedélyéhez, ill. a Cancellaria jóváhagyásához szükséges volt a lap célját és irányát megmutató program benyújtása mellett a szerkesztő anyagi fedezetét biztosító kezes, jó erkölcsű és megbízhatóságát igazoló háziúr, lojalitásáért felelő főszolgabíró, ill. a Rendek közgyűlésének bizonyítványa mellett a jelölt rátermettségét hitelesítő írás is.

Mátray tehát Vörösmarty Mihályhoz, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjéhez fordult. A folyóiratban ugyanis 1825-től jelentek meg közleményei, legfontosabbak közülük a magyar muzsika történetét ismertető todalékok voltak. Vörösmarty eleget tett Mátray kérésének. Nagy negyedréti sárgás papíron saját írásával méltatta Mátray írói érdemeit a *Tudományos Gyűjtemény* kiadói pecsétjével hitelesítve szavait. A mind ez ideig ismeretlen kéziratra Ferenczy József utalt *A magyar hírlapirodalom története* (Bp. 1887. 180.) c. munkájában, amikor

a *Regélő-Honművész* megindulásának körülményeit ismertette. Lelőhelye: MOL, C. 1832. 13.989. Ugyancsak lapengedély megadásához szükséges a másik ismeretlen kézirat: Fáy Andrásé, amelyben Fáy Garay János megbízhatóságát igazolja. Garay Mátray lapját kívánta átvenni és folytatni. A kérelem meghallgatást nyert és 1842. január 1-én megindulhatott a *Regélő Pesti Divatlap* Garay szerkesztésében és Erdélyi János kiadásában.

Fáy András sajtókezűleg írt igazolásának lelőhelye: MOL, C 84. Dep. Grem. ord. 1841. 9 Fons, pos 64/a.

1.

Bizonyítvány

Alábbirt ezennel bizonyítom, hogy Róthkrepf Gábor hites ügyvéd ur a' Redactióm alatt megjelenő Tudományos Gyűjtemény nevű folyó írásban több rendbeli Értekezéseit közölte, mellyekben mind tudományos műveltségének, mind általában írói tehetségének jeleit adván bizodalommal várhatni, hogy a' magyar literaturában az olvasó közönségnek ezentúl is meglegedésére fog munkálódni.

Pest 24 Aug 1832

Vörösmarty Mihály
a Tud. Gyűjtemény Redactora.

2.

Alul írt jó lélekkel bizonyítom, hogy T. Garay János Urat, a magyar Tudós Társaság levelező tagját s hazánk kedveltebb költőinek egyikét, több évek óta úgy van szerencsém ismerni, mint kitűnő elme-tehetség mellett, tiszta józan életű, szilárd jellemű, feddetlen erkölcsű férfiút, ki minden jóknak, kik ismerik, bizodalmat, becsülést, szeretetét birja, s ki adott szavának, vállalt kötelességének mindenkor hiven megfelel. Minélfogva őt mind azoknak, kik közhasznú célzatait elősegíthetik, biztosan ajánlani merem és ezennel ajánlom is.

Költ Pesten Apr 24kén 1841.

Fáy András mk
A feneősoroltakat édes örömmel tanúsítja
Helmezy Mihály
Szemere Pál
Vörösmarty Mihály academiái rendes tag
Bajza József

A *Regélő Pesti Divatlap* történetének feldolgozása során került elő a két kis adalék, amelyeket Vörösmarty Mihály személyére való tekintettel emeltem ki folyóiratmonográfiámból. "A *Regélő Pesti Divatlap*. A hazai *journalistica* fellendülése" c. kiadás előtt álló kötet Függelékében kap majd helyet a többi, ugyancsak ismeretlen, a lap megindulása, ill. engedélyeztetése idején keletkezett irat.

Martinkó András

AZ ELSŐ PETŐFI-VERSKÉZIRAT KALANDOS ÉS SZOMORÚ TÖRTÉNETE

(Adalékul is a magyar textológiai szemlélet történetéhez.)

Ha valaki egyszer ügyes tollal megírná Petőfi kéziratának történetét, olyan *regény* kerekedhetnék belőle, mely meglepetésekben, megható és felháborító, sőt mulatságos fordulatokban fölülmúlna a legagyafurtabban kieszelt sztorit is. Együtt volna abban kegyelet, rajongás, féltés meg gondatlanság, nemtörődomség és ostobaság is; együtt volna sértődöttség, halálíg nem fakuló lenézés, de szégyen és tudatos misztifikáció is; aztán könnyen szerzett írói-tudósi babér meg üzleti kufárkodás, valódi és együgyű műgyűjtői szenvedély — még balsorsú véletlen is. Mindennek az lenne a summája, hogy kétségkívül minden idők legnépszerűbb magyar költőjének *viszonylag* kevés kézirat maradt fenn (különösen 1845 nyara előttről). Amikor Majláth Béla 1880-ban, Petőfi István hagyatékát (melyben nincs 1846 ősze előtti Petőfi-kézirat) számba veszi, azt állapítja meg: Petőfi „500 költeményének kézírata hihetőleg vagy megsemmisült, vagy talán egyeseknél szétszórva ereklyeként őriztetik”.¹

¹ Petőfi hátrahagyott kéziratai. M Könyvszemle, 1880. V. 193—210. Id. 210.

16 Petróvich Sándor 15 éves kora emlékeztetője.

A kislányokhoz.

Értke szegye fonyka! embertársaid
Arany a mindén: „Ah meg az szép!”
Jegy, imádva nézed, kislányok!
„Légy Kegyelmés énekesem, éneked
Ard utam, ki csak tekered hűvös
Vábrán, és kerest, míg leteker!”

Atkaron kéri kelleme díves,
Tá' sorsok? tiszteit fölkevelve
Cet nelegytek csalfa ajkaid.
„Hő szívem rád csak drága lakti!
És kúszom, hogy csak tekered abk
Künyvesek könyveid, bencéid.”

En az által ismerüve ttem,
E keseres sorsod, elfeledtem,
Emmá! gonye korpád kúszott.
Érdemt nyilatnak éreltetem,
Hőm borultak fellegyét felittem.
Töle a bi mind elköltöttem

„Ah de mily rossz volt éldogajom,
Milly korán eltűnt a menyasszonyom,
En' ok meg gondoltam volna let!
Ester Ederbit nagy pusztaságra,
Ez jutok kevesek arvadajom,
Majna a hű szívem, is levest.”

„Hő imádóid és kedvelőid” elhagytad,
Kíváncsi te ismét néztek arad
Engem elfeledve, Salpa bny!
Fél van! én bencéid mindennél en!
Engemet kúszlak pusztán hely, vár
Eszaki? hű fideszta hűvös ólin.

Isten véled hat örökre ides
Targya hű szívemnek, a sorsod
Salpa Emmá! isten véled hat!
Maj' ha egy kor örök színté érem
Egyes: jéhatnak havid, byáira
Megleled hű Múráfai, goral.

Petróvich Sándor
1838 Oct. 26

A helyzet azóta némileg javult, még napjainkban is kerülnek elő Petőfi-kéziratok, de ez az arányt lényegesen nem változtatja meg . . .

De térjünk rá az itt közölt *A hűtelenhez* kéziratának történetére. Ez az első Petőfi-vers, mely a költő kézírásában maradt fenn. (A néhány hónappal korábbi, *Búcsúzás az 1838-ik évben* címen emlegetni szokott első ismert verset csak az aszódi tanár, Kőren István másolatában ismerjük, még abban is csak egy-két éve.) *A hűtelenhez* viszonylag a szerencsésebb sorsú Petőfi-versek közé tartozik. Szeberényi Lajos, a selmeci képzőtársaság diákelnöke, Petőfi itteni mentora és legbensőbb barátja (majd később esküdt ellensége) egy 1854. január 10-i keletű, Gyulaihoz intézett levelében² már említést tesz róla, a következő 1855. évben írt cikksorozatóban: *Petőfi Selmecen*³ — mely lényegében azonos az 1861-ben Szegeden kiadott *Néhány év Petőfi életéből* c. füzettel — már a költemény felolvasásának, képzőtársasági méltatásának körülményeire is kitér. Nem akarom ezeket az — azóta százszor elismételt — adatokat százegegyedszer felmelegíteni, csak annyit hát: Petőfi e verset 1838 november 7-én olvasta fel a lyceumi Magyar Társaság ülésén; bírálója éppen Szeberényi volt, aki „egy-két észrevételét közölvén azt [ti. a verset] helyesnek tartá és érdemesnek emlékkönyvünkbe való beírásra”.⁴ Feltűnő mármot, hogy Szeberényi sem idézett levelében, sem visszaemlékezésében nem tesz említést *A hűtelenhez*nek a költő által sajátkezűleg végzett érdemkönyvi bejegyzéséről (a *Divatcsarnokban* a verset sem közli), holott az érdemkönyvből már 1850 körül kitépett (s elkallódott) *A költő keserve* kapcsán megteszi. (Pedig az nem is saját kezű beírás volt.) Ám a tény rövidesen mégis ismert lesz. *A Hölgyfutár* (szerk. akkor Tóth Kálmán) 1858. dec. 14-i száma (1139. l.) a „Budapesti hírharang” rovatban ezt közli: Petőfinek egy gyermekkori verse van a selmeci evang. iskolában, melyet a magyar irodalmi kör emlékkönyvébe 1838/9 évben írt be, mikor ti. ez iskolában tanult. Címe »a hűtelenhez«. E költeményt irodalomtörténeti [!] érdekességé-
nél fogva, jó lenne napvilágra hozni”. Ki kinek „harangozta” ezt a hírt, nem tudni, a *Hölgyfutár* rovatvezetőjét sem sikerült kiderítenünk.

Az volna most már a természetes, hogy a *Hölgyfutár* egy — ha nem is, hölgy — futárt szalaszt Selmecre, és közli a verset. Nem ez történik. A verset a *Napkelet* (szerk. Vahot Imre) „hozza napvilágra” majd egy év múlva, 1859. szept. 25-én (39. sz. 617.), mint „Petőfi Sándornak eme sajátkezűleg [?] meg tanuló korában írt, s kezeink közt levő [!] költeményé”-t. A pontos fogalmazással mindig hadilábon álló Vahot nyilván azt akarta mondani, hogy a Petőfitől sajátkezűleg leírt költeménynek egy másolata van a kezében (írné akkoriban a költők sajátkezűleg szokták verseiket). Nem valószínű, hogy Petőfinek egy saját kezű másolata került volna Vahothoz . . . Kitél kapta a *Napkelet* (Vahot Imre) a kéziratot — nem tudni. Mi lett vele — nem tudni. Hogy valószínűleg azonos szövegű volt az itt közölt fakszimilével, arról alább. — Szeberényi mindenesetre a haját téphette mérgében, hogy neki a vers leközlése nem jutott eszébe 1855-ben, és 1861-ben a *Néhány év . . .*-ben ő is leközlö (18–15) — de a *Napkelet*től némileg elrérő formában, tehát egy *másik kézirat* alapján! A korabeli szövegközléstől mi sem áll távolabb, mint a forrás, kézirat megjelölése, Szeberényi is mindössze ennyi „tájékoztatót” ad: „Itt következnek Petőfinek főnebb [ti. a 8–9. lapon] említett verse.”

A két közlés lényegesen nem különbözik egymástól, de bizonyosan külön kézíratra megy vissza. A különbségek az ékezetet (i—í, ü—ű, véled—véled), interpunkciót, nagy és kis kezdőbetűt, egy-két lényegtelen változatot (ah—oh), az egybe- és különírást (a midőn — amidőn, ez által—ezáltal) érintik, azonkívül a Szeberényi-féle közlésben a versszakok 3. és 6. sora beljebb kezdődik. Az nyilvánvaló, hogy mind a *Napkelet*, mind Szeberényi modernizált: elhagyták pl. az aposztrófot (Szeberényi a birtokragos tárgy mellől is: sorsom' stb.) a „hó fődözte” a *Napkelet*ben „hófödözte”, Szeberényinél „hó-födözte” lesz stb. A *Napkelet* azonkívül „hó” helyett „hü”-t ad, ugyanakkor Szeberényi „Eljössz” alakot. Ez is, meg egyéb formák is azt mutatják, hogy Szeberényi kézírata lehetett a korábbi — az érdemkönyvinél is korábbi. Ez utóbbival semmiképpen sem azonos. Szeberényi már a Gyulaihoz írt, idézett levelében is (1854-ben) úgy beszél a versről, mint „melyet most is bírok”. Valóban: nagyon valószínű, hogy Petőfi e versét is, mint több más, 1838 őszén vagy közvetlenül Selmecről való távozása (1839. február közepe) előtt odaadta Szeberényinek. Ez maga is beszél arról, hogy akkor nála Petőfinek „némely művei maradtak”⁵ Így — s valószínűleg ugyanekkor — került Szeberényihez a *Bű* s az *Áldozat* kézírata is.⁶ Feltűnő viszont, hogy a versnek Szeberényi közölte változata alatt *nincs keltezés*, ami a *Napkelet* közlése, sőt egy 1899-ből származó (elég hitelesnek látszó) s az *érdemkönyv alapján* készült közlés alatt megvan (de „magyarosítva”:
1838. okt. 26. — I. kézirat). Szeberényi hagyta-e el a dátumot, vagy az ő birtokában levő

² OSZK Pe 152.

³ Divatcsarnok, 1855. 66–67. sz. 1311–1315., ill. 1332–1336.

⁴ A Magyar Társaság jegyzőkönyve idevágó szakaszának fotokópiáját I. BÉKÉS ISTVÁN: Petőfi nyomában. 1950. 68.

⁵ Néhány év . . . 14.

⁶ HERNÁDY FERENC: Petőfi három ismeretlen verse ez a „Kuruttyó” egy változata. ItK 1956. 133–134.

kéziratot eredetileg sem volt, ma már nem lehet megállapítani, minthogy ez a kézirat — alighanem örökre — elkallódott. A keltezés hiánya egyébként amellett szólna, hogy a Szeberényi-féle változat az érdemkönyvből való, ebben ugyanis csak az aláírás szokott szerepelni, a külön lapra leírt versek alá viszont Petőfi akkoriban következetesen odairja a dátumot is. A *hűtelenhez* esetében azonban — talán — más gyakorlatot követett; ha az említett (és még részletesen tárgyalandó) 1899-i közlés valóban az érdemkönyv alapján történt, akkor a *Napkelet* szövege áll kétségekívül közelebb az érdemkönyvhöz. — Ferenczi Zoltán is *Petőfi életrajzában* (I. 117) — szokása szerint forrásra nem utalva — azt állítja: Vahot „az érdemkönyvből, hova Petőfi saját kezével írta be”, közölte a verset.

Akárhogy volt is, kéziratot egyik közlő sem mutatott be, — ami az akkori kezdetleges és költséges sokszorosítási eljárások mellett nem is csoda. De nem csoda azért sem, mert nálunk (és sok más országban is) az eredeti kéziratnak s a minden tekintetben szövegű közlésnek nem tulajdonítottak jelentőséget. Pedig Erdélyi János 1847-ben már szinte a modern textológia alapkövetelményeit mondja ki, mikor Berzsenyi műveinek Döbrentei által végzett (s meghamisított) kiadását bírálva azt javasolja: „Adják ki vagy adassék ki [a Berzsenyijogutódok] atyjok minden munkáit újra, de híven, minden változtatás nélkül, az utolsó kiadások vagy kétségbe nem vehető kéziratok segédelmével; a variánsok, egy elfogulatlanul irandó életrajz s a szükséges magyarázatok egészítsék ki azt”.⁷ Viszont valójában maga Petőfi sem látta kéziratának értékét, őt csak a mű érdekelte: ha egyszer az megjelent, a kéziratot elhánnya, pipára gyújtott vele, elajándékozta, a szerkesztőknél, kiadóknál hagyta. A költő-művész szempontjából persze, tökéletesen igaza volt. Honnan gondolhatta volna, hogy fél évszázad múlva az irodalomtudomány a különféle kézirati és nyomtatott szövegváltozatokból is próbálja megközelíteni az író alkotásmódját, alkotásléktanát, alkotói erőfeszítéseit és fejlődési mozzanatait. Kevésbé érthető a kéziratok iránti közömbösség a század második felében, amikor szinte évről évre kerülnek elő Petőfi-versek, de a szerkesztők és kiadók általában elfogadják a többnyire nem filológus közlők szövegét, nem kíváncsiak a kéziraatra. Vahot Imre, akihez mint kiadóhoz került annak idején (1844 végén) a *János vitéz* (!) kézirat, még 1881-ben is ilyen könnyedén beszél arról, hogy a kéziratot elhánnya: „Igen sajnálom, hogy e szép, tiszta kéziratot, mint nagybecsű ereklyét nem őriztem meg az utókor számára”. . . „Nagybecsű ereklye” — de nem őrizte meg . . .

Ezek után már az sem meglepő, hogy Gyulai Pált se nagyon érdekelte az első vagy hitelesebb szöveg akkor, amikor Petőfi Vegyes Művei III. kötetében (1863. 207–209) újból kiadja a *hűtelenhez*. Miért, miért nem, a Szeberényi-féle változatot közli, de — nyilván ritmus-érzékétől s bizonyára az akadémiai helyesírási szabályoktól is vezetve — itt-ott változtat a magánhangzók kvantitásán (dülve, könnyűid, nyílának stb.). Kisbetűvel írja az „éden”-t — elvégre közszó — s a „múzsafid”-at. A strófaképzés is Szeberényi módjára történik, s a vers alatt nála sincs pontos dátum, csak 1838. és Selmece. — Gyulai példája azonban súlyos következményekkel járt, mert tekintélye folytán az ő szövege hagyományozódott kiadásról kiadásra. Bár — egyelőre felderíthetetlen megfontolások (források?) alapján — további változtatások kerülnek a szövegbe, köztük olyanok is, melyeknek mása csak a kéziratban olvasható, például az 1874-i és 1878-i ún. díszkiadásokba: „Eskü szegte”, „hó fődözte”. Már-már arra gondol az ember: valaki mégis megnézte a Selmeceen még mindig meglévő kéziratot, — de nem, újból csak önkényes változtatásokról van szó, pl. *lányka* helyébe *lyánka* kerül, ékezetést, interpunkciót módosítanak stb., és a keltezés is marad a Szeberényi–Gyulai-féle. Legyen, hiszen ezek nem kritikai igényű kiadások. De Havas Adolf már készül az első teljes és kritikai kiadásra. Mintegy mutatványul elkészíti Petőfi Összes Köteményeinek „Eredeti kéziratok és kiadások alapján megjavított új népies kiadását egy kötetben (1890), melyben — későbbi, valóban kritikai kiadásának nyilatkozata szerint — „fő gondot fordítottam arra, hogy a költemények szövegét híven és pontosan visszaállítsam . . . felhasználtam a lehető legteljesebb apparátust, hogy Petőfi szövegét tisztán és hamisítatlanul juttassam a közönség kezébe, híven még az ortographia s az interpunctio sajátosságaihoz is”, miért is „e kiadás a kézirat hitelességével bír”.⁹ Heinrich Gusztáv mégse véletlenül hangsúlyozza a kiadás kapcsán: „Petőfi szövegét az ő kézirati s általa rendezett utolsó kiadások alapján kell publicálni”.¹⁰ Ez a kiadás szolgált alapul az 1892-ben kezdődő „végleges, teljes” kiadáshoz, „nem mulasztván el a kétes helyeken az eredeti kiadások és kéziratok újabb összevetését” (id. Havas-kiadás 401). Nos, e valóban mérőöldkövet jelentő kiadás során Havas Adolf — aki a *hűtelenhez* jegyzetében helyesen jelzi: „E költemény. . . a [Selmeci] Magyar Társaság érdemkönyvének VII. kötetében *foglaltatik*. . .” (uo. III. 665) — nem nézte meg a kéziratot. Említi

⁷ M Szépirod. Szle., 1847. II. 22. sz. nov. 28 : 343.

⁸ Emlékiratai. 2. kiad. (1881.) 244.

⁹ Petőfi Összes Művei. Havas A. (1892.) I. köt. 399.

¹⁰ Petőfi Köteményeinek új szövegkiadása. EPhK 1890. 502–506. Id. 503.

viszont (s itt-ott mintha tekintetbe is venné) a *Napkelet* első közlését, de alapjában ő is Szeberényi—Gyulai szövegét adja, „meggazdagítva” egy-egy időközben „született” változattal. Nem ad napra szóló keltezt sem (a *Napkeletet* mégse nézte volna meg?), noha más zsengek esetében — ha lehetséges — megteszi.

A *hütelenzhez* kézírata történetének eddig inkább kalandos mozzanatait láttuk, most következnek a szomorúak. Nem is az a szomorú, hogy most már Havas szövege lesz szentírás, s azt adják ki évről évre még olyan kiváló tudósok vagy éppen Petőfi-kutatók is, mint Horváth Cyrill, Kardos Albert, Ferenczi Zoltán (!), Baróti Lajos (!), Endrődi Sándor, Bánóczy József, Voinovich Géza, Vajthó László stb. Annak ellenére, hogy van már Petőfi Társaság és Petőfi-ház, — és annak ellenére, hogy . . . De erről részletesebben kell szólnunk. A *Selmeczi Hetilap* 1899. 30. számában (júl. 28), 1—2. lapon megjelenik — névtelenül — egy *Petőfi Selmeczbányán* c. „eredeti tárca”, mely a képzőtársasági jegyzőkönyvnek Petőfi érintő — s már akkor is közismert — adatain kívül beszámol az érdemkönyvbe írt Petőfi-versekről is. „A magyar literat. iskolai Érdemkönyv 1838-ik esztendőől fogva” VII. kötetében vannak (azaz: voltak) Petőfi versei. „Ebben a szürke bekötésű könyvben, mely most Jezsovits Károly lyceumi igazgató intézkedése folytán a lyceumi Wertheim-szekrényben mint ereklye őriztetik, írta be Petőfi Sándor saját kezűleg két (?) versét: A »hütelenzhez« és az »Emmához« címűt, de ez utóbbit egy ismeretlen, elég (?) lelketlen ember kiszakította.” . . . A derék névtelen cikkíró (bizonyára selmeci tanár) „elégé” összekeveri a dolgokat. Petőfi *saját kezűleg* csak egy költeményét írta be az emlékkönyvbe (A *hütelenzhez*), ez ugyan Emmához szólt, de Emmához c. Petőfi-költeményt nem ismerünk. Arra gondolhatnánk, hogy a vers először az „Emmához” címet viselte, s Petőfi később, már az érdemkönyvben módosította a címet (erre van példa), de egyrészt erről senki sem tud, a képzőtársasági jegyzőkönyv sem, másrészt a fakszimile sem mutat javítást. Legfőbb érv azonban az érdemkönyv tartalomjegyzéke („A munkák és nevek jegyzéke”), melyet Versényi György tett közzé:¹¹ ebben Petrovics Sándortól szerepel *A költő keserve*, de „Emmához” nem, — ellenben rögtön *A költő keserve* után 16. sz. alatt (21. lapra utalva) „Emmihez. Szeberényi Lajos” — alighanem ezt a két verset keverte össze a cikkíró, aki az előzőekben „a gonosz kezek által kiszakított” versként maga is *A költő keservét* említi. — Cikkünk írója aztán így folytatja: „Kezünkben volt e könyv és szemünkbe ült a köny, midőn hűen szóról-szóra, nem, betűről-betűre (!) lemásoltuk »A hütelenzhez« című Petőfi Sándor által saját kezűleg írt verset, melyet itt reprodukálunk.”

A jó szándékban nincs is hiba: a cikkíró valóban hiteles másolatot ad, s ez majdnem tökéletesen egyezik az itt újraközölt fakszimilével. Majdnem, mondom, mert a szerző nem ismeri az *i, ú, ü* betűket (vagy a nyomdában nem volt?), a 7. sor *kérd* szavát *késd*-nek, a *hó földzte* kifejezést *hó földtte*-nek olvassa, az aposztrófot hol kiteszi, hol nem (szerelm', sorsom', de: imádod (!) s kedvelőd), az interpunkcióban is eltér valamelyest, de minden addig ismert változat között a legközelebb áll az itt bemutatott kézírathoz. És ott áll a vers alatt: „1838. okt. 26. [sic!] *Petrovich Sándor*.” Kétségtelennek látszik, hogy a *Selmeczi Hetilap* tárcáírója — ha filológiai—textológiai járatlansággal is — az érdemkönyvi szöveget adja, s az is, hogy a *Napkelet* szerkesztője ugyancsak az érdemkönyvből másoltatta ki a szöveget, s végül mint legfontosabb: az itt közölt fakszimile *az érdemkönyvi változat!* (Az érdemkönyvben valószínűleg egy hasámban volt írva a vers, két vagy három oldalra — ez volt a szokás —, a fakszimile készítője másolta egy lapra, két hasámban, ahogy a fakszimile felső sarkában levő személyi adatok: v., 16 Petrovich Sándor 1 évi ékesszóló Szabad Szállás K. Kőrös.” is az iskolai anyakönyv egy rubrikájának odamásolása.)

Arról, ami most következik, csak szemlesítve merek beszélni. 1899 júliusában az Érdemkönyv s benne Petőfi saját kezű leiratában *A hütelenzhez* még a lyceum Wertheim-szekrényében „őriztetik”, ám 1901-ben Suhajda Lajos selmeci tanár már azt állapítja meg: „a költeményt ismeretlen tettes kivágta az érdemkönyvből”¹², — a *Magyar Szalon* 1902. XXXVII. k. 359. lapján viszont Kéry Gyulának *A selmeczbányai lyceum annalesaiból* c. cikke keretében — de minden megjegyzés, utalás, felhely megjelölés nélkül — megjelenik *A hütelenzhez* kézíratainak fakszimiléje! (Ennek fotokópiáját adjuk itt.) A hírlapíró Kéry Gyula 1899-ben indul — a Petőfi Társaság megbízásából — körútra Petőfi-ereklyék összegyűjtése céljából . . . Ebben az évben a kézirat még az érdemkönyvben van, 1901-ben már nincs ott, 1902-ben megjelenik a fakszimiléje . . . Túlságosan átlátszó krimi ez. Méghozzá: egyrészt a kivágott kézirat nem kerül a Petőfi-Ház birtokába sem, legalábbis a Kéry Gyula által összeállított *A Petőfi-Ház története és katalógusa* c. munka (1911. PetKvtár XXVI. füz.) nem tud róla, másrészt 1945-ig senkit se érdekelt: megvan-e az Érdemkönyv, benne van-e *A hütelenzhez*.

¹¹ Petőfi Selmecen. Koszorú, 1881. VI. 91. és PH 1881. jún. 12.: 9.

¹² Erről Stanek ev. lelkész magánlevelében 1946—47-ben(!) értesíti Varjas Bélát, aki Petőfi Sándor Összes Költeményei-nek a maga idején egyedülállóan modern textológiai szemléletű kiadását készíti elő (csak az 1. kötet jelent meg, 1948-ban). Elsőnek veszi pl. tekintetbe a Selmeczi Hetilap id. közlését L. I. m. 297—298.

(1945 óta a csehszlovák levéltárak anyagának összevonásával, átrendezésével az érdemkönyv egyelőre megtalálhatatlan.)

Dehát, így vagy úgy, 1902-ben mégiscsak ismertté vált *A hűtelenhez* egyik hiteles kézírata. Az ember azt gondolná: a következő kiadások sietve korrigálják Havas szövegét. Szó sincs róla. A viszonylag még modernebb, magyarázatos Voinovich-féle kétkötetes Petőfi-kiadás (1922.) azt sem tudja, hogy az Érdemkönyvben már nincs benne a vers. Egy kiadásban ugyan a szokásos „Selmec, 1838” keltezés helyett a pontos dátum áll, ezt azonban vehették a *Napkelet*ből is. Egyébként sem a szövegben, sem a strófa képeben, sem a keltezésben sehol nyoma sincs annak, hogy valaki is tudomásul vette volna akár a *Selmeci Hetilap* közlését (ami még érthető), sem a *Magyar Szalon* kéziratközlését (ami — az 1900-as években — megbocsáthatatlan). *Ma* persze nem lenne méltányos bárki *kortársunknak* is szemrehányást tenni azért, hogy az ezer és ezer Petőfit érintő cikk között elkerülte figyelmét a *Magyar Szalon*nak (Kéry Gyulának) címében semmi újat nem ígérő közlése. Ráadásul a sokkal többet forgatott *Friss nyomon* c. Kéry-könyv (1908) nem közli a fakszimilét. Különösen nem érheti szemrehányás Varjas Bélát, aki már említett (félbe maradt) Petőfi-kiadásában a *Napkelet*, a Gyulai-féle Vegyes Művek és a *Selmeci Hetilap* szövegeinek egybevetésével majdnem betűhíven rekonstruálja *A hűtelenhez* eredeti szövegét, s megadja a keletkezés pontos dátumát is. (Kár viszont, hogy Szeberényit mellőzi, meg hogy itt-ott a diszkiadásokra és Havasra is odafigyel.) Az 1951-gyel kezdődő újabb — és véghez vitt — Petőfi Összes Művei textológiaiilag már nem ilyen sikerült, ott Varjasnak új (és erősen vitatható) textológiai előírásoknak kellett engednie. . .

Befejezésül hadd térjek még ki Petőfi fiatalkori kézírásának egy olyan sajátására, mely napjainkig elnyúló vita tárgya volt¹³: nevezetesen a *c* írásmódjára, mely főleg az 1841 tavaszán-nyarán Petőfi által összeírt kis füzet¹⁴ *Lanc' Versei* vagy *Lant'* Versei címe körül élesedett ki. Ha az itt közölt kéziratra tekintünk, megbizonyosodhatunk róla, hogy: egyrészt a *c*-nek *č* írásmódja (amire már Aszódon van példa¹⁵, s melyben az „ékezet” nem ék vagy vessző alakú, inkább kis félkör, sőt olykor kis 3-ra emlékeztet) 1838 őszén, Selmecen is felbukkan Petőfinél; de másrészt Aszódon sem, Selmecen sem, később sem következetesen. A Szeberényitől búcsúzó vers (1839. jan. 19.) alatt csak „Selmecz” olvasható¹⁶, az 1841. ápr. 17-én Neumann Károly emlékkönyvébe írt sorok alatt „Selmecz”¹⁷, s ez a következetlenség figyelhető meg a *Lanc' Verseiben* meg az ún. Neumann-féle füzetbe 1841. szeptember-októberben leírt négy vers esetében is¹⁸. Legtovább a *cs* írásmódjában marad fenn (de már csak a *c* fölé tett „accent grave” formájában: szerencse). Talán ennek is szerepe volt a Petrovics — Petrovich cserében, mert ez utóbbi formában sehol nincs *č*. Fontos mármost, hogy ez a *c* írásmód Petőfinél 1841 végén, Pápara kerülése után teljesen eltűnik, s ez a körülmény fontos datálási szempont lehet. Hogy mi lehet az eredete a *č* ilyen írásmódjának, egyelőre csak sejthető. Valószínűleg egy-egy tájegység *iskolai gyakorlatában* gyökeredzik: Aszódon, Selmecen (úgy látszik: Pozsonyban is) megvan, Pápan nincs. E kérdés végleges eldöntéséhez azonban alaposan meg kellene nézni Petőfi aszódi, selmeci iskolatársainak, illetve az emlegetett iskolának gyakorlatát. Az óvatosság nem árt, én például Erdélyi János egy kéziratában felfedezni vélem ezt a *cs*-t, T. Erdélyi Ilona azonban úgy tájékoztatt, hogy sem a sárospataki, sem az eperjesi iskolát végzetek kézírásában nem fordul elő e korban ez az írásmód.

Bényei Miklós

EÖTVÖS JÓZSEF ISMERETLEN KÉZIRATOS FELJEGYZÉSEI

1965 nyarán került egy helyre Eötvös József közel 2000 kötetes könyvgyűjteménye. A korántsem teljes hagyatékot addig két könyvtárban őrizték: az Eötvös Kollégium tulajdonában volt a nagyobbik rész — erről a kutatók is tudtak, de feltárását senki sem végezte el. A kisebbik, de roppant értékes — zömmel történelmi művek! — hagyaték a Műszaki Egyetem Könyvtáráé volt, szinte teljesen elzárva a kutatók elől. Irodalom- és könyvtártörténeti szempontból egyaránt fontos volt, hogy egyúttel kerüljön a gyűjtemény. Az Irodalomtörténeti Intézet lett az otthona.

A könyvtár a tartalmi értékeken kívül más meglepetéssel is szolgált. A könyvek rendezése, forgatása közben derült ki, hogy egyik-másik kötet üres védőlapjait Eötvös József jegyzetelésre használta fel. Ezek a kéziratok feljegyzések többnyire függetlenek az illető könyv

¹³ L. H. TÖRÖ GYÖRGY: Petrovictól Petőfiig. ItK 1963. 598–599.

¹⁴ OSzK PE 87.

¹⁵ Petőfi Össz. Műv. VII. köt. 1964. 592.

¹⁶ OSzK PE 92.

¹⁷ OSzK PE 89.

¹⁸ OSzK PE 88.

tartalmától. Mind ez ideig ismeretlenek voltak, s szerzőjük személye, valamint tartalmuk megkívánja, hogy közzétegyük őket. A közlésnél a kronológiai és tematikai elrendezés összeegyeztetését kíséreljük meg. Az egyes feljegyzéseket arab számozással láttuk el.

7. Niebuhr: Römische Geschichte (1–3. köt. Berlin, 1828–1832.) — az 1. kötet hátsó védőlapján egy verstörredék található. Az írásmódból és a vers hangneméből ítélve, feltehetően az 1830-as évek elején írta Eötvös.

ceruzával:

Isten hozott daru csapat
Tavasznak hirnöke.

Mert jól tudom mi jót jelent
Hogy végre eljövél
A fák kifognak hajtani
Elmult a gyáva tél.

Az talán mondaná nekem
[egy szó kitörölve] éljek én
Ahol még virágzás vár rám
[egy szó kitörölve] föld körén

tintával:

Boldog madár természeted
Mutatja utadat
Hogy mindenütt tavaszt találj
Mindég virágokat

S mint száraz lomb a' tér felett
Emlék marad a [áthúzva] remény helyet?

A védőlap másik oldalán egy tintával írt strófa:

Im hosszú tél uralkodik
Ez árva sziv felett
Mi szép csodat tehetne egy
Meleg tekinteted

2. Reiff, H. C.: Geschichte der Römischen Bürgerkriege vom Anfange der Gracchischen Umruhen bis zur Alleinherrschaft des Augustus. (1–2. köt. Berlin, Stettin, 1825.) — 2. kötet előzéklapjának első oldalán egy ceruzával írt drámatörredék:

Claud Hol van Tiber
Cor A forumon mi történt
Caj Bátyám elé adá javaslatát
S most csak nem az egész comitiumtól
Kisérve visszatér [áthúzva] jön haza

Eötvös hosszabb időn át foglalkozott az ókori történelemmel. Dramatervét még 1847-ben sem adta fel, hisz ekkor írta Kemény Zsigmond egyik levelében: „Eötvös egy ókorbéli szomorújátékhoz kezd.”¹ — Lehetséges, hogy ennek a tragédiának előzetes, a könyv olvasása által ihletett töredéke a fenti feljegyzés.

3. Wachsmuth, Wilhelm: Europäische Sittengeschichte ... (1–5. köt. Leipzig, 1831–1839.) — az 1. kötet kötéstáblájának belső oldalán ceruzával:

Hiszek szavaidnak de mégis
Mégis elveid
Uram meghalt
Hát telyesedett mit mondék.

Feltehetően ez is drámatörredék — az írás formája szerint a korai, 30-as évekből.

¹ L. Kemény Zsigmond levele B. Jósika Miklóshoz, 1847. május 11-én. — Közli SZÁDECZKY BÉLA: Magyar írók levelei B. Jósika Miklóshoz. ItK 1909. 477.

4. Clarendon, Edward: The history of the rebellion and civil wars in England begun in the year 1641. (1–12. köt. Basil, 1798.) – a 3. kötet hátsó védőlapján ceruzával:

A szin ellenem szólt
Volt egy idő hol Dárdayné által vonzódba
érezem hol őt szerettem.

A rövid feljegyzés *A nővérek* c. regény egyik vázlata, tehát 1855–56 körül íródott. A végső fogalmazásban így módosult Káldory és Margit párbeszéde:

„De ha a szin ellenem szól is — —
— A szin! S ön tagadhatja? — —

Én nem tagadok semmit. Szerettem Dárdaynét, azaz gondolám, hogy szeretem, mielőtt veled találkoztam, azon érzést, mely e nevet érdemli, ismerni tanulta.”²

5. Clarendon fenti könyvének 3. kötetében, a regénytöredék alatt négy gondolat, reflexió van — mindegyik áthúzva Eötvös József által. Mivel *A nővérek* egyik részletével együtt vannak, feltehető, hogy ezeket is az 50-es évek derekán írta.

Ne higyen senki oly gondolatoknak melyeknek szive ellentmond.³

Vannak emberek kiknek nyugalma még elég ha nem félnek, de vannak 's pedig többségben kiknek remélni kell.
A tengeren látkörünk ép oly kevésé határtalan mint máshol, csakhogy a határokat észre sem vesszük.

A hithez erő is kell.

6. Clarendon fenti könyvének 1. kötetében az előzéklapon egy aforizma van:

Költőileg szép, csak oly gondolat, mely a kedélyre hat.

7. Clarendon fenti könyvének 3. kötetében, az előzéklapon ceruzával ezt írta Eötvös:

Mert ez az ok melyért mi egy ily társaságnak létesítését meg eszközöltük volna még azon esetben is ha K. iránti kegyelet ezt kötelességünké nem teszi.

Valószínűleg az 1860–61-ben újjászervezett Kisfaludy Társasággal kapcsolatban írta e sorokat.

8. Clarendon könyvének 4. kötetében, az előzéklapon:

Nagy események félbeszakították e' társaság tevékenységét. Midőn minden mi nemzetiségünk kiművelését tárgyaza romokba dőlt a Kisfaludy társaság sem álhatott fen 's midőn több mint tíz év után ismét munkássághoz fogunk, talán azon kétely támad sokakban, valjon nem jobb nem czélszerűbb volna e ha ezt nem tesszük. —

Komoly napokban valánk, s talán még komolyabb napoknak megyünk elébe, amit szenvedénk 's éreznünk nagyobb mint hogy azt dalokban kifejezhessük, 's korunk más tevékenységét igényel mint az aestetika. —

Mi másképp vélekedtünk s ami minket erre birt azon kegyeleten kívül, melyel Kisfaludy-nak tartozunk 's azon meggyőződés vala, hogy bár mi komoly a kor társaságunknak most ép oly fontos feladása van sőt hogy az fontosabb most mint talán valaha volt.

Prozainak nevezzük korunkat. —

Én másképp vélekedem.

Az irodalomnak soha nagyobb befolyása nem volt.

S ha ez így van nem fekszik e kettősen érdekünkben hogy az feladásának megfelelően ha azon irányt tekintjük melyet az irodalom egyes országokban vesz.

A francia irodalom.

Ez azon feladás melyet magunknak kitűztünk.

² L. Eötvös József: *A nővérek*. Bp., 1902. 448.

³ Ez az aforizma, némileg módosítva a *Gondolatok* 1865-ös kiadásának mottója: „Ne higj oly gondolatnak, melynek szived ellentmond.”

Mivelni irodalmunkat hogy az nemes kifejezése legyen azon érzelmeknek melyek e nemzetet eltöltik.

Visszhangja legtisztább inspiratioinak.

Méltó a nemzethez.

Mennyire fogunk megfelelni a feladásnak.

Mindenek előtt azon hatalomtól függ, mely valamint más korban ugy ebben megfogja adni a nemzetnek azon erőket melyre szüksége vagon de ez után a' részvétől melyet találunk.

Mi csak azt ígérhetjük, hogy áthatva feladásunk fontosságáról részünkről el nem fogunk semmit mulasztani hogy annak eleget tegyünk.

A fenti beszédvázlat alapján mondta el elnöki megnyitóját Eötvös József a Kiskaludly Társaság 1862. február 6-i Közgyűlésén.⁴

9. Clarendon fenti könyvének 4. kötetében, a hátsó védőlapon szintén az előző megnyitói beszéd vázlata van. Feltehetően korábbi, mert rövidebb és jobban eltér az elmondottaktól.

Nagy időszakon mentünk keresztül, 's ha végre megkezdjük munkásságunkat, teszük azért mert az okok melyek a társaság keletkezését egykor kívánatosá tevék most is léteznek sőt nagyobb mértékben.

Az irodalomnak befolyása. *Rossz befolyása.* [áthúзва] Ha valaha szükséges volt az irodalmat vezetni most az. Új vezetés hiányának rossz következése. Hazai irodalmunk. — Megóvja a sülyedéstől a hazafiság. De a veszélyek. Szükségeink. Az olvasó közönség. A német irok fordítása. Az irodalmi szellem. Nekünk ugy látszott hogy ez csak társaság által eszközölhető. A közönségtől függ mily részét teljesíthetjük.

10. Clarendon fenti könyvének 4. kötetében, a hátsó védőlapon, együtt a fenti beszédvázlattal — tehát feltehetően ezek is 1861 körül íródtak — két államtudományi gondolat:

Ha az állomány nem felel meg feladásának ez akkor történik ha az emberek szabadság helyett kényuralmat keresnek.

Valahányszor az emberek az államtól többet követelnek biztoságnál, ez mindég vagy a' köz vagy legalább egyes osztályok elnyomásához vezet.

11. Clarendon fenti könyvének 5. kötetében, az előzéklapon másfél oldalas ceruzás feljegyzés. Néhány szó már elmosódott, olvashatatlan.

'S nézetem szerint saját hazánk alkotmányos ügye az egész világ alkotmányos ügyével válthatatlan kapcsolatban áll, 's ha azon közdelemben melybe europa népei most alkotmányosságokért 's nemzetiségükért küzdenek egy legyőzetik bizonyosan kárt szenvedünk mi is. — Barátom szavai nagy hatást tettek reám. — *Részint — sokat — tartok béléltásáról, — részint [áthúзва]* Részint magam is ugy vagyok meggyőződve hogy ha ... (olvashatatlan szó) állapotjainkban melyekben még csak várjuk hogy a vizes és száraz részek egymástól elváljanak midőn valamely száraz rész kiválik egyszersmint a vizek is tisztulnak. — *Újra kezembé vehém hát a Notát s újra gondolkozni kezdék [áthúзва]* — részint maga a hivatalos okmány melyet újabb elolvasás (?) ... [olvashatatlan szó] igazolni látszott barátom nézeteit.

Nem tudom az én hibám e vagy a diplomatia ... [olvashatatlan szó] érdeme hogy mentül többször olvasom annál kevesebbet találok benne, egy valóban jó diplomatiiai nota olyan mint valóban zavaros viz mely ha belenézünk nem reflectálja képünket 's nem enged semit látni keresztül csak folyik. — Ez történt velem most is.

A Nota. —

És még is! ha a dolgot közelebbről tekintjük a ... [olvashatatlan szó] folyik e *pour ou contre* [E. J. által aláhúзва] s ezt mondhatjuk e Notarol is.?

Megengedem hogy a kérdést nem fejtette meg hogy benne senki megoldást nem láthat.

Megengedem hogy az nem is czéloztatott.

De ha a kérdés nem oldatott meg egy bizonyos hogy az felállított, s ez a Nota első nagy érdeme.

A második az hogy ezt tette az alakban melyben azt mellőzni vagy háttérbe szorítani többé nem lehet.

A harmadik végre az, hogy midőn kimondja, hogy — midőn elismeri — (???)

⁴ Eötvös József: Beszédék. 1. közt. Bp., 1902. 250—258.

Azon elveket állítja fel, melyeket megengednek azok kik a Notát Berlinben tárgyaltak minden követelésükben alkalmazni nem akarják, de melyek végre alkalmaztatni fognak mert a német kérdés csak azon elvek alapján oldható meg.

A feljegyzés valószínűleg egy országgyűlési beszéd vagy egy hírlapi cikk vázlata, fogalmazványa. Valamelyik diplomáciai jegyzékkel foglalkozik. A beszéd vagy cikk elmondására, illetve megjelentetésére nem került sor, valószínűleg azért húzta át az egész feljegyzést Eötvös.

12. Nagy Frigyes: Oeuvres historiques. (1–4. köt. Leipzig–Páris, 1830.) – az 1. kötet hátsó védőlapján ceruzával írt gondolatok, utólag áthúzva:

Nagy népmozgalmak többnyire hasznára vannak, Mint a' vész termékenyebbé teszi az erdőt magokat hord szét de jaj az egyesnek mint a' fa melyet a' vész kitört.

Igy volt . . . [olvashatatlan szó]

Minden ember legnagyobb szerencsétlensége ha választás vagy sorsok által oly helyzetbe kerülnek melyet jellemek el nem bír. A jámbor ember nagy dicsőséget is kívánt, egy kis . . . (elmosódott, olvashatatlan szó), egy . . . . . (két olvashatatlan szó) kielégíthet, 's mert egy világtörténet eszközüvé választatik egy arany helyet . . . (olvashatatlan szó) arany halom, melyet fel nem emelhet.

Elfelejté hogy mihent valamit jónak nem tartunk tőle el kell válnunk mert nem tudjuk soha a' visszatérés meddig fog hatalmunkban állani.

Épen gyenge embereknél támadnak a legmagasabb feltételek leghamarább.

Az írás formájából és a tartalomból ítélve ezek az aforizmák 1849 után íródtak.

13. Hagen, Karl: Der Geist der Reformation und seine Gegensätze. (1–2. köt. Erlangen, 1843–44.) – a 2. kötet hátsó védőlapján egy ceruzával írt aforizma:

Nagy nemzetek csak ott teremnek, hol a mult nagy férfiak vetését hintette el.⁵

14. Eichhorn, J. G.: Allgemeine Geschichte der Cultur und Litteratur des neueren Europa. (1–2. köt. Göttingen, 1796.) – a 2. kötet előzéklapján ceruzával:

A megye rosz garantia

Gyakorlata szükségkép a' kormányali surlódásokhoz vezet.

Haladásunk rendet igényel.

Vitatható, hogy mikori feljegyzés ez. Valószínűbb, hogy a 40-es évek politikai harcának kapcsán született. Elképzelhető azonban az is, hogy a kiegyezés körüli tárgyalások problematikájához kapcsolódik.

15. Selections from the Edinburgh Review (1–6. köt. Paris, 1835–36.) – az 5. kötet hátsó védőlapján ceruzával:

we should wish kings never forget and their subjects seldom to remember.

Az angol nyelvű aforizma lehet idézet is, de lehet Eötvös reflexiója is. Hevenyészett fordítása: „Azt kívánjuk a királyoknak, hogy sosem feledjenek, az alattvalóiknak pedig, hogy ritkán emlékezzenek.”

16. Cicero sämmtliche Briefe. Ürst. Wieland. (1–7. köt. Wien, 1813.) – a 3. kötet előzéklapján ceruzával néhány gondolat:

Nincs semmi tökéletesen új a világon, de nincs is semmi egészen ó, s ki tökéletes restauratoria vár ép olly balgatag mint az ki egy tökéletes restauratioba' bizik. –

A nagy világ nem halaadatos de nem is engesztelhetetlen, 's ki nyitott termeket tart 's páratlan szakáccsal bír, könnyen kibékül vele.

Mi az egészben szomorú az hogy ezen állás a hon viszonyira is befolyással volt. –

⁵ E gondolat máskor is foglalkoztatta Eötvöst, mert naplójába szinte szó szerinti ezt jegyezte be 1864. október 20-án: „Nagy nemzetek csak ott teremnek, hol az istenség nagy férfiak vetését hintette el.” – Eötvös József: Naplójegyzetek. – Gondolatok. Bp., 1941. 75.

17. Gibbon: The history of the decline and fall of the Roman Empire. (1–8. köt. Paris, 1840.) – a 3. kötet (fűzött) hátsó borítólapján ceruzával irt államtudományi gondolat: Ha a legnépszerűbb vagy [áthúzza] bölcsőbb ember állam szervezetet készít, mely a legnépszerűbbnek látszik a tapasztalás mutatja, hogy az a várakozásnak soha sem felel meg. Ennek oka az mert az emberek kiknek számára az alkotmány készült nem jogászok. – Oly alkotmányokban melyeket századokon át a nép maga készít magának sok ferdeség van tág tére a rosz indulatok 's hajlamok küzdelmének, de ép ilyen kell az embereknek.

18. Lindner, G. A.: Ideen zur Psychologie der Gesellschaft als Grundlage der Socialwissenschaft. Wien, 1871. – a hátsó védőlapon feljegyzés:

Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.

Minden bizonnyal ez a gondolat volt Eötvös József utolsó írása. A könyvet a szerző küldte ajándékba – ajánlással – 1871 januárjában. Eötvös beleolvasott – aláhúzásai bizonnyítják –, s valószínűleg az olvasottak hatására jegyezte fel a rövid aforizmát.

19. Vehse, C. E.: Die Weltgeschichte aus dem Standpunkte der Cultur und der nationalen Charakteristik. (1–2. köt. Dresden, 1842.) – az 1. kötet 110–111. oldalai között egy papírcsíkron Eötvös történelmi vázlata. A könyv alapján, de egyéb olvasmányait is felhasználva, saját szempontjai szerint csoportosítva, kiemelve a tényeket a középkor történetének vázlatát írta le. Feltehetően azon előtanulmányok egyike, amelyeket a keresztény civilizáció történetéhez végezett.

A. Népvándorlás s a monotheismus csírája.

I. A kereszténység szabadsága.

II. Népvándorlás: 1. Német szövetség / 2. Theodosius; népvánd. a róm. bir. / 3. westgotok, burgundok, vandalok / 4. Attila / 5. A nyugoti birod. + / 6. Theodorik. / A frankok. Pipinig/752 / 8. anglosaxok az V-től 600.

III. Byzanti birodalom / 1. Justinian / 2. Longobardok 568–786 / mig catholicusok lesznek, az arianok / 3. byzanti képtörök.

IV. Arabok. Mahomed, Kalifat. – a kalifák ... / [olvashatatlan szó] bukásáig. – 1258. / b., spanyolország[!] virágzása / a., arab miveltég

B., Középkor

I. Karolingok kora: 1. Kis Pipin / 2. N. Károly. Koronázása / 3. A frank birod. feloszlása, 814. / 4. Kereszt. egyház. A pápai / hatalom növekedése. Nagy Gregor. / 5. hűbér szerkezet II. Normannok és danok / 1. Anglia Vilmos utáni 1187 / 2. Normannok Italiában / 3. Island és Oroszors.

III. Német–római császárság / uralma / 1. Szász császári ház (919–1024) / 2. Keleti frank ház (1024–1124) / a., német viszonyok / b., középkori miveltég

IV. Egyházi, pápaság uralma a kereszties háborúk alatt / 1. Első kereszties had (1096–1099) / a., keleti világ A. Byzanti / B. Mahomed. / b., Jerusalemi keresztény / c., lovagrendek / 2. Hohenstaufok 1138–1252 / a., III. Konrad. Guelfek és ghibellinek. / II. Kereszties háború / b. Barbarossa I. Fridrik. – III. Kereszties had. / c., A pápaság tetőpontja s harcban a császársággal; hierarchia; barusok, scholasticismus. III. Ince – IV. V. Kereszties had. Guelfek és ghibellinek. / A hohenstaufok bukása. / Mongolok. / 3. A kereszties háborúk eredményei / Leventeség városok növekvése / egyház hatalma / albigensek. Német Lovagok. / Miveltég ekkor.

V. Hűbéri uralom bukása, s az egyház elhajulása / 1. Interregnum (1250–1273 / 2. Habsburgok alapit / helvét szabadság / 3. Luxemburgi és bajor fejd. ház / a., VII. Henrik / Dante, Petrarca, Boccaccio / b., Bajor Lajos, a pápai hat. súlyedése. / Templomos rend eltörlése. Ludwig vége. / mysticusok. / c., IV. Károly és Wenzel (1400) / d., Zsigmond császár egyházi ok / hussiták / 4. III. Fridrik és I. Miksa

VI. A többi európai tartományok a középkorban / 1. Frankorsz. és Anglia / veszekedéseik / 2. Italia, közép, felső, alsó / 3. Spanyolorsz. (1521) / 4. Neuburgundisches Reich. / 5. Skandinavia. / Dania, Svetia, Norveg. / 6. Magyarorsz. / 7. Lengyelo. 1572 / 8. Oroszorsz. Ruriktől – 1598. / 9. Ottmán birod. 1299–1571.

A papírcsík második oldalán, felül áthúzza:

a nyugoti birod. bukása / Theodorik, az ostgotok (277) / frankok, Pipinig / anglosaxok

EGY ADY-VERS FRANCIA FORDÍTÁSA 1913-BÓL

A *Les Feuilles de Mai* című francia folyóirat 1913. április-május-júniusi számának 185. lapján a következő szöveget olvashatjuk:

Poème Hongrois

Fleur-Prière au Seigneur des Fleurs

D'une génération millénaire d'aloës
Première et dernière fleur,
Moi, miraculeux homme-fleur,
Voici que je vis encore.

Ma grappe bariolée éclore dans le péché et dans la mort,
Toutes les nullités la pillent et la déchirent;
De sottes fleurs artificielles se créent,
Et moi j'envoie ma bénédiction.

Seigneur des fleurs, Force mystérieuse, amen,
Fane-moi, voici l'heure,
Et que dans ta forêt ne pousse plus rien
Que des cyclamens sans valeur.

Quel beau, triste et maudit destin j'ai reçu:
Mourant, je suis la seule fleur sacrée
De cent et cent baisers-plantes,
Qui ont vécu à cause de moi.

Et moi je vis sans graines, destiné à la mort;
Tout le monde peut me tirailler.
Seigneur des Fleurs, comme il serait bon
De s'en aller, mais j'ai peur.

ENDRE ADY

(traduit par L. MONTFEUILHÉ et J. — A. CSAKY)

A fordítást a következő szerkesztői magyarázat kíséri:

Endre Ady est né en 1875 à Zilah, en Hongrie, sur les confins de la Transylvanie. Il a déjà publié plusieurs volumes de vers, de nouvelles, une étude sur Petőfi (sic!) et de nombreuses critiques. Il est le poète le plus connu de la nouvelle génération artistique hongroise; il dirige à Budapest la revue «Nyugat», le seul périodique d'art des idées révolutionnaires.

Ses poèmes, écrits dans un esprit tout nouveau, sont cependant extrêmement hongrois, et beaucoup sont intraduisibles. Il a intercalé entre ses oeuvres personnelles quelques poèmes traduits de Verlaine et de Baudelaire."

A vers Ady *Szeretném ha szeretnének* (1909) című kötetének *Rendben van, Uristen* ciklusából való, az eredetinek szó szerinti fordítása, még az írásjelek is hűségesen követik az eredetit.

A kísérő-szöveg fordítása:

„Ady Endre 1875-ben Zilahon született, Magyarországon, az erdélyi Végeken. Eddig több vers- és novelláskötete jelent meg, valamint egy tanulmánya Petőfiről és számos bírálata. Az új magyar művész-nemzedék legismertebb költője, Budapesten az egyetlen forradalmi eszméket hirdető szépirodalmi és művészeti folyóirat, a »Nyugat« főszerkesztője.

Egészen új szellemben írt versei azonban nagyon is magyarok és sok közülük lefordíthatatlan. Saját művei közé beiktatott néhány Verlaine- illetve Baudelaire-fordítást."

Tudomásunk szerint ez az első olyan Ady-versfordítás, amely Franciaországban jelent meg (Budapesten, a Huszár Vilmos szerkesztésében kiadott *Revue de Hongrie* 1909-ben egy Ady-estről közöl beszámolót, s ezt három Ady-vers prózafordításával illusztrálja¹). A *Les*

¹ *Revue de Hongrie* 1909. 748–750.

Feuilles de Mai fordítása meglep választásával: nem a legegyszerűbb Ady-versek közül szemeltek ki egyet, pontosságával, a kísérszöveg tömör jólértesültségével (egyedül a „diriger” szó használata nem egészen helyes, a *Nyugat* főszerkesztője Ignatus, de éppen 1913-ban először Ady neve Fenyő Miksáé mellett szerkesztőként szerepel), valamint azzal, hogy Ady és a *Nyugat* progresszív, sőt forradalmi jelentőségét elimeri és méltatja, míg a francia szimbolisták központi orgánuma, a *Mercur de France*, a konzervatív magyar irodalmat védelmezi.

Mit tudunk erről a francia folyóiratról, kitől szerezheték a szerkesztők pontos értékeléseiket és ki lehetett a fordító?

A *Les Feuilles de Mai* (Májusi Levelek) című párizsi folyóiratnak mindössze néhány száma jelent meg 1912. november–december, valamint 1914. január–február között. Címe minden valószínűség szerint a tavaszra, az életre, vagy esetleg a munkásmozgalom májusi megújuló reményeire és harcaira utal, mert baloldali, sőt szocialista beállítottságú, a fiatal szerzők és szerkesztők minden alkaljesedével, néha utópizmusával.

Szerkesztőként négyen jegyezték: P.–C. Jablonski, C. Le Cour, J. Lurçat és N.Tchlenoff. Közülük egyedül Lurçat fog nagy pályát befutni: ez akkor még huszadik életévét alig betöltött, a francia Art Nouveau egyik legfontosabb fészkeiből, Victor Prouvé nancy-i műhelyéből 1912 októberében Párizsba érkező fiatalember a francia gobelin-művészet zseniális megújítója, a XX. század egyik legnagyobb szocialista művésze lesz. A folyóirat alcímében is jelzi hármaskörös területeit: *art – poésie – mouvement social* (művészet – költészet – társadalmi mozgalom). A művészet terén elsősorban a megújuló iparművészet gondjai foglalkoztatják a szerzőket, pl. Lurçat-t, Le Cour-t, Victor Prouvé-t és a belga Van de Velde-et. A „társadalmi mozgalom” területén sokoldalú érdeklődést tanúsítanak a munkásmozgalom, a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek iránt, de elsősorban Tchlenoff tájékozódásában anarchikus színezet dominál, ami gyakran ötvöződik a jelentős művészettörténész és kritikus Élie Faure vallásos hangvételű nyelvezetével és Rolland humanista pátozával. A folyóirat nagy értéke az ekkor Párizsban tartózkodó Lunacsarszkij fontos cikke: *Action des intellectuels au point de vue révolutionnaire* 1914. (Az értelmiségiek tevékenysége forradalmi szempontból). Még az illusztrációkat készítő Bourdelle, a nagy szobrász is ír egy politikai jellegű cikket *La Grèce et les événements balkaniques* (Görögország és a balkáni események) címmel.

Forradalmi újratörekvés jellemzi az irodalomról vagy a költészetről írott cikkeket is. Az első szám mottójaként a már ekkor szocialista tájékozódású Jean-Richard Bloch cikkeiből idéznek, aki a művészet forradalmi megújulását készíti elő az akkor divatos nacionalista szellemű „újklasszicista reneszánsz” ellenében.

„Az élő művészet a forradalom szolgálatába áll.”

„... biztosak vagyunk abban, hogy a legfelsőbbrendű alkotás a klasszikus mű. De a klasszikusok forradalmárok voltak. Beethovent 100 éve »nagyon bizarr szerző«-nek tartották. Klasszikus ideálunkat magunk elé helyezzük, azokba a művekbe, amelyeket nemzedékünk alkotni szándékozik, s nem pedig magunk mögé, olyan időkbe és életkörülmények közé, amelyek távol esnek a mieinktől.”²

A nagy szimbolista vagy preszimbolista költőket, mint Verlaine-t, Rimbaud-t, Mallarmé-t, Laforguét, Corbière-t „zavarbaejtő” művészetük, „formalizmusuk” ellenére magukénak érzik. „mert csak ők *alkottak*”, ők az „egyedül igaziak” Jablonski szerint. Példaképük Whitman és Romain Rolland. Vildrac, a jelentős unanímista költő pedig Dosztojevszkij, Verhaeren, Gorkij, Charles-Louis Philippe, Claudel és... Kipling nevét jelöli, azaz főként olyanokat, akik a szimbolizmus esztétikáját az élet, a humanizmus, a lázadás vagy a forradalom irányában túlhaladták. Eseményképük az individualizmuson és a nacionalizmuson túl emelkedő, az ember és az egész világ igazságát megéneklő költészet. Ezért érdeklődnek a kollektív inspirációjú unanímista és szocialista költők iránt, de azért tekintenek szinte programszerűen túl a francia határokon. Swinburne, Rilke, Siamanto verseit közlik, Tchlenoff orosz népdalokat fordít, Ilja Ehrenburg pedig Balmontról ír rövid tanulmányt, amelyet egy Balmont-vers francia fordítása követ.

Ady szimbolizmusa, életessége, forradalmársága és istenes költészete tehát egyaránt felhívhatta a korukat feltérképezni vágyó fiatalok figyelmét.

Ki ismertethette meg őket Ady költészetével és ki fordíthatta le a verseket? A fordítóként jelzett Montfeuillé és Csáky neve többször nem fordul elő a folyóiratban, kilitükéről semmit sem tudunk meg, így találgatásokra vagyunk utalva.

Feltételezésünk szerint J.–A. Csáky neve alatt Csáky József, a jelentős szobrász rejtőzik, akit a francia művészettörténetírás Archipenko mellett a legjelentősebb kubista szobrásznak tart.³ Valószínűleg ő készítette a nyersfordítást, amelyet a francia Montfeuillé

² A folyóiratról és a kor költői áramatairól lásd: MICHEL DÉCAUDIN: *La crise des valeurs symbolistes*. Toulouse, 1960 Privat – BONNER MITCHELL: *Les manifestes littéraires de la Belle-Époque*. Paris, 1966. Seghers.

³ Lásd: JEAN CASSOU: *Panorama des arts plastiques contemporains*. Paris, 1960. Gallimard 266.

stilizálhatott. Tőle származhatnak az Adyra és a Nyugatra vonatkozó értesülések is. Feltételezésünket a következők valószínűsítik:

1. Csáky ismerte Ady költészetét. Önéletrajzában így ír: „Ady Párist dicsőítő dalai ugy hangzanak itt, mint szilaj csikó nyerítése Pompadours(sic)boudoirjában. Nem látott ő itt mást, mint négy-öt magyart, akik busan Szilágyról beszéltek. Jól volt ez így, mert ő visszament a magyar nyelv ős humuszához, amely gazdag, gyönyörű. Az ő gyökerei ott voltak. De én a Siralomháztól, Vajk keresztelésétől, a müncheni dohos akadémiák e penézsombáitól menekültem Párisba, ahol friss, gazdag talajt találtam, amelyben a XI. század óta s z a k a d á s n é l k ü l teremnek virágok, mindig újak, meglepők.”⁴

2. Bölöni is jól ismerte Csákyt. 1959-ben, a budapesti Csáky-kiállítás alkalmából így írt Bölöni: „Én, induló kritikus, Párizsban éltem ekkor esztendőnkön át Ady oldalán, és számkra, magyarok számára, mindezt a varázslatot tetézte Ady ellenállhatatlanul lenyűgöző költészete.”

„Ekkor került, 1910 felé, Párizsba közénk, Csáky József. Jött fiatalon, lelkesen és nagyon tehetségesen: Itókaival, későbbi feleségemmel, aki francia művészkörökben nagyon otthonos volt, hamar megkedveltük.”⁵

(Csáky 1908-ban került ki Párizsba, több kiállításon részt vett, 1910-ben csatlakozott a kubistákhoz, 1911-ben, a IX. Őszi Tárlaton Archipenkoval, Marcel—Duchamps-mal, Duchamps-Villonnal, Lhôte-tal, Metzinger-vel, Picabiával, J. Villonnal együtt állít ki⁶, sőt 1913-ban, e fordítás megjelenése évében Canudóval és Archipenkóval közösen saját folyóiratot indít, a Montjoie-t.⁷)

3. Bölöni ezt írja: „Csáky csak Budapesttől szakadt el, de nem a magyar élettől”, hangsúlyozza haladó eszméit, harcos természetét és a Ellenállásbeli helytállását⁸. Csákynek valóban voltak bizonyos kapcsolatai a magyar progresszív szellemi élettel: Bor Pál tanulmánya szerint 1915-ben a *Husadik Század* számára írt egy elméleti összefoglalót a kubizmusról, a 20-as években Franciaországban megismerkedik Elek Arturral, 1925-ben a *Világnak* adott interjút, Bor Pál szerint Babitsot vallotta kedvenc költőjének. Mindez arra figyelmeztet, hogy Csáky Párizsból is követte a magyar progresszív szellemi életet, s így Ady 1908 után megjelent versét is ismerhette, esetleg Bölöniék segítségével figyelt fel rá.

Sajnos, Csáky párizsi tevékenységét nem ismerjük részleteiben (önéletrajzában is főként magyarországi élményeiről ír), de könnyen elképzelhető, hogy a képzőművészeti érdeklődésű Lurçat vagy Le Cour megismerkedett vele, vagy Bourdelle-éken keresztül jutottak kapcsolatba egymással, akiket Bölöniék szintén ismertek. Ugyanígy lehetséges az is, hogy Csáky valamelyik orosz barátja, pl. Archipenko, ismerte Tchénoffot, a szerkesztőbizottság tagját.

Bárhogyan is volt, érdeklődésre tarthat számot nálunk is, hogy az „embertelenség” korszaka előtt az akkor és később is embernek maradók, századunk szellemi arculatának olyan jelentős formálói, mint Lunacsarszkij, Ady, Verhaeren, Bourdelle, Ehrenburg, Lurçat, Vildrac és Csáky József egy lelkes, fiatal folyóirat hasábjain együtt olvashatók.⁹

⁴ Csáky önéletrajzát és róla írt tanulmányokat lásd BOR PÁL: Csáky és szobrászata, Bp., 1926. Amicus

⁵ BÖLÖNI GYÖRGY: Képek között. Bp., 1967.; előszór: Élet és Irodalom 1959. szept. 4. — Bölöni több régebbi cikkében is melegen ír Csáky művészetéről, pl. 1925-ben, 1934-ben (lásd i. m. 503, 515.)

⁶ CASSOU: i. m.

⁷ Világ, 1925. aug. 2.

⁸ BÖLÖNI: i. m.

⁹ A kézirat nyomdába kerülése után levelet kaptam a Párizsban élő Csáky Józseftől. A nyolcvanéves szobrász emlékszik rá, hogy a verset ő fordította, s tőle származik az Adyról, illetőleg a Nyugatról szóló rövid ismertetés. Levele megoldja a közreműködő L. Montfeuillhé kiletét is: „Mon collaborateur, Montfeuillhé (de son vrai nom Julien PUYFOUILLOUX) était étudiant à l'époque où nous sommes décidés à faire quelques traductions. Mon ami Julien est mort tout au début de la guerre de 1914. J'ignore donc ce que sont devenues nos traductions. Perdue! (...) Comme Puyfouilloux (Montfeuillhé) était un poète, je lui ai beaucoup parlé de la poésie hongroise. C'est ce qui nous a donné l'idée de faire quelques traductions. Dans quelles conditions le poème d'Ady a paru dans la revue dont vous me parlez, je l'ignore. Je l'ai oubliée car j'ai plus que n'ai fait de traduction”. [Társam, L. Montfeuillhé (igazi nevén Julien Puyfouilloux) diák volt akkor, amikor elhatároztuk, hogy készítsünk néhány fordítást. Julien barátom az 1914-es háború legelején meghalt. Nem tudom, mi lett fordításainkkal. Elveszték! (...) Minthogy Puyfouilloux (Montfeuillhé) költő volt, sokat beszéltem neki a magyar költészetéről. Ez adta az ötletet, hogy készítsünk néhány fordítást. Nem tudom, milyen körülmények között jelent meg Ady verse az ön által említett folyóiratban. Elfelejtettem, mert soha többé nem fordítottam.]

BARTA JÁNOS: KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

Irodalmi tanulmányok. Bp. 1966. Akadémiai K. 275 1.

Az Akadémiai Kiadó Barta Jánostól is közrebocsátott egy irodalomtörténeti tanulmánygyűjteményt. A kiadó nemcsak a szerzőt, magát is megtisztelte e kötettel. Barta János hatvan esztendősen is azok közé tartozik tudományágunkban, akiknél a széles ismeret és a bátor ítélet mindig friss tájékozódással s ennek nyomán az újragondolásnak és revidálásnak is mindig friss kedvével és készségével társul.

Puritánon kisterjedelmű kötete (275 l.) nyolc tanulmányt foglal magába. Az első (*Mikes*) és az utolsó (*Herczeg Ferenc*) kivételével valamennyi a XIX. század irodalmába vág. (Jegyzetek a Fogságom Naplójáról, *Jókai és a művészi igazság*, *Kemény Zsigmond mint szépiró*, *Vajda János pályakezdése*, *Gina költője*, *Mikszáth-problémák*). Elméleti tanulmányaival, Madách- és Arany-könyvével együtt e tanulmányai — nem ugyan mennyiség, hanem karakter tekintetében — szinte egészen elénk állítják eddigi életművét.

Ama tudósok közé tartozik Barta, akik majdnem minden probléma vizsgálatába teljes erőbevetéssel és eszköztárral fognak. Életműve ezért is látszhat, kivált a hazai gyakran túltermelő pályákéhoz képest, viszonylag kisterjedelműnek. A könnyű kézzel odavetett, távoli olvasmányélményekre hagyatkozó, könnyű fajsúlyú munka nem sajátja. Szemlélete, módszerei, véleményei változtak, e vonása változatlan maradt. Ezért is van, hogy munkássága egy-egy szakaszának jellemzőit rendszerint egy-egy tanulmánya nyomán jól össze lehet fogni. Kötetéről szólván, élünk is e lehetőséggel.

E tanulmányai mind ama szakaszából valók, melyben céltudatosan a marxista történelem-, társadalom- és irodalomszemléletre alapozta munkáit. Bizonyosan nem a leggazdagabb vagy a legértékesebb közülük második Vajda-tanulmánya, a *Gina költője*, de úgy tűnik nekünk, a legjellemzőbb felfogásának és módszereinek erényeire is, problematikussá pontjaira is. A következőkben, az egész kötetre figyelve, ezt tartjuk elsősorban szem előtt. Ez a tanulmánya is polemikus. Barta tanulmányainak egyik alapvonása ez.

Ha nem határozott vita szándéka vezeti is, rendszerint akkor is polemizál a kérdéskör addigi vizsgálóival. Szükségesnek vélt módosításait s a maga felfogását is legszívesebben polemikusan fejti ki. Gyümölcsöző módszer ez. Egy helyett több gondolatmenet alapos végiggondolására indít, s a tárgyalt művet vagy életművet többféle felfogással is szembevisi. S ami tán fontosabb, az egyes kérdéskörök lezárása ellen eleve óvást jelent, folytonos tovább vitatásra készítet.

De van ennek a magatartásnak hátránya is. Főleg a szerző életműve tekintetében. Barta tanulmányait korszakunk tudománytörténésze majd igen nagy haszonnal forgatja. E szakasz vitakérdéseit sűrítve találja bennük. Aki azonban egy-egy pálya, életmű, periódus, irány zárt, kiegyensúlyozott, összegző rajzát szeretné kapni, nem az ő műveihez nyúl elsősorban. Egy időszak tudományosságának egészségéhez, szervességéhez nélkülözhetetlen, hogy a Bartáéhoz hasonló vitázó magatartás benne masszívan legyen képviselve, s hogy ezt a magatartást nagy felkészültségű, erős etikumú tudós vállalja. Am bármennyire méltányolja is a kritikus e nem éppen hálás szerep vállalásának áldozatosságát, mégis óhajtana, hogy egy ily sokrétű tudós egyéniség ökonomikusabban ossza meg erejét a vita és az önelvű, összegző kifejtés között. A tudósi „önzés” hiánya gyakran vezet az erő szétforgácsolására. Mintha ahhoz vezetett volna Barta esetében is.

S van egy másik, tárgyibb következményű előnytelen oldala is a polemikusság e túlsúlyának. Barta egyes vitapontjait, vitatanulmányait sokan fogadták közzétételük idején értetlenül, sőt, háborgással. Néhány évvel később aztán rendszerint azt szemléltük értetlenül, sőt, háborgással, hogy e vitatott kérdések, felfogások nem voltak eleve vita tárgyai. Elég utalni Tolnai és Vajda túlburjánzó kultuszára, s az utóbbi korai szakaszainak igazolhatatlan fölértékelésére, vagy a regényíró Kemény irodalmi közvagyonunkat súlyosan csonkító negligálására.

A vita azonban gyakran magában hordja a túlzó sarkítás veszélyét s a kétségessé tett

nézet részzigzagságainak elfedését. Ezt a veszélyt Barta sem mindig kerülte el. E második Vajda-tanulmányában például igen meggyőzően mutatja ki, hogy az 50-es évek Vajdája sem eszme, sem magatartás, sem műalkotás tekintetében nem rendelkezik az értékteremtés ama folyamatosságával és súlyával, mint aminőt e tanulmánya írása idején általában tulajdonítottak neki. Ám e folyamatosság teljesen jogosult tagadása elfedi a jelentkező értékmozzanatok kapcsolódását, a mögöttük levő tendenciák mozgását, formálódását is, s némiképp kivételekké szigeteli őket el. Ellentmondást is szül ez. A *virrasztók*-ról, *A Hajótöröttekről* maga állapítja meg, hogy azok mindhárom tekintetben értékesek. De ugyanakkor „meglepő” „fölbukkanásuk”-ról beszél. Holott a költői pszichológiának, az alkotáslélektanának oly kiváló ismerője, mint Barta, ha nem e polémia keretében szólna róluk, aligha tételezné föl ily jelentős és érett művek *meglepetésszerű felbukkanhatását*.

Barta tanulmányainak polemikussága szoros összefüggésben áll azzal, hogy esztétikai, irodalomelméleti érdeklődése jóval túlmegy az irodalomtörténet-írószokásos ilyfajta érdeklődésén. Elméleti érdeklődésének egyik fókuszpedig, mint azt e tanulmányok mellett több elméleti dolgozata s legutóbbi akadémiai székfoglalója is tanúsítja, az esztétikai értéknek a marxista történetiség követelményét kielégítő, reá alapozó, belőle kiinduló meghatározása, megragadása. Polemikussága nem egyes felgások önellentmondására vagy történeti ténytévedéseire irányul elsősorban, hanem arra, nem tulajdonítunk-e az írói szándék, a politikai-társadalmi állásfoglalás, az eszmekincs stb. alapján esztétikai értéket oly műveknek, melyek azzal nem rendelkeznek, melyek nem teljes értékű műalkotások?

Ami szorosabban vett irodalomtörténeti, s ezen belül irányzattörténeti sikra áttéve annyit jelent, vajon azt az életművet, azt az irányt tekinthetjük-e a korszakra jellemzetesnek, amelyben az illető korszakban a legteljesebb értékű műalkotások születtek meg. Azaz olyan műalkotások, amelyek legátütöbbszörű művészi erővel ábrázolják, fejezik ki, tükrözik a szóban forgó kort. Vajda művének középpontba állítását, korjellemzőként való tekintését Aranyéval szemben az önkényuralom korában ezen az alapon tartja elfogadhatatlannak.

Barta polemikus magatartásának értékét és szerepét épp e kettős vonása tünteti ki. Az egyrészt, hogy polémiáiban a marxista irodalomtörténetírás egyik legnehezebb központi kérdését, a történeti-társadalmi funkció szerinti s az önelvű esztétikai ítélkezés egyeztetésének kérdését feszegeti. Az esztétikai relativizmus veszélyének és kiküszöbölésének problémáját. Másrészt abban áll polemikusságának jelentősége, hogy törekvése mindig

arra irányul, hogy a kutatást, a vitát és ítélkezést a műhöz terelje vissza, hogy a vizsgáló-dást műközpontúvá tegye.

Egyes történeti vagy esztétikai kérdések megítélésében, egyes eszm irányok és egyéniségek interpretálásában Barta, úgy lehet, téved; néhol tán erősen is téved. Mikszáth emberi magatartásának s anekdotikus alkotásmódjának misősítésében, Kemény esztétikai problémáinak főlvázolásában magunk is vitázunk vele. Mert, számunkra legalább, nyilvánvaló az, hogy ha elhárítjuk is Mikszáthnak a nagy realista „leleplezők” sorába való iktatását, — főleg novelláinak és kisregényeinek az európai realizmus spektrumában meg mindig igen jelentős hely juthat, valahol a *Selawyjai emberek* s Anatole France előkelő szomszédságában. S ha nyilvánvaló az, hogy megengedhetetlen a regényíró Keményt a politikus oldaláról megítélni, nyilvánvalónak látszik az is, hogy éppen ő az, akinek esetében külön szólni a „szépirodalom”-ról alig-alig lehetséges.

Ám még ama tanulmányai is, amelyek részleteikben vagy végeredményükben tévesek (aminek lehetőségét és kijavítási szükségét Barta, igazi tudósként, eleve koncedálja), figyelemre méltó tanulságokat kínálnak, kivált műközpontú beállítottságuk következtében. Jól kimunkált és sokrétű fogalomkészletével ő folyvást a művekről beszél. A művekről *mint műalkotásokról*, s a művekkel *mint műalkotásokkal* érvel, még vitázó társai közül nem egy a művet illusztrációs anyagként kezeli. S ami fontosabb, a művel nem mint műalkotással, nem mint esztétikai jelenséggel, hanem mint lélektani, eszmetörténeti, élménytörténeti, politikai (stb.) jelenséggel vet számot.

Barta részint Vajda föltételezett vagy valóságos emberi-politikai pozitív vonásait, radikalizmusát, igazságszeretetét, őszinteségét, szenvedélyességét, életvágját (stb. stb.) csak akkor veszi számba „irodalmi” értékévé lett tükrözött valóságalként, ha már bizonyította van, hogy műalkotás-szintű művekben tükröződnek. Triviálisra hegyezve a dolgot: nem az érdeklí, hogy Vajda jó keresztény-e, hanem hogy jó muzsikos-e. Többnyire nem veszi eleve adottnak a vizsgált művek műalkotás voltát, hanem rendszerint, még ha speciális problémát vesz is tárgyául föl, az adott speciális probléma boncolásával együtt felmutatja a műben a műalkotás bizonyítékait, ismérveit vagy hiányukat. Ez általában is igen helyes eljárásmód és magatartás. Nála pedig, aki többnyire vitatott értékű művekhez, életművekhez nyúl, nélkülözhetetlen.

Bizonyító eljárásának néhány elemét, mozzanatát azonban nem érezzük meggyőzőnek, ill. korszerűnek. Egyet emelünk ki közülük. Bartánál, úgy tűnik nekünk, túlságosan is nagy szerepet kap az egyedi alkotás-

lélektannak, a költő egyedi pszichológiájának, a mű foganási lélekállapotának a kérdése. Nem értünk egyet azokkal a — kivált Bloomfield irányának vonását mutató — törekvésekkel, melyek a lélektant, kivált a költő egyedi lélektanát, s ezen belül az élmény fogalmát és problémáját ki akarják zárni a műalkotás vizsgálatából. Torz még az a mentegetőzés is, mellyel pl. Herbert Seidler nagy összefoglaló művében, — *Die Dichtung*, 1964² — bejelenti, hogy ő a „világméretű ellenszenvvel” dacolva, mégiscsak alkalmazza az *élmény* kategóriáját. Az „élménynek”, a föltételezett fogantató lélekállapotnak és az alkotáslélektani folyamatnak a rekonstruálása, ha nem a szellemtörténet módján végezzük, kétségkívül, sok segítséget nyújthat. Különösen a líra esetében, amelynek nyelvi ténye nyilvánvalóan a parole-jelenségek, az egyedi beszédtevékenység körébe tartozik. A föltételezett, a rekonstruált élménnyel, lélekállapottal való szembesítésből bizonyítékokat meríteni azonban a műalkotás szintű tükrözés meglétére vagy hiányára nagyon is problematikus eljárás. A rekonstrukció helyességéről semmi sem kezeskedik. Csak azt tudjuk ellenőrizni, vajon a műben ábrázolt,

kifejezett, tükrözött, megteremtett világnak van-e autonómiája, valóságérvénye, valóság-sugalma. A lélektan e valóságérvény, valóság-sugalom, ez autonómia megragadásában nyújt igazán hasznos, mellőzhetetlen segítséget. Ez a lélektan viszont már nem a költő egyedi pszichológiájának rajzára, nem egyedi élménytörténetére vonatkozik. Ez a műalkotás, a nyelv, a beszéd stb. általános lélektana, az általános lélektan egy szelete, amely a művek esztétikai és filozófiai értelmezésének szolgálatában áll.

Bartánál a lélektan, természetesen, e második értelemben is nagy hangsúllyal van jelen. De a hangsúly határozottabb áthelyezése mégis hasznos és örvendetes volna. Irodalomtudományunk legsürgősebb feladatai közé tartozik egy marxista poétika megteremtése. Meggyőződésünk, hogy ezt az irodalomelmélet csak az irodalomtörténettel együtt hozhatja létre, hogy a szinkroniát és diakroniát egyesítenie kell majd e poétikának. Barta János azok közé tartozik, akiktől máris sokat kapott e jövődó poétika. Úgy véljük, e hangsúly áthelyezéssel irodalomtudományunk még többet kaphatna tőle, e tekintetben is.

Németh G. Béla

SZABAD GYÖRGY: FORRADALOM ÉS KIEGYEZÉS VÁLASZÚTJÁN (1860—61)

Bp. 1967. Akadémiai K. 644 1.

Szabad György nagyszabású történeti korszak-monográfiája az 1848—49-i forradalomtól és szabadságharctól a kiegyezésig tartó majd két évtized drámai eseményekben gazdag szakaszáról, 1860—61 ún. alkotmányos mozgalmairól ad képet és értékelést. A Habsburg hatalom 1860 őszén, megingott külpolitikai-katonai és robbanással fenyegető belső helyzetének megszilárdítása céljából, a saját és a magyar konzervatív arisztokrácia elképzeléseinek kompromisszumán alapuló kísérletet tett a birodalom kormányzati rendszerének részleges átszervezésére, Magyarország megbékítésére. Az egy évtizedes önkényuralom után megnyiták a politikai tevékenység színterei: sok került az egyes tartománygyűlésekre, 1861 tavaszán összeült a Reichsrat; Magyarországon ismét működhetett a megyei és városi törvényhatóságok, 1861. április 6-án megkezdte munkáját az országgyűlés, az év tavaszán és nyarán kongresszusokat tartottak egyes nemzetiségek is. A politikai küzdelmek hatóköre és intenzitása messze túlszaporított azokon a kereteken, amelyeket az udvar és a konzervatívok alkuja szabott meg nekik. S mégis, elmaradt a teljes vagy részleges megegyezés, elmaradt az emigráció meg a hazai baloldal óhajtott

függetlenségi harc is; 1861 őszétől az abszolutista kormányzás tért vissza Magyarországon, négy évre, a schmerlingi provizórium formájában. Mi okozta a birodalom újjászervezésére irányuló különféle tervek, főképpen a konzervatív elképzelések kudarcát, hogyan hiúsultak meg az emigráció és következetes hazai hívei részéről a nemzeti önrendelkezés bel- és külpolitikai feltételeinek megteremtésére irányuló erőfeszítések, s mindezzel összefüggésben: hogyan vált a demokratikus célkitűzésekből egyre többet feladó, még a közjogi negyvennyolcasságból is lassan-lassan és lényeges pontokon engedő, egyezkedni akaró irányzat 1861 közepétől a magyarországi belpolitika uralkodó tényezőjévé — ezt a bonyolult, sokfelé ágazó kérdéskört veti fel, taglalja és lényegileg meg is válaszolja Szabad György könyve.

A monográfia tudományos erőnei és eredményei igen becsesek. Még a történeti szakirodalomban is szinte páratlanul széleskörű *forrásfeltáró*, mintaszerű *forráskritikai* munkával, hatalmas hazai és külföldi levéltári, sajtó- és röpiratanyag, levelezések és emlékezések feldolgozásával, a teljes vonatkozó irodalom számbavételével készült mű az első komoly és sikerült kísérlet 1860—61

történetének részletes és hiteles rekonstrukciójára. Krónika és értékelés is egyben. Bemutatja, hogy a magyar gazdaság és társadalom, az egyes társadalmi osztályok és rétegek, illetve ezek főbb reprezentánsai milyen készséggel, milyen tudati fokon mentek elébe 1860–61 eseményeinek, s mennyire akartak vagy nem akartak, tudtak vagy nem tudtak élni a kor adta lehetőségekkel. A hazai történeket mindig birodalmi és egyetemes európai összefüggésekben is szemléltető összképben minden hazai politikai irányzat, társadalmi réteg és jelentős történelmi személyiség állapítja meg és magartatása helyet kap. Mind az egyes politikai irányzatoknak (pl. a konzervatívoknak, a közjogi negyvennyolcasoknak, az emigráció és a hozzá közelálló baloldalnak stb.), mind az egyes kiemelkedő személyiségek (pl. Dessewffy Emil, Deák Ferenc, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Kossuth Lajos, Teleki László, Madách Imre, stb) elveinek körülhatárolásakor, nézeteik szembesítésekor finom distancía, az objektív történelmi illúziótlan ítélkezése érvényesül. A mű értékét növeli az a szerény, többnyire a jegyzetekbe húzódo, de határozott számvetés-igény és vita is, melyet a szerző a régibb és újabb, e korszakkal is foglalkozó osztrák és német történetírással (pl. Hugo Hantsch, Oskar Regele s mások műveivel) folytat a korszak általános értékelése vagy egyes történelmi figurák, események (pl. Anton Schmerling 1861. január 5-i választási rendelete) szerepének megítélésében. Állításait, következtetéseit a szokásosnál talán bővebben dokumentálja, de eljárása indokolt: részint azért, mert a kor eddig feltárt és kiadott történelmi forrásanyaga rendkívül szegényes, részint meg azért, mert az események, az állásfoglalások szinte napról-napra változását, a kor egész szervezetét, viszonylatrendszerét és mozgását csak a minőségileg teljes dokumentáció felvonultatásával, az indukció módszerével lehet valóságként feltárni és bemutatni.

A dialektikus materializmus *történetfelfogásának* jellemzői tisztán érvényesülnek a műben. Az események, emberi magartásformák kauzális értelmezésekor az objektív (gazdasági, társadalmi stb.) és a szubjektív (a valóságos és hamis tudati, pszichológiai stb.) történelmi tényezők a valóságnak megfelelő hangsúlyt kapnak. A tömegek és a nagy személyiségek történelemalakító szerepének bemutatása harmonikus és reális. A különféle bel- és külpolitikai hatóerők történetmotíváló funkciójának érzékeltetése következetesen arányos és kiegyensúlyozott, l. pl. a magyar függetlenségi törekvések (ill. lehetőségeik) és az egyes nagyhatalmi érdekek, stratégiák és taktikák állandó szembesítéseit. Az adott periódus (1860–61) minden egyes politikai teóriájának és állásfoglalásának korszerűvé vagy korszerűtlenné minősítésében

is árnyalt, dialektikus történetnézetet működik. (Így például abban a kérdésben, hogy melyik politikai koncepció és magartás nevezhető „negyvennyolcas”-nak 1867-ben? Nyilvánvalóan az, amely — az 1848. évi törvények betűihez való kötődés helyett — 1848 szelleméhez ragaszkodik. Amely a törvények homályos vagy lezártatlan helyeit — 1861 új követelményeinek megfelelően — részint a nemzeti önrendelkezés irányába szeretné továbbfejleszteni, egyre újabb és újabb biztosítékokat követelve az udvartól ezen önrendelkezés csorbítatlansága végett, részint pedig a társadalmi és politikai fejlődés követelményei szerint óhajtán módosítani, demokratizálni e törvényeket, fokozottabban támaszkodva a néptömegekre, még az osztályérdekekről való részleges lemondás árán is. Azaz: 1861-ben maradéktalanul „negyvennyolcas”-nak nevezhető pl. Teleki vagy Madách; Deák, Kemény vagy Eötvös viszont nem. (A történelem revolúciós jellegű fejlődésmentét a maga, ellentmondásokon keresztül érvényesülő, tényleges jelentkezési formáiban szemlélteti a szerző. Óvakodva „a múltba visszajóslás csábításától”, joggal veti el azt — az 1849 és 1867 közötti korszakkal foglalkozó megnyilatkozásokban különben nem ritka — szemléleti és tárgyalási módot, mely „a végső eredőt a folyamattal téveszti össze, s a végeredmény [jelen esetben a kiegyezés rendszere] ismeretében ... eleve a történelmi szükségszerűséggel ütközőnek tekint minden más irányú [pl. a nemzeti önrendelkezésre törekvő és a Deák-félenél demokratikusabb] tendenciát.”

A műben élénk tárt történelmi anyag, a higgadt és logikus érvelés meggyőző a szerző alaptételének igazságáról: „az abszolutizmus korában — a történetírásban eddig jelzettnél és a köztudatban élőnél — erőteljesebb küzdelemre került sor a végül is győzedelmeskedő kiegyezési tendenciával.” A kor valóban „a konfliktusok páratlan sorozatát, a feszültségek roppant újrahalmazódását” hozta, „mind a korszak társadalmi erőinek mozgásában, mind szereplőinek külső világában, meg a lelkük mélyén.” (5. l.) 1860–61 pedig az ellentétes erők nyílt összecsapásának, a dilemma kibontakozásának és az ismert kimenetelű próbatételnek az éve — tehát az említett küzdelem drámai csúcspontja. Következésképpen úgy véljük, Szabad György könyve legalábbis kétségsé teszi annak az utóbbi évtizedben erőre kapott vélekedésnek a létjogosultságát, amely szerint a magyar társadalom egészében az 1850-es évek végére lényegében megérett a kiegyezés gondolata és az un. alkotmányos mozgalmak fellebbanása, majd kudarca már egy lejátszódott folyamat utójátéka és egyben bizonyítéka is. Ellenben nagy tényanyaggal és súlyos érvekkel támogatja meg azt a történelmi koncepciót,

amely szerint 1860–61 küzdelmeinek közvetlen eredménytelensége a nyitányát jelentette a kiegyezési tendencia térhódításának, amelynek, mint folyamatnak a súlypontja az 1861 nyarától–őszétől az 1865 tavaszáig tartó kb. négyéves periódusra esik.

Szabad György modern történeti szakmonográfiája azzal, hogy részletes és megbízható krónikáját adja 1860–61 hazai történeti eseményeinek, a jövőben nélkülözhetetlen és megbecsült munkaeszköze lesz az e korszakkal foglalkozó irodalomtörténészeknek – a mű gyakorlati haszna tehát nyilvánvaló minden irodalomkutató számára. Kevésbé lehet evidens azonban és részletesebb, okadatot választ is várna az a kérdéscsoport, hogy egyfelől: az 1849 és 1867 közötti irodalmunk egészének s benne az 1860–61. évek termésének, az egyes nagy alkotói életpályák s bennük a szövegforduló pályaszakaszok tanúsága mennyiben támogatja a szerző történeti koncepcióját? másfelől: a könyv gondolati és tényanyaga mennyiben gazdagítja vagy módosítja a két évtized magyar irodalmának mozgásirányáról, fejlődéstendenciáiról s magáról az 1860–61-i irodalmi periódusról, valamint az egyes nagy alkotók egész pályájáról, életművéről, különösen az 1860–61-es pályaszakaszairól eddig kialakult képünket?

A kérdéscsoport általánosabb, egész irodalmunkat érintő elemeire határozott és kimerítő feleletet nem tudnánk adni. Irodalomtörténetírásunk az 1850-es évek végének és 1860-as évek elejének irodalmi életével, az eszmék, művészi eszközök fejlődésének e periódusával érdemlegesen csak az utóbbi években kezdett foglalkozni (I. Kovács Kálmán és Németh G. Béla vonatkozó fejezetét az irodalomtörténeti Kéziratgyűjtemény IV. kötetében); rendszeres és összegző igényű kutatásra azonban még nem került sor; így e téren az Irodalomtörténeti Intézetben folyó kritikátörténeti munkálatok is szinte tabula rasa-val indultak. Szintetikus kép adására, egy recenzió keretében, természetesen nem vállalkozunk mi sem. Csupán emlékeztetünk arra, hogy az évtizedforduló lényeges változásokat hoz irodalmunkban is: az 1859–61 közötti éveket az irodalmi élet páratlan fellendülése, sokszínűsége jellemzi; új folyóiratok sora indul meg, a legkülönbözőbb programmal; egész sor tehetséges, fiatal literátor jelentkezik a nyilvánosság előtt; az eszmék erőteljes polarizációjának, egymás ellen feszülésének, hallatlanul heves irodalmi vitáknak tanúja a kutató. Ám alig telik el két-három év, az irodalmi élet elszűkül, kulcshelyeit egy kis kör sajátítja ki magának; a folyóiratok többsége megszűnik vagy nagy nehézségek közepette vergődik; a fiatal tehetséges nemzedék, mint nemzedék elhallgat, de még jelentős íróink közül is sok, mint szépiró, félrevonul; az eszmék küzdőterén is szinte minden

vonatkozásban szokatlan mérvű megmerevedés áll be, gondoljunk pl. Gyulai és mások tragikum-elméletének sorsára. A Szabad György által adott történeti korpék tehát feltűnő párhuzamosságokat mutat az irodalomban tapasztalhatóval – nyilvánvaló, hogy mindkettő a közös talajban, egy valóban széleskörű, nagy intenzitású társadalmi, politikai, szellemi válságban leli magyarázatát.

A kérdéskör másik, lényegesen körülhatárolhatóbb (tehát egy-egy alkotói pályára és ennek 1860–61-i periódusára vonatkozó) mozzanataira már némileg konkrétabb választ kockáztathatunk meg. Vegyük a kínálkozó példák közül Madách Imrét és Arany Jánost. A monográfia irodalomtörténeti szempontból is fontos eredménye az, hogy Madách közéleti szereplésével, Nógrád megye bizottmányában játszott szerepével kapcsolatos eddigi ismereteinket új adalékokkal gazdagítja; a megyei határozatok elemzésekor rá-rámutat Madách kétségtelen sugalmazó szerepére; az országgyűlési napló alapján kiigazítja Madách 1861. május 28-i nevezetes országgyűlési beszédének egy igen lényeges, a Halász Gábor-féle kiadásban is téves és a Madách-irodalomban eddig sok zavart okozó szöveg helyét. Következtetési abban összegeződnek, hogy Madách mind az országgyűlést előkészítő harcokban, mind pedig az országgyűlésen a határozati párt egyik legkövetkezetesebb, Telesi felfogásához igen közel álló tagja; ekkori közéleti állásfoglalásai és a művek gondolatvilága között teljes az összhang. Mindezt a művek tanúsága felől még megtoldhatnánk azzal, hogy Madách az 1859–61-i évek nagy feszültségének, a monográfiában tárgyalt dilemma mélységének és súlyosságának is egyik legérzékenyebb észlelője. A *Tragédiában* testet öltött fág világkép, az ellentétes eszmék, gondolatok összeütközésének intenzitása, a konfliktusokat átszövő, színező személyesség, a szorongás és oldottság, a kétség és remény váltakozása a kor első, felfelé ívelő szakaszának hangulatát is tükrözi, sőt előzi és igéri! A *Mózes* világképe konkrétabb, de szűkebb; a mű heroizmusa és mártír-tragikumuma már inkább a politikai harcok menetét, légkört, kimenetelét tükrözi; a mű a nemzeti szabadságért, függetlenségért, felemelkedésért folytatott következetes harc szükségességét az eredménytelenséggel való állandó számolás szükségességével kapcsolja össze, fel-felpanaszolva már a hallatlan külső és a nem várt belső nehézségeket is.

Arany János közéleti szereplésére, sikerre vágyó, de túlságosan latolgató, kockázattól rettegő személyiség-típus. Nagy társadalmi feszültség, nagy objektív és szubjektív emelőerők összehatására lép csak ki a közélet küzdőterére az ilyen típus – gondoljunk Arany 1849-et előző pályaszakaszára. 1860–61-ben,

ha a közvetlen politikai szereplést nem vállalja is (ne feledjük: nagy csalódások és még nagyobb képzelt csalódások után van), a szellemi élet igen tevékeny, egyik irányadó résztvevője. Az irodalomban eléggé elhanyagolt, az új irodalomtörténeti szintézis IV. kötetében pl. nem is tárgyalt, pedig az Aranyéletműben kulcsfontosságú ekkori lírája megfelelő pontossággal érzékelteti, sok tekintetben szinte tükrözi 1860–61 társadalmi, politikai szellemi válságának Szabad György könyvéből élénk táruló mélységét és hullámozását, a jelzett történeti fejlődés menet felé ívelő majd alászálló ívét. A *Reményinék*, a *Széchenyi emlékezete*, a *Rendületlenül*, majd a csúcspont: a *Magányban*, s végül a *Buda halála* (pontosabban az eposz kb. 1861 végétől alakuló koncepciója) — a művek e sora képezi a jelzett ballisztikus ívet. Éspedig két értelemben is. Részint objektíve, az eszmék, a koratmoszféra alakulását illetően. Amíg ugyanis a *Reményinék*, a *Széchenyi-óda*, a *Rendületlenül* a „reménnyé váló emlékezet”, a jövőbe vetett hit, a bizakodás, a nemzeti egységre való felszólítás versei, a *Magányban* már több ennél: az országgyűlés megnyitása körül keletkezett, 1861 tavaszának nagy feszültségeit tükröző vers, a korábbiakban hirdett elvont hiten, bizakodáson messze túllépve, a nemzeti küzdelem sikerének lehetőségét latolgatja, e lehetőség egyik alapját látva abban, hogy a magyarság ügye az európai haladás fő sodrába került, a magyar

kérdés ismét európai kérdés lett. (Zárójelben utalnánk arra a figyelemre méltó összefüggésre, hogy Aranynak ez a gondolata nem egyezik a Deák-csoport eszméivel — ugyanakkor viszont Telekiével és Madáchéval igen.) Részint szubjektíve, a lírikusi attitűd változásában megragadhatóan. A *Széchenyi emlékezete*, a *Rendületlenül* a legnagyobb nemzeti költőtől igényelt s joggal elvárt programszerű retorikus buzdítás a hitre, helytállásra. Hiányzik azonban e versekből a szubjektívitásnak az a foka, amikor a költő a közösség, a nemzet sorsának alakulásához kapcsolja, tőle elválaszthatatlannak vagy éppen elválónak érzi saját sorsát. A *Magányban* eszmei és érzelmi dinamizmusa hangulati hullámozása azért is intenzívebb és hitelesebb az előbbiekéinél, mert benne észleljük és érezzük 1849 után először és utoljára a költő és közösség sorsának részleges, annyira óhajtott és már-már nem is remélt kapcsolódását. A *Buda halálának*, a *Mózes* e párdarabjának a tragikum, lefojtott lírája „visszafelé” tanúsítja, hogy csupán intermezzóról, de fontos intermezzóról volt szó ekkor, 1861-ben, Arany pályáján.

Szabad György 1860–61 korfordulójáról újszerű képet nyújtó történeti feldolgozása, reméljük, ösztönző erővel fog visszahatni a korszakkal foglalkozó irodalomkutatásra és Példája nyomán tanulmányok sorozata, majd szintetikus munka fog születni a eriodus irodalmi életéről, eszmei változásairól.

Rígó László

TÖRÖK GÁBOR: A LÍRA: LOGIKA

(József Attila költői nyelve). Bp. 1968. Magvető K. — Tiszatáj Könyvek. 293 l.

Nemzetközi viszonylatban felélenkült az érdeklődés az irodalmi mű elemzése iránt. Szaktudományoként hatalmas utat tesznek meg, alapvetően átalakulnak a módszerek. Nemcsak a nyelvtudományon, esztétikán belül, de a kettő határterületein is. Török Gábor könyve, vállalkozása ezt a hátteret idézi fel, — hiszen a „József Attila költői nyelve” alcím, a József Attila irodalom gyarapításán túlmenően, általános módszertani elméleti tanulságokat is ígér. Mire vállakozik, milyen eszközökkel kísérletezik, — mit könyvelhetünk el eredményeként?

Ő maga is vezérszólamként hangsúlyozza nyelv- és irodalomtudomány egymásra utaltságát, az „osztatlan filológia” szükségességét. Elsősorban nyelvészeti módszerekkel él, egzaktságra törekedve, — de „határátlépéseket” követ el, az esztétika területére is „betéved”. Kitérő célja: „a művészi üzenet áhitott teljessége felé, . . . közelebb” segítsen,

az „üzenethordozó versrétegek”-ből fejtsen föl újabbakat.

Három fő részre tagolódik a vizsgálat. Az első (15–109.) nyelvi elemzés, — nagyjából a hangtan, szótan, mondattan szerinti sorrendben. Második: stilisztikai fogalmakat használ (113–136.), végül pedig a komponálás, képrendezés, „versmagatartás” értelmezése a szerző egyéni felfogását tükrözi (143–225.)

Az általános nyelvészeti eszközökkel végzett analíziseknél egy-egy speciális aspektust emel ki, az általános kategóriák hálóival egy-egy sajátosan József Attilára jellemző jelenséget fog ki, s annak közelebbi megvilágítására koncentrál. Így a költői hangtan, rímek, ritmus nyomán „palato-veláris dallam” létezésének megállapításához jut. Szókincs-vizsgálatnál a tagadó elemeket, sajátos szerepüket emeli ki. Mondatkapcsolódásnál a jelöletlen viszonyítások, az asyndeton jelentő-

ségét hangsúlyozza. Benne a logikai többértelműség fölfejtésének eszközét látja, a kétpólúsosság, szembenállás és egység egyidejű érzékeltségének, a dialektikus képi gondolkodás nyelvi megjelenítésének elemzési lehetőségét. A kiemelés indokoltságát igazolja az, hogy egészen más oldalról, egy jelentős József Attila vers kitűnő, mély elemzéséhez éppen, szintén a jelöletlen viszonyítások fölfejtése bizonyult alkalmas kiindulópontnak. (Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról.) Mondatrészeknél a minőségjelzők szerepét, gyakorlatiágát, fajtáinak viszonyait helyezi előtérbe.

Ez utóbbi résznél kezdődik néhány probléma fölvetődése, amely a kötet egészére is jellemző. Módszertani és tartalmi vonatkozásban. Előrebocsátja, világosan látja a részletes mennyiségi felmérések veszélyét, — elsősorban stílusutatási statisztikákra hivatkozik —: „nehéz megtalálni a mennyiség és minőség... közti összefüggések rejtjelkulcsait.” Törekvése az, hogy ne öncélú mennyiségi adatgyűjtést végezzon, hanem minőségi, lényeges következtetésekre jusson a számok segítségével. Illetve — ugyanennek a másik oldala —: voltaképpen a statisztikák eszközül szolgáljanak irodalomtörténeti feltevések egzakt bizonyításához. Ő József Attila jelzőinek számbavételét használja fel ily módon. Egyfelől: az évi minőségjelző-termelésből az impresszionista, expresszionista hatásra, majd szürrealizmusra következett (1922, 1923 — 26, 1926 — 29), az 1929-es csúcspól pedig műfaji okokra. (Utóbbi konklúziót többfelől megkérdőjeleznék: a „leíró és elbeszélő jellegű”, „ábrázoló leírás” meghatározásokat, s a szürrealizmustól való elválasztást is. De ez még más vonatkozásban is szöbakerül.) Másfelől: a megkülönböztető, kiemelő, s a kettő között átmenetet képviselő jelzők statisztikája alapján, gyakoriságukból a szemléleti, hangulati bőség áradását olvassa ki, — egyben a szubjektivitás erősebb érvényesülését (korai versek, 1926-os 29-es év termése), — ritkaságukból pedig a szemléleti hangulati elemek alárendelését az értelemnek (30-as évektől). „... arról adnak hírt, hogy a művészi egyéniség hogyan rendeli magát alá fegyelmezten a társadalminak, a közönségnek.” (103.) A megkülönböztető jelzők elszaporodásában, majd apadásában a költői eljárás konkrétizáló, illetve elvonatkoztató, — egyeditő, illetve általánosító tendenciáinak különbségeit, annak nyelvi nyomait látja. Kiemeli: „A költő... a szürrealista szakaszban használt legerősebben egyedített nyelvi anyagot (1926).” — „Jelzi, hogy a művész elfordult az általános összefüggésektől, s főadatának saját szubjektuma egyediségének a kivetítését tartja.” (107, 108.) Ezen a ponton, úgyvéljük, többféle vulgarizálás történik, amely egyrészt a „nyelvi egyedités”, más-

részt József Attila „szürrealista szakaszának”, általában a szürrealizmusnak egyszerűsített felfogásából adódik, s a továbbiakban folytatódó tartalmi probléma. Idézett következtetések azt teszik vitathatóvá: e „minőségi” megállapítások, egyben lényegesek-e? Adnak-e új, lényeges felfedezést, illetve igazolnak-e számszerűen ilyen értelmű feltevést? Vagy inkább szimplifikálásra csábítanak?

A szóképeknél — a stilisztikai részben — filozófiai, lélektani alapról indul, de nem tisztázza a filozófiai, lélektani és nyelvi aspektus egymáshoz való viszonyát, s így a „művészi irodalmi kép”, „szókép”, „megszemélyesítés”, „metafora” fogalmak különbségét, illetve hasonlóságát sem, pedig különösen a „kép” kifejezésre a továbbiakban is erősen támaszkodik. Egyelőre a megszemélyesítés kiemelésével elodazza ezt a kérdést. Jó érzékkel emeli ki, mint József Attila sajátos szóképét, frappánsan kapcsolja össze az elvontak anyagiasításának jelenségét az antropomorfizálás maximumaként a tagadó elemek minimumának jelentkezésével 1929 — 35-ben, különösen 1931 — 32-ben, s vele szemben az ellenpólusra mutat, amikor fordítva áll fenn a fenti arány: 1935 — 37-ben. Meggyőző benünket arról, hogy az ember és mindenség összhangjában való bizalom, proletárhumanizmus, — illetve e bizalom megrendülése tükröződik e nyelvi jelekben. A kiemelő jelzők szerepével való összekapcsolás, a megszemélyesítések fajtáinak taglalása, s a „dinamikusanak” nevezett ág hangsúlyozása, szintén sajátos, belső összefüggésekre mutat találó módon.

Ez után kezdődik a harmadik, legegységesebb résznek nevezett két fejezet: a komponálásról és a „versmagatartásról”. Mindaz, ami az eddigiekben vitatható elemként szerepelt, itt sűrűsödik problematikussá. Előre kell bocsátanunk: országos, sőt nemzetközi útvesztők területére lép — zömmel itt történik — a már említett „határátlépések” —, s így a kötet egészének gyengéjét jelentő elméleti, fogalmi tisztázatlanság itt válik legsúlyosabbá. A komponálás fejezetben ilyen kényes kategória a „szerkezet” és a „kép”. Nem időzik a szerkezetnél általában, komolytalanul fölveti csupán, mi a viszonya a stílussal, — a „versszerkezet” mibenlétét keresi, s megállapodik abban, hogy „a versszerkezet vizsgálatának valójában a művészi képek viszonyára, arányaira, összefüggéseikre és az összefüggések módjára kell irányulnia”. (145.) Voltaképp az eddig bevált eljárásmodot követi: kiemeli lényegesnek látott vonatkozást, nyitva hagyva a kérdést, kimeríti-e ez itt pl. a versszerkezetet. Igen, de így — bár átsiklott vakmerően egy mélység felett — másik fölé ért, amit a „kép” reprezentál. „... az irodalmi kép nem azonos a szóképekkel, de nem azonos a leírás, az elbeszélés,

vagy a dráma alkotta képekkel sem: mindezek összességénél is sokkal tágabb kategória.” (i. h.) — De mi ez a „sokkal tágabb kategória”? — Ez nem derül ki. A „lírai szerkesztés”-nél panaszkodik az irodalomelmélet szűkszavúságára. Valóban, nem gazdag e tekintetben a szakirodalom, különösen a magyar nyelvű nem. Mégis, a felsorolt források még példaként sem képviselik, ilyen vonatkozásban sem „az irodalomelméletet”: Abramovics, Sík Sándor, Benedek Marcell. A felvetett kérdésekkel viták sűrűjébe jutott, ahol a filozófiai, lélektani, nyelvi, — nyelvi-lélektani stb. felfogások tanulságaival élni lehetne, óvakodni az eklekticizmustól, határozottan csatlakozni egyikhez vagy másikhoz, avagy határozottan kifejezni a különvéleményt. Ez nem történik meg Török Gábornál, csupán, — önkényesen összerakni, kikövetkeztetni lehet, hogy a képek „nyelvi megformálását” külső buroknak tekintik.) „A nyelvi vizsgálat... csak a formát, a képek formáját boncolhatja és elemezheti, tehát önmagában elégtelen.” — Mi tehát a nem külső, a nemcsak formai elem a képben? Ismét homályban marad. A tárgyalásmódból lehet arra következtetni, hogy ezt a belsőbb lényeket, a kép jelentését, tartalmát lélektani úton közelíti. Így a Humboldt, Herder, Hamann, Potyebnya nevéhez fűződő pszichológiai-lingvisztikai felfogás felé hajlik. További szűkítéssel a képek összefüggéseiből is kiemeli a képek kapcsolódásának néhány fajtáját. A térbeli, hasonlósági, oki stb. érintkezés alapján létrejövő képzettársításokból kiindulva, ezek vegyülésére hívja fel a figyelmet. Térbeliség szerint közel és távol váltakozását, időbeliségnél múlt-jelen-jövő időrendi változatait, logikai-lélektani címszó alatt pedig már a tágabban értelmezett „ellentét” elvét domborítja ki. Utóbbinál a társadalmivá tágított egyedi képeket, szerkesztésmódot, s a fordítottját jellemzi „kitágító”, és „visszaszűkítő” eljárás módoként. Ebben a tézis-antitézis-szintézis dialektikájára mutat, „egyedi és általános ellentmondásának feloldását a képiségben.” Azaz, ismét sajátos József Attila-vonást ragadott meg.

A „versmagatartás” fejezet rejti a legtisztázatlanabb kérdéseket, elsősorban alapfogalmi tisztázatlanságában. A címszó maga, s a mottók, bevezetés felhívják a figyelmet két lényeges különbségre. Egyrészt: a konkrét egyedi beszédhelyzetben létrejött nyelvi képződmények — és a lírai vers, mint nyelvi alkotás különbségére. Másrészt: a nyelvi alkotás és keletkezési körülményei különbségére. Utóbbinál újra kell hangsúlyoznunk: más tehát a vers „belső valósága” — így a benne megjelenő költői magatartás, lelkiállapot, ábrázolás, felhívás stb. —, mint a vers „külső valósága”: keletkezési körülményei, szü-

kebben, vagy tágabban értelmezve, — a költő versíráskor fölvetett póza, lelkiállapotától anyagi, társadalmi stb. helyzetéig. Hangsúlyozzuk, mert a „versmagatartás”, és a „vershelyzet” kifejezések és használatuk a tárgyalás során összemosásuk a lényeges különbségeket. Pl. „nemcsak a képek tartalmát vesszük tudomásul, hanem azt is, hogy milyen lelki működésből fakadtak. Emlékezésből. A vershelyzet: merengő visszamemlékezés. (181.) Tehát: vershelyzetben a költő lelki helyzetét értjük, amelyből fakadt a vers — avagy azt, amely a versben megjelenik, nyelvi alkotásává válva. A versmagatartás: „kifejezés és fölhívás szövevénye” (217.) — tehát a versben megjelenő önkifejezés és fölhívás? (a versbeli ábrázolástól megkülönbözteti a szerző, mintegy tárgyi illetve alanyi síkját az alkotásnak.) Ugyanakkor viszont kiderül, hogy a valóságos, versen kívüli közönséghez, az általában, etikailag értelmezett magatartáshoz is szorosan hozzákapsolja (192., 206., 210. stb.), azaz nem egyértelmű a fogalom, nem foglalja magában a leszögeztet, lényeges megkülönböztetést. Hol c s a k a versbeli összefüggésekről van szó (felhívás, valószerűtlen felhívás, versből való „kibeszélés”: kései felhívás, — hol pedig a két sík váltogatásáról (költő és képei, vers címzettje, költői szerepjátszás kérdéseinél). Így a részletekben, az általános: beszélő és valóság, emberi magatartás, köznyelvi ábrázolás, kifejezés, felhívás a párhuzamokban nem különül el, nem domborodik ki a nyelvi alkotás specifikuma, még kevésbé József Attila nyelvi alkotásainak sajátossága — ebből a szémszögből. Kétes értékű információkat kapunk, mert tisztázatlan a lényeges összefüggésekben elfoglalt helyük.

Az utolsó fejezet próba-elemzéseinél mindig a versek sajátosságaiból indul ki, s azok szerint alkalmazza együttesen az új eszközöket szépen, meggyőzően. Itt csak részletkérdésekben merülhetnek föl ellenvetések. Ehelyett az egész kötet mérlegét keressük.

Az utóbbi taglalt hibák főleg itt, a későbbi fejezetekben kerülnek előtérbe, — de sajnos rányomják bélyegüket csaknem minden részre. Az elméleti megalapozatlanság, források helyett késői feldolgozásokra való hivatkozás, határozott fogalmak — még inkább — azok rendszerszerű megvilágításának hiánya felbukkan mindenütt (l. műfaji kérdések 191., 194.). S voltaképp ez, a gondolati igényesség hiányzik a megfogalmazásból is, pontatlanságok felületességek jelentkezéséből. Példárá a szürrealizmus kezelése, vagy a szabad asszociáció szabadságának vitatásánál (jogosan) a sajátos szükségszerűségnek „tudatos művészi irányításra” való leegyszerűsítése (150.). Több ízben említés történik a szövegösszefüggés (kontextus) és beszédhelyzet (szituáció) szűkebb és tágabb értelmezéséről

(11, 178, 179.), míg végül mindkettőt a konkrét szövegösszefüggésen kívülre utalja. (228.) A konkrét vers konkrét kontextusa nem tartozik bele szervesen az összefüggésrendbe? Mindez csökkenti értékét.

Eredménye így is jelentős fölmérő munka, az, hogy a kötet nagy részében jó érzékkel

használja fel a mennyiségi adatokat József Attila sajátos vonásainak megragadására, — egyben példákat, ötleteket ad, használható szempontokat próbál ki általában a lírai nyelvi alkotás bizonyos rétegeinek fölfejtéséhez is.

Széles Klára

A KORUNK KÖLTÉSZETE

Válogatta: Bonyháti Jolán, Méliusz József, Szász János. A bevezetőt és a jegyzeteket írta: Szász János. Az előszót írta: Méliusz József. Bucarest, 1967. Irodalmi Könyvk. 662 1. (A Korunk irodalma, 1.)

Közismert tény, hogy a magyar szocialista irodalom több ágon fejlődött. Ezek közül, ha az egyedi és a részletjelenségektől eltekintünk, akkor is, legalább a következőket: a hazai, az emigrációban és a szomszéd államok területén kibontakozott törekvéseket kell megemlíteni. Igaz, egynemű tendenciák voltak ezek, ezért megítélésükben nem a különbség, hanem az azonosság, nem a széttagoltság, hanem az összetartozás a lényeges. Azonban az együttlátás, a szintézis természetének és eredőinek helyes értelmezése csak akkor lehetséges, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy ezek a tendenciák különböző adottságok, feltételek és eltérő szellemi légkörben keletkeztek és fejlődtek. Ezek alakító formáló tényezők, és hatásukra nemcsak színeződtek az egyes törekvések, hanem az állandó kapcsolatrendszeren belül, az azonos eszmei telítettséget és társadalmi elkötelezettséget megőrizve — mint *A Korunk költészete* is példázta — önálló jellegű, külön vonással és kisugárzással rendelkező szellemi erőközpontokká váltak. Ez viszont azt jelenti, hogy a két világháború között a magyar szocialista irodalom egymást dinamikusan alakító, egyaránt befogadó és átadó, önálló életet élő, de egynemű részek szerves kapcsolatrendszere.

Mindebből magától értetődően következik, hogy az egy együttlátáshoz, az egységes folyamat értelmezéséhez, nélkülözhetetlen a részterületek külön kutatása. Kétségtelen, ebben a vonatkozásban már sokat tett az irodalomtörténetírásunk, de még keveset ahhoz, hogy minden értéket a maga helyén, és valóságos jelentőségének megfelelően tisztán lássunk. Erre pedig múltunk és hagyományunk megbecsülése is kötelez. De még inkább az, hogy a mai szocialista irodalmunk önmagáról, céljairól aligha alakíthat ki teljes képet, ha máig ható, a jelent is formáló előzményét, eredetét tárgyilagosan nem veszi számba.

Ez a gondolat és felismerés serkentette a romániai magyar írókat és irodalomtörténészeket arra a nagy jelentőségű vállalkozásra, amelynek célja a romániai magyar szocialista

irodalom múltjának eddiginél teljesebb feltárása és dokumentálása. A munka első szakaszában a Romániai Kommunista Párt szellemi vonzasköréhez tartozó *Korunk* több mint egy évtizedes terméséből négy kötetre tervezett válogatást kívánnak megjelentetni. Az első könyv: *A Korunk költészete* már a múlt év végén napvilágot látott. Ezt követi majd rendre: a *Korunk* prózairodalma, kritikája, publicisztikája és tanulmány-irodalma. A sorrenden talán lehet vitatkozni, de azzal mindenféleképpen egyet kell értenünk, hogy ezek a kötetek külön-külön, de együttesen is kiemelkednek az antológiák sorából, mert a hagyományörzés, a múltunk teljesebb látatása mellett, építőelemei lesznek a közgondolkodásnak és a mai szocialista irodalmunknak.

De egy kötet alapján, amely eddig megjelent, levonhatjuk-e ezt a következtetést? Nem tévedünk-e a szubjektivitás és a megérzések bizonytalan világába? Joggal vetődhetnek fel ezek a kérdések. Azonban minden aggály azonnal szertefoszlik, ha a *Korunk* irodalomtörténeti jelentőségét számba vesszük. Közismert tény, hogy a *Korunk* azoknak a lapoknak a sorába tartozott, amelyek nem egyik vagy másik irodalmi áramlat szócsövei voltak, hanem többet tettek ennél; az irodalom fősodrárt egyesítették; a szocialista irodalom műhelyei voltak. Ebben a vonatkozásban Szilágyi Júliával értek egyet, aki azokkal polemizál, (*Korunk* 1967. szeptember) akik a *Korunk* és írói körét, áramlatnak nevezik. Helyesen jegyzi meg; ez a lap, nem teremtett áramlatot. Többet tett ennél: „új korszakot nyitott a szocialista irodalom korszakát, amelyben több áramlat is megférhet egymás mellett, de amelyben egyetlen áramlat sem pótolhat”.

A *Korunk*, noha vidéken jelent meg, mégis az irodalom epicentrumában élt. De tegyük hozzá az élet epicentrumában is, és ezért fáziskülönbség nélkül, érzékenyen reagált mindazokra a társadalmi kérdésekre, amelyek a román, magyar és nemzetközi életet nyugtalanították. A lap célja bevaloltan is: „r-

ébreszteni az embereket a kor nagy problémáira” (Gaál Gábor: Korunk éveinek margójára). És e tudatos hely-meglelés és állásfoglalás következménye volt, hogy a *Korunk* a 20-as évek végén, Gaál Gábor szerkesztésében, metamorfózison megy át: átalakul az írógárdája, olvasótáborra és nem utolsósorban a szemlélete: a polgári radikalizmustól, a Román Kommunista Párt vonzasköréhez kapcsolódik. Ezt a folyamatot tíz évvel később Gaál Gábor így jellemzi: „a Korunk első patriarkális idilli éveit után, megtelt a kor kemény jakobinus-élményeivel, s a magyar és európai jakobinizmus hagyományait és jelenét vállalva, az idilli párezer oldal után, több mint tízezer oldalon, több mint tíz éve nem volt korfontosságú eszme, könyv, ember, esemény, összefüggés, művelődésbeli tény, társadalmi tünet”, amivel ne nézett volna szembe. (Gaál Gábor; uo.)

Mindezt szükséges volt előrebocsátani ahhoz, hogy a *Korunk* lírájának irodalomtörténeti szerepét megfelelően értelmezzük; mert ez a költészet nem légüres térben keletkezett és fejlődött, hanem együtt izmosodott, gyarapodott a lappal, és eredménye, ugyanakkor részese is volt szellemi erőfeszítéseinek.

A *Korunk* 1932 decemberétől kezdett verseket közölni. Ezt meg kellett volna említeni a kötet előszavában; nemcsak a filológiai hűségért és tájékoztatásért, hanem azért is, mert erre az időre már túl volt a lap a forrongás, az útkeresés állapotán, és lírája már e kiküzdött tisztább horizontot képviseli.

Ez azonban csak a kiindulási alapra vonatkozik, és nem jelenti azt, hogy e költészet már ekkor minden vonatkozásában: eszmeiségét, formavilágát tekintve teljesen a szocialista líra régióiba emelkedett, és már csak klasszicitásra törekedett. De ez nem is lehetett így, mert ezekben az években, a munkáosztály harcát szolgáló művészt világszerte a megnyilvánulási formáit keresi, és ez elől a *Korunk* költészete sem térhetett ki. Az izgalmas és nagyszerű éppen az ebben a lírában, s irodalomtörténeti értékét is az adja meg, hogy a szocialista irodalom kifejlődésének, alakulásának, fázisainak és formakereső korszakainak szinte minden lényeges elemét, pozitívumait és ellentmondásait, önmagába sűríti. Bátran és szabadon kísérletezik, nem von korlátokat önmaga köré: formák és stílusok vonatkozásában nem uniformizál; ugyanakkor az ábrázolt életanyagában, eszmeiségében, elkötelezettségében következetes, de az igazságot sokféleképpen igyekszik kimondani.

Már ezek a szavak is arra utalnak, hogy a *Korunk* költői táborra nem képviselt valamiféle stílusjegységet. De még azt sem állíthatjuk, hogy szoros szervezeti egység fűzte volna őket össze. Különösen a harmincas évek második felében, amikor a fasizmus előretörése,

a háború réme új állásfoglalásokra készítetett, és a korabeli antifasiszta, humanista eszmeiségnek befogadása kitágította a művészi horizontokat, a *Korunk* költői körének tagjai is, a társadalmi és politikai élet különböző tájairól verbuválódtak. Voltak, akiket az osztályhelyzetük, kommunista meggyőződésük kapcsolt a mozgalomhoz: voltak akiket a faji üldözések miatti szenvedések tettek fogékonnyá a szocialista eszmék iránt és voltak, akiket intellektuális felismeréseik közelítették a laphoz. Azonban, ha mások is voltak az elhatározások indítékai, és ha különböztek is az eszmeiség intenzitásában és tudatosságában, és ha más-más formanyelven is vallottak, de abban mindenféleképpen egyek voltak, hogy lírájuk a jóért, a szépért, az újért való emberi küzdelem tükrö volt: benne szongott a szorongatott élet, az elviselhetetlen jelen, és a szocialista ember meg nem alkuvó harcos elszánása.

A *Korunk* lírája – ezt dokumentálja a kötet is – minden vonatkozásában magán viseli az időre utaló mély és izgalmas jegyeket. Am, ez nemcsak a valóságból sarjadt, az élet sordóntó kérdéseire orientálódó, ihlető élményanyagra vonatkozik, hanem azokra az akadályokra is, amelyekbe a látni tudó, és szólni bátor költő, nap mint nap beleütközik. Ezen a lírán is rajta van a kor stigmája: a lefojtottság. De mégsem a rejtett beszéd: az „átközött czópuszi nyelv” volt a legfőbb akadály, hanem az üldözés, a kitaszítottság, amely a költőket létükben fenyegette. Nem túlzás, ha a *Korunk* költészetét az üldözöttek lírájának nevezzük. Eddig is tudtuk, hogy a fasizmus milyen gátlástalan vérszomjával, ördögi gonoszsággal szedte az áldozatait. De az a súlyos veszteség, ami a *Korunk* körét érintette, még ma is meglep: csak a közvetlen munkatársai közül tiznél többen pusztultak el munkatáborokban, lágerekben. És mind fiatalon, pályájuk elején.

A *Korunk* líráját azonban a befejezetlenség – és részben ebből, részben pedig a költői tehetségek különböző mértékeiből adódó nagy színvonalbeli eltérés és egyenlenség – csak egyfelől jellemzi, és nem is ez a legfontosabb, amire az utókornak figyelni kell. Ennél sokkal jelentősebb számunkra, hogy mindezzel együtt, a *Korunk* költészete a szocialista líra kibontakozásának, útkeresésének és résének egy szakasza. Az, még akkor is, ha a kötet nem egy költeményének általánoságban mozgó, elvont humanista gondolatvilágában és hangszerelésében érezzük a polgári líra rekvizitumait, vagy néhány esetben a kísérletezés erőtlenségét, sekélyességét és a szemléleti földhözragadtságot. 1932. decemberi számban József Attila-verset és Illyés Gyula *Hősökről beszéltek* c. munkájának első részét, majd 1933-ban József Attila és Illyés Gyula mellett Radnóti, Pákozdy, Gereblyés,

Veres Péter, Déry Tibor, és műfordításban Becher, Bezruč, Petr, Cseh, Cotrus, Aron akkor még szocialista elveket valló román, Hughes Langston amerikai néger költő, és egy évvel később Brecht s Aragon verseit közölték.

Ezek a költők adják meg a *Korunk* lírájának kezdő hangütéseit: ők szólaltatják meg a vezérdallamot, mely ha néha halkul is, de tisztán, töretlenül zeng a lap betiltásáig. Azonos gondolatiaságból, rokon érzéstömbből felcsendülő dallam volt ez, és mint kitűnő zenekarban, nagyszerűen összehangoltan, a hangszer sokasága harmonizált benne. És nem véletlenül, mert noha ezek a költők más-más klíma alatt születtek, más-más volt az élményformáló valóságuk, de az értelem és az érzelem összecsengésében édestestvérek voltak. Figyeljük csak meg, hogy mennyire egy töről fakad és, milyen természetességgel simul össze, az eszmei és esztétikai értékek különbözőségei ellenére is, József Attila magas intellektusú, érzelmileg telített, forradalmi pátoszú poézisa, Ilyés Gyulának a parasztság gondjait, keserveit megszólaltató új honfoglalásra: forradalomra ösztönző epikus költeményével, Veres Péternek a zsellérek világát mérő lázás szabad verseivel; de ugyanígy éneklő poémájával, Gereblyés forradalmi indulatokkal telített költeményeivel, vagy Hughesnek az amerikai négerék rab-szolgasorsát panaszló, különös formavilágú verseivel, Aragon szocialista eszmeiségű avantgarde költészetével.

A *Korunk* lírája a nyitó hangütéstől az utolsó akkordokig egynemű líra volt: végig ugyanaz az eszmeiség hatotta át. Mégis észrevehetően két szakaszra tagolódott. Az első 1936 tájáig, a második a betiltásig tartott. E két periódus egyben a fejlődés más-más fázisa is volt. Úgy tűnik, hogy a kezdeti időben a szocialista líra meghonosítására törekedtek, és ezzel mértéket és célt igyekeztek mutatni. Főleg a magyar és világirodalom jeleséből közöltek, és mellettük a helyi költők még alig jelentkeztek. Ebből a szempontból 1936 után fordulat következett be. Szemmel láthatóan kiszélesült, és életerős gyökeret vert a mozgalom. A román és magyar progresszív líra új képviselőit kapcsolták magukhoz, és megszólalt a *Korunk* nevelte új nemzedék is. Közöttük olyan tehetségek tűntek fel, mint Méliusz József, Salamon Ernő Brassai Viktor, Korvin Sándor. A lap néhány év alatt száz költőnél jóval többet jelentetett meg. Ez a magas szám önmagában is arra utal, hogy a *Korunk* a progresszív líra minden áramlatát befolyásoló, magáéhoz vonzó fórum; a szocialista eszmeiségű költészet egyik messzire ható, életerős szellemi központjává vált. Erre az időre már a lap, nemcsak menedéke lett a proletár ihletésű és a progresszív, üldözött magyar lírának, hanem természetes

otthona, ahol úgy érezhette magát a költő, mint a rokoni körbe hazaérkezett, akinek egyénisége itt és ekkor szabadulhatott fel igazán.

Mindez azonban csak kísérő jelensége és eredménye volt a mélyben lezajló esztétikai, eszmei változásoknak. Ez a megállapítás az első pillanatban talán meglepően hat. Hiszen a *Korunk* lírájában, mind esztétikai, mind eszmei szempontból, József Attila költészete jelentette a teljességet és a csúcst; s ő, 1934 után nem közölt itt verseket. Mégis, hogyan lehetséges fejlődésről beszélni? Am nem szabad elfelejtenünk: József Attila nem hideg fényű távoli csillag, vagy gyorsan tovatűnő vakító üstökös volt a *Korunkban*, hanem a hazaérkezett idősebb testvér, aki minden kincsét, melegét megosztja véreivel, és e testvéri közösségben, a magyar irodalomban először vált mértékké, közvetlenül ható, formáló hagyománnyá. Erről vall a *Korunk* József Attila-száma is. De még inkább az a tény, hogy az ő közvetlen, vagy közvetett példáján nevelkedett és izmosodott e mozgalom költőinek egész sora. Főleg a fiatalok közül számosan. Salamon Ernő, Brassai Viktor, Korvin Sándor felszárnyalása nehezen képzelhető el József Attila nélkül.

Ezekben az években, mind a hazai, mind a nemzetközi proletár irodalomban, általános törekvés volt a realizmus kiküzdése. Noha az esztétikai elvek még minden vonatkozásban nem tisztázódtak, de az már bizonyossá vált, hogy a munkáosztály harcát támogató pártos irodalom, csak a valóságábrázolásból nőhet ki. A *Korunk* ebből a szempontból is rokonságot mutat az európai szocialista irodalommal; költészetét ugyanez az alapállás jellemzi. Gaál Gábor írja 1938-ban: „Köögörgeteg volt számunkra a világ, és ezt a világot akartuk visszaadni, nem pedig idegeink és álmaink látását. Csak a dolgokra figyeltünk s nem a kitalálásra! A költészetet, a verset is csak akkor soroltuk a lap közleményei közé, amikor a magyar versben... Ilyés Gyulával és József Attilával... megjelent ismét... az életközösségbeli, a társadalmias látománya. Általában: csak a társadalmak élete, mozgása érdekelt bennünket.” Azonban nem egyszerűen csak bemutatásra, hanem „játékos kereszmettség helyett a következetes és iránytszabó rendszer” kimunkálására, ironia helyett pátosra, és az objektív feltárás mellett bírálatra törekedtek.

A *Korunk* költészetében a realizmus az ábrázolt életanyagra, szemléletre, a valósághoz való viszonyra vonatkozott; nem szűkült le az eszközökre és a stílusra. A kísérletezésnek szabad teret engedtek, és ezért költemények igen változatos formavilágot mutatnak. Az első pillanatban ez talán amorfnak tűnhet, hiszen az avantgarde különböző irányzatai mellett bőségesen találunk itt a hagyományos

stílusirányzatokhoz kapcsolódó törekvéseket is. Azonban csak madártávlatból látjuk ilyen nagyra a szóródást. Közölebbről már szembeütnek, hogy ezek az ellentétes stíluscsoportok itt nem divergálnak, hanem harmonizálnak és bármily furcsán hangzik is: kölcsönösen erősítik egymást.

Hogyan volt ez lehetséges? A kérdés feltevése nagyon is indokolt, különösen ha arra gondolunk, hogy a szocialista avantgarde értelmezése körül még napjainkban is tart a vita. Korunk költészete természetesen nem dönti el ezt a polémiát, de figyelemre érdemes adalékot szolgáltat hozzá.

Az új élettartalom nem kiforrott kész formákban kínálta magát a költőknek. Nem volt elég élni, tapasztalni; meg kellett érteni, és az élményt meg kellett szűrni ahhoz, hogy a költészet anyaga legyen. Am ahhoz, hogy a felfogott, de dinamikus változó valóságot kifejezzék, a polgári líra rekvizitumai már nem voltak elégségesek, ezért — Brecht szavait idézem — meg kellett változnia az ábrázolási módnak is.

Ez az átváltás; a szocialista líra formanyelvének és művészi eszközeinek kialakítása, nem a *Korunk*ban történt meg, hiszen ez a nemzetközi proletárirodalom erőfeszítéseinek s útkezesítésének eredménye volt. A *Korunk* átvette és meghonosította ezeket a vívmányokat, és fóruma lett a magyar és mellette a nemzetközi proletárirodalomnak is. Azonban jelentősége jóval több ennél, a szocialista realizmus két főtípusát, a hagyományokon továbbfejlődött és az izmusokból kinőtt ágat egybefogta és gyakorlatilag szintézisüket segítette elő.

Ennek máig ható elméleti jelentősége van. Azt tanúsítja, hogy a szocialista lírához egyaránt vezethet út az avantgarde-tól és a polgári líra más irányzataiból, különösképpen a realizmustól. Am, ez egyik esetben sem automatikus folyamat; az új látásmód és életérzés kialakítása mellett, mind az avantgarde-ot, mind a XIX. századi hagyományokat át kellett funkcionálni. Ez valósult meg a *Korunk* legérettebb lírájában.

Mit jelentett a hagyományok átfunkcionálása? Mindenekelőtt a költői eszközök újraelakítását. De ennél lényegesen többet is, minőségi változást, mely minden vonatkozásban metamorfózishoz vezetett. A *Korunk* költészetében erőteljes vonulat volt a realista hagyományok folytatása. Azonban ez nem a XIX. századi realizmus felélesztése volt; hanem újrateemtése, még abban az esetben is, amikor a művészi eszközökben töményebben felfedezhetjük a lírai realizmus hagyományos rekvizitumait. Gondoljunk csak Illyés Gyula: *Hősökről beszélek* című epikus költeményére, vagy Salamon Ernő balladaszerű, népies hangvételű verseire. Az előbbi modellje lehetne egy realista költeménynek.

Mégis kötött és kötetlen formájában, képanyagában, merész asszociációiban benne vibrál a XX. századi líra csaknem valamennyi újítása. És mereven nem választható el Illyés Gyula avantgarde korszakától. Salamon Ernő esetében is hasonló jelenségről van szó. Csakhogy ő József Attila vonzásköréből indul és népdalszerű, tiszta, fegyelmezett, úde formavilágából az indulat és érzelem perzselve csap fel. Mindkét esetben világos, hogy nem formajegyek változtatlan átültetéséről, hanem korszerű, az új életérzésnek, gondolatiságnak megfelelő újrateemtésről van szó.

Vonatkozik ez a *Korunk* költészetének avantgarde vonulatára is. Sőt ez esetben a metamorfózis még nyilvánvalóbb, és ennek eredményeként, itt már teljesen elszakadt az egyre mélyebbre zúlló polgári formarombolástól, és elválaszthatatlan része lett a szocialista lírának. Idézhetjük Aragont vagy Komjátit, akiknek költészetében nyoma sincs az intellektuel desztillált forradalmiságának, vagy az értelmetlennek vélt világtól a pszichózishoz, a tudatalattihoz, misztikus kollektívizmushoz való zilált menekülésnek. Ellenkezőleg, a munkásmozgalom sodrában és a forradalmi harc lendületében egyre tudatosabban mérik fel a való világot, és — Illés László gondolatát idézem — közelednek a realizmus új módon felfogott, nyugalmasabb művészi tisztaságához. De vonatkozik ez Becherre, Forbáthra, Méliuszra, akiknek az útjuk az expresszionista szabadverstől ível a szocialista költészethez és lírájuk már megváltozott élelményű, új társadalmi látást, eszmeiséget fejez ki és ennek megfelelően formai, nyelvi újításai is más funkciót töltenek be.

A *Korunk* költészetével — különösen az avantgarde vonulatával kapcsolatban — nemegyszer felvetették, a gyökértelenség vádját. Igaz, ez a vád ma már a múlté. Mert alaptalan volt, nem állt meg az időben. Azonban valami még mindig kísért belőle; ez az avantgarde-dal kapcsolatos rossz érzés. A *Korunk* költészete ezt is segít eloszlatni, mert meggyőzően tanúsítja, hogy az avantgarde nálunk sem idegen példák másolása, fejlődésünktől nem elütő jelenség, hanem irodalmunk immanens változásainak eredménye. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy a *Korunk* költői között is vannak, akiket valóban a „divathullám” kapott el, és formarombolásuk kiforratlanságot és művészi erőtlenséget takar. A csúcok között természetesen völgyek is vannak.

Am az ember nem a völgyekből, hanem a csúcsokról tekintti át a tájat. A *Korunk* líráját is innen lehet megítélni. Egyenlensége ellenére is, olyan művészi értékeket hozott, amelyek maradáno elemi a magyar nyelvű irodalomnak. A legsúlyosabb megpróbáltatá-

sok idején következetesen vállalta a munkásosztály szolgálatát. Eszmei hűsége, forradalmi szemléletű népiessége harcos humanitása,

internacionalizmusa, és minden vonatkozású merész újratörése, a szocialista irodalom máig élő öröksége.

Krajkó András

LEVELEK HATVANY LAJOSHOZ

Válogatta, szerkesztette: Hatvany Lajosné. Az előszót írta: Nagy Péter. Hatvany Lajos kommentárjait kiegészítő jegyzetekkel Belia György látta el. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 717 1. 16 t.

Mind a közelmúlt magyar (és egyetemes) irodalmának kutatói, mind az e korszak iránt behatóbban érdeklődő irodalombarátok részéről megkülönböztetett figyelmet érdemel az a testes kiadvány, amely Hatvany Lajos tabuláriumának 534 darabját tartalmazza, s amelyet fakszimilé és fényképfelvételek sora illusztrál.

A század első fele nagy műveltségű és nagy tehetségű literátorához írott levelek között legjelentősebbek (és legszámosabbak) azok, amelyek a *Nyugat* első nemzedéke tagjainak (Ignotus, Ady, Fenyő Miksa, Krúdy, Kafka, Karinthy, Tóth Árpád, Lengyel Menyhért stb.), valamint Thomas Mann-nak, Gerhart Hauptmann-nak és Romain Rollandnak kezétől származnak, — de igen becsek a *Nyugat* körén kívüli íróknak, költőknek, kritikusoknak (Gyulai, Palágyi Lajos, Bródy, Molnár Ferenc, Csathó, Hunyadi Sándor, Harsányi Zsolt), a két világháború között porondra lépett fiatal generáció képviselőinek (Fodor József, Gaál Gábor, József Attila, Radnóti, Remenyik Zsigmond, Weöres stb.), a Hatvanyval közelebbi kapcsolatban állott festőknek, szobrászoknak, művészettörténészeknek (Rippl-Rónai, Bokros Birman, Fülep Lajos, Meller Simon), közéleti embereknek (Károlyi Mihály, Vámbéry Rusztem, Garami, Bajcsy-Zsilinszky) és kiváló előadóművészeknek (Jászai Mari, Beregi Oszkár, Somlyay Artúr) levelei is.

Adynak Hatvanyhoz szóló leveleivel (s kettejük kapcsolatával) e recenzió nem kíván foglalkozni, hiszen e levélcsoport már a 20-ás években (s azóta több ízben is) napvilágot látott, s az Ady–Hatvany-viszonynak is meglehetősen bőséges az irodalma. A magunk részéről egyetértünk Varga Józseffel, aki szerint „legfontosabb, legvallomásosabb leveleit Hatvanynak írta Ady; ezekben szólt a *Nyugatról* s általában az új irodalmi mozgalomról, alkotói gondjairól, lelki és egészségi állapotáról; a Hatvanyhoz írott leveleiből tudunk a háború alatti viszonyú gyöttrődéséről is. Hatvany és Ady levelezésében sok szó esett a modern irodalom táborán belüli problémákról: innen kapunk képet például az Ady pillanatnyi megingását tükröző duk-duk história hatásáról Ady baráti körében...

Az általános érdekű problémák mellett megkapóan szép vallomásokat találunk a levelekben egymás iránti érzelmeikről.” (Varga J.: Ady Endre. Magvető k., Bp., 1966. 530–531) — Az Adyval foglalkozó, novum-számba menő levelek sorából kiemelkedik Vészi Margit (282. sz.), amely a költőnek Varsányban, Vésziéknél tett látogatásaira s Adynak Lédáról és Csinszkaról tett kijelentéseire emlékszik vissza. Vészi Margit e leveléből azt is megtudjuk, hogy *A fekete zongora* című nevezetes Ady-vers első verziójának „A fekete hegedű” volt a címe. Pavlu Bogdán prágai szerkesztőnek 1909-ben kelt sorai (57. sz. levél) sem érdektelenek; kitűnik belőlük, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia nem magyar népeinek haladó entellektüeljei már viszonylag korán felismerték Ady munkásságának jelentőségét.

A pénzarisztokrata családból származó Hatvany Lajos „örökölt vagyonát túlnyomórészt nyomorgó művészek megsegítésére áldozta” — írja a kötet előszavában Nagy Péter. Somlyó Zoltánnak, Karinthynek, Szép Ernőnek s másoknak pénzt kérő leveleiből a Ferenc József-i és a Horthy Miklós-i korszakban működött írók legtöbbjének megalázó filléres gondjai, az alkotói energiákat, a teremtő kedvet szétforgácsoló-megbénító, nyomasztó egzisztenciális körülményei tárulnak eléink. (256., 304., 313., 376., 389., 397., 398., 429., 433. stb. számú levelek.)

Több levélíró viszont — nemes és önzetlen gesztussal — nem önmaga számára, hanem írotársak, barátok számára kér támogatást Hatvanytól: Tóth Árpád Lékai János fiatal író (aki később Tisza István ellen kísérelt meg merényletet, majd a kommunista mozgalom tevékeny harcosa és a magyar proletárirodalom egyik úttörő munkása lett), Czobél Béla festőművész Tamkó Siraó Károly ifjú költőt ajánlja Hatvany figyelmébe, Franz Werfel pedig Robert Klopstock orvos érdekében kéri Hatvany közbenjárását. (Klopstock neves tudósebész volt, Franz Kafka barátja, aki *A per* és *A kastély* írója számára lefordította németre Ady több versét.)

A levelek némelyike írók világnézetéről, politikai-etikai arculatáról vall; valóságos kis önportrék ezek. Károlyi Mihály egyik, 1917-ből való levelében például ezt olvassuk:

„Nemcsak egy új Magyarország, de egy új világ kell nekem.” (229. sz. levél.) Rendkívül lényeges Romain Rolland 1921-es, terjedelmes levele, amelyben a Jean-Cristophe szerzője kijelenti, hogy „megmaradt szabad individualistának, s szemben áll mindenféle diktatúrával és mindenféle erőszakkal”, mégis rokonszenvvel viseltetik a bolsevizmus, e „nagy társadalmi mozgalom” iránt, „amely forrongva tör előre szerte a világon”. (266. sz. levél.) Remenyik Zsigmond 1940 korához, New York Cityben írott levelében így jellemzi önmagát: „Jó és igaz magyar vagyok, jó és igaz polgár, a polgári és emberi humanizmus katonája... Nem vagyok más és nem is akarok más lenni... Adja Isten, hogy láthassalak hamarosan, egy jobb, engedelmesebb és méltóbb világban.” (493. sz. levél.)

A közreadott levelek zöme — természetesen — irodalmi problémákkal foglalkozik. A *Nyugat* nagyerdemű főszerkesztőjének, Ignotusnak biztos ítéletességéről és esztétikai fogékonyságáról újabb bizonyítékokat szolgáltat e kötet; Ignotus már 1909-ben így vélekedett Móriczról: „Kitűnő írónak indul, aki némely dolgokban túltesz majd Mikszáthon. Olyan érzékiség lobog sorai közt, amitől összefut a nyál a Szilágyi Géza szájában.” (65. sz. levél.) A *Nyugat* másik jeles kritikusa, Schöpflin Aladár 1920-ban e tömör, találó jellemzést küldi az akkor Bécs mellett — Lainz-ban — élő Hatvanyinak a forradalmak leverése utáni idők Babitsáról: „Az ő helyzete egyébként most tűrhető. Érték kellemtlenségek, mint a Petőfi Társaságból való kizárás, tanári nyugdíjának megvonása stb., de ezek inkább érzékenységet sértettek... Meglehetősen nyugodtan éli a maga szokott életét, csak időnkint vesz rajta erőt az idegesség; ilyenkor persze az egész ember olyan, mint egy kitakart seb, minden bántja és sérti. Ez azonban már így lesz, amíg él.” (263. sz. levél.)

Az anyagot szeretettel és hozzáértéssel összeállító Hatvanyiné Somogyi Jolán — nagyon helyesen — néhány, a *Nyugat* irodalmi forradalma ellen háborgó levelet is felvett a gyűjteménybe. Dr. Okolicsányi László, Heves megye alispánja a Hatvany által küldött előfizetési felhívásra azt válaszolja, hogy „nem kívánja támogatni a *Nyugat*-ot”, mert „irtózik attól az iránytól, amelyet a *Nyugat* képvisel”. (91. sz. levél.) Gróf Dessewffy Emilné avval az indokolással küldi vissza a *Nyugat* mutatványpéldányait, hogy azokban sok a „durvaság” és „a beteges hajlamot favorizáló erotikum”, s bár ő „előítéletmentes”, mégis „szégyellte az asztalán tartani” a folyó-

irat füzeteit. (124. sz. levél.) E konzervatív-prűd, korlátolt megnyilatkozások beszédes kordokumentumok, csakúgy, mint az a levél (112. sz.), amelyben Szüllő Géza bejelenti a *Nyugat* igazgatósági tagságáról való lemondását, minthogy „huzamosabb idő óta nem tudja magát identifikálni a *Nyugat*-tal”, amelyben „újabbban olyan cikkeket jelennek meg, amelyeknek az ízléshez semmi közük.”

A levelek jórészt még maga Hatvany Lajos kommentálta, az ő megjegyzéseit azután Harsányi Gréte, Kerényi Károly professzor, Krúdy Zsuzsa s főként: Belia György egészítette ki. A jegyzetek gondosak, némely esetben azonban a felvilágosítások túl szűkszavúak, egyes levelek mellől pedig teljesen hiányzik a magyarázat. A 197. sz. levélben — amelyet egy bizonyos Anthony Singer írt — többször szó esik „Max Schmidt úr”-ról; a jegyzetek azonban sem Singer, sem Schmidt kiléte felől nem nyújtanak semminő tájékoztatást. A 296. sz. levél jegyzete azt közli, hogy a Vörösmarty Akadémia újjáalakításából „nem lett semmi”. 1926. június 14-én azonban a Vörösmarty Akadémia megtartotta újjáalakuló közgyűlését a Margitszigeten; ezen megvitatták és elfogadták a Füst Milán ügyész által előterjesztett alapszabály-tervezetet, s betöltötték az elhunyt tagok (Ady, Bródy, Gárdonyi, Kaffka és Kiss József) helyét. A Vörösmarty Akadémia tehát újjászerveződött, — igaz, hogy további tevékenységet nem fejtett ki. A 265. sz. levél jegyzetéből az angolszász-magyar irodalmi kapcsolatokról egy igen érdekes (és kevésbé ismert) mozzanatáról szerzünk tudomást, — arról tudniillik, hogy a jelenkor egyik legnagyobb költője: Ezra Pound *Cantos* című ciklusának egyik darabja — Hatvanyról szól. (Egyébként a Szerb Antal által is nagyra becsült Ludwig Lewisoh amerikai író és irodalomtörténész egyik regényhőseinek is Hatvany Lajos volt a modellje.)

Az elmondottakból talán kiviláglott, hogy a *Levelek Hatvany Lajoshoz* című gyűjtemény fontos tudományos forrásmunka, kor- és irodalomtörténeti adalékok gazdag tárháza; ezenkívül azonban egy — a magyar irodalom és művészet szolgálatában eltöltött — hosszú és eredményes élet monumentuma is. Maradandó emlékműve ez a szép kötet „egy igaz embernek, igaz tudósak, igaz művészek” (Horváth Zoltán), aki „szívét s agyát új hangoknak tárta ki” (Somlyó Zoltán), aki „az emberiségnek és a toleranciának volt az elkötelezettje” (Franz Theodor Csokor) és aki „hivatott vezérlője volt egy irodalmi megújulásnak” (Ady).

Dévényi Iván

Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből. 1001–1949. Közreadja: Beér János és Csizmadia Andor. Az anyaggyűjtésben és a jegyzetelésben részt vett: Nagy István. A közigazgatási táblázatot tervezte: Kiss István. A jogtörténet szinoptikus táblázatát készítette: Berlász Jenő és Bónis György. A rendeleteket válogatta: Bölöny József. A középkori törvény-szövegeket ellenőrizte: Bónis György. Bp. 1966. Gondolat K. 745 I. 2 db. mell. (Nemzeti Könyvtár)

A Gondolat Kiadó *Nemzeti Könyvtár* c. sorozata eléggé nem értékelhető szolgáltatokat tett az elmúlt években a tudományos színvonalú ismeretterjesztés ügyének. Folyóiratunk rendszeresen beszámolt ugyan e vállalkozás egyes kötetéről, mint sorozatot azonban mindeddig még nem tette – most sem teheti – mérlegelés tárgyává. Pedig a *Nemzeti Könyvtár* eredményes múltra tekinthet vissza. A honfoglalás kori kútfők, a Julianus-féle jelentések kiadása mellett nagyobb időszak anyagából szerkesztett, hézagpótló forrásszemelvényeket is beiktatott programjába (*Árpád- és Anjou-kori levelek, Régi magyar filozófusok*), sőt, – egyelőre folytatás nélkül maradt kezdeményezéssel – újkori kutató válogatott művelődéstörténeti tanulmányaiból is hozott – nagyon helyesen – egy kötetre valót (Takáts Sándor XVI. századi tanulmányai).

Újabbán megint más, hasznos koncepció körvonalai kezdtek kibontakozni: egy-egy tudományterület, vagy tudományág történetének és problematikájának összegezése, évszázadokat átfogó bemutatása gondosan szerkesztett chrestomathia, terminus technicus –szótár, függelék, szinkronikus és diakronikus táblázat segítségével. (*A magyar stilisztika útja, A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*). Ebbe az új törekvésbe illeszkedik bele a Beér János és Csizmadia Andor összeállításában *Történelmünk a jogalkotás tükrében* címmel megjelent több mint félezer oldalas korpusz is.

A felsorolt kiadványok nagyrészt – szándékosan – a régi magyar irodalom és tudomány érdekkezőbe vágnak. Nem mintha a sorozatra ez lenne jellemző, inkább azért, mert a *Nemzeti Könyvtár* ezen a téren tud többet nyújtani egyszerű újraközlésnél. A régi forrásanyagok egy része ugyanis kézirat vagy ritka nyomtatvány formájában maradt ránk, nem beszélve arról az egyre nehezebben áthidalható nyelvi nehézségekről, amit e források szinte kivétel nélküli latin nyelvűsége támaszt. Ezekután könnyű belátni, milyen fontos szerepet tölt be a sorozat egy-egy mű teljes, vagy szemelvényes magyar nyelvű megszólaltatásával.

A szóban forgó enchiridion egyik nívója szintén ebben a magyarul történő tolmácsolásban jelölhető meg. Ez azonban *általános értéke* a kötetnek, miket viszont elsősorban *irodalomtörténeti vonatkozásai* foglalkoztatnak. Természetesen ezek is vannak szép számmal, hiszen a jogtudomány kb. 1800-ig az „irodalom” fogalomkörének szerves része volt és csak a XIX. században vált önálló diszciplínává, s lett, mint ilyen, az irodalomtörténet segédtudománya. A vázolt előzmények alapján teljesen érthető, hogy Beér és Csizmadia könyve bőségesebb szemelvényeket tartalmaz a bennünket közelebből érintő középkori, reneszánsz- és barokk-kori törvényekből, mint a második kiadást ért *Régi magyar szövegyűjtemény*, és már ezért is, az egyetemi oktatásra való tekintettel, nem felesleges felhívunk rá a figyelmet.

A szerkesztők, nagyon helyesen, nemcsak szentesített törvény-szövegeket vettek be kötetükbe, hanem minden olyat, amely a magyar jogtörténet szempontjából lényeges eleme volt a fejlődésnek, ugyanakkor helyesen mellőztek sokáig jogtudományi műnek tartott irodalmi alkotást (*Intelmek Imre herceghez*). Szövegek tekintetében az egész válogatás a helyesen súlypontozott teljesség és szelekció elvén alapszik. Ennek feltétlenül több az előnye, mint a hátránya, bár az utóbbi sem jelentéktelen. Pl. az Árpád-kori törvények közül csonkítatlanul kapjuk István László és Kálmán törvényeit, valamint az *Aranybulla* két szövegét. A teljesség azonban itt megszűnik és csak a XVIII. század elején folytatódik. Ez nagy kár, mert véleményünk szerint nem csupán irodalomtörténeti, hanem jogtörténeti és általános kortörténeti megfontolás alapján is érdemes lett volna további két alappillért lerakni: egyet a Hunyadiak korából, egyet pedig a Jagelló-korból, nevezetesen Mátyás király *Decretum Maius*-ának, valamint a *Tripartitum*-ának a mostaninál jóval bőkezűbb és alaposabb válogatásával.

A XVI–XVII. századi Habsburg-törvénykezés dokumentumait illetően egyet-értünk a szerkesztőkkel, mert ezekből valóban csak részletek kellenek, és azt is megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy II. Rákóczi Ferenc bizonytalan körülmények között jóváhagyott dekrétumai, a szécsényi, ónodi és sárospataki országgyűléseken hozott végzések teljes szövegének közlésével, végre ténylegesen is elfoglalták helyüket a magyar jog történetében. A XVIII. századból elsősorban a törvények művelődéstörténeti és irodalmi vonatkozású cikkelyei érdekelhetik leginkább az irodalomtörténészeket, mint pl. a sajtó- és cenzúra rendelkezések és a nyelvrendeletek. A XIX. századból különösen fontosak számunkra az Akadémiát, a Széchényi Könyvtárat és a Nemzeti Játék-szint illető rendelkezések. A század második

felétől — mint már említettük — a jogalkotás nem tartozik az „irodalom” hagyományosan értelmezett fogalma alá, következésképp tanulmányozása sem az irodalomtörténetírás feladata többé.

A kötet szövegeinek közlése filológiai tekintetben teljesen megfelel céljának. Az elhagyások és kihagyások általában jelölve vannak (bár az *Aranybulla* megújított szövegénél a záradék elhagyását nem jelzik a szerkesztők, a 99. lapon). A fordítások világosak, magyarosak, bizonyos latin műszavak értelmezésekor azonban jó lett volna szorosabban tapadni az eredeti szöveghez. Pl. a „*preter hos quattuor iobagiones*” fordítása a könyv szerint: „e négy nagyzászlósúron kívül” (92.), pedig nyugodtan (vagy nyugodtabban?) lehetett volna így fordítani: „e négy jobbágyon kívül.” A kritikus szó jelentésváltozásának története eléggé ismert.

Sajnáljuk, hogy a fordítók neve nincs jelezve valahol könnyen megtalálható helyen (belső címlap verzőja, tartalomjegyzék, szövegek után). Elismeréssel kell viszont szólnunk a terjedelmes, nagyszerű mellékletekről, melyek Berlász Jenő, Bónis György és Kiss István munkáját dicsérik. Az olvasó gyors eligazításában sokat segít a részletes tartalomjegyzék is, használatával azonban vigyázni kell, mert a zsúfolt felsorolásban könnyen kimaradhatott valami (pl. a 723. lapon István király I. Törvénykönyvének 14. kaputjánál csak a *b*) pont olvasható).

V. Kovács Sándor

Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica Unitis. Tom. I. 1550–1570 Edd.: Ladislaus Lukács—Ladislaus Polgár. Romae, 1959. 400 p.

A Jezsuita-rend Római Levéltára (Archivum Romanum Societatis Jesu, rövidítve ARSI) megkezdte a rend jelentősebb okmányainak rendszeres kiadását, melyek a történeti Magyarországgal kapcsolatban vannak. Az iratokat eredeti: latin-, olasz-, spanyol-, nyelven közli. Apparátusként a németeknél használatos latin nyelvet alkalmazza.

Az ARSI régi és új részekre oszló anyagából a régi anyag fontosabb okmányai kerülnek közlésre a Római Kollégium Hungaricum megalakulásától a rend 1773-ban bekövetkezett feloszlásáig. Ez az első kötet a kezdő két évtized anyagából 175 dokumentumot közöl. Az oklevelek bemutatásánál egyetlen betűt el nem hagy, semmit nem változtat, csupán a szerző nyilvánvaló hibáit javítja, vagy olyan romlott igealakokat helyesbít, melyet az olvasó többféleképpen értelmezhetne. Ilyen esetben az apparátus tisztazza a

kérdéses fogalmat. A szöveg minden rövidítését feloldja, megmondja továbbá, hogy a régi kéziratok milyen betűt helyettesíti és azt is, hogy miért. Az okleveleket időrendben, pontos filológiai-tárgyi-archeográfiai jegyzetekkel teszi közzé.

Az okmányanyagot hat fejezetből álló bevezetés előzi meg: 1.) A Magyar Állam egyházi és politikai helyzete a Jézus-társaság megalapítása idején; az állam három részre osztása; a vallási egység szétbomlasztása. 2.) Oláh Miklós esztergomi érsek élete, életműve, tervei a vallás visszaállítása vonatkozásában, zsinat előkészítése; az 1543-ban történt, Esztergomból való elmenekülése és Nagyszombatban való megtelepedése után a jezsuita iskola és kollégium építése. 3.) A jezsuiták nagyszombati kollégiumának története; Nagyszombat városáról; az iskolák felettes vezetőiről, a kollégium épületéről, az iskolai intézményről; a lelkek gondozásáról, a kollégium egykori javairól; a széteses okairól. 4.) Az ARSI levéltáráról és annak kódexeiről; a jezsuita alapról; az ARSIn kívül használt kódexekről. 5.) A kötet dokumentum-soránál a jegyzetekben felhasznált iratok: Levelek, okmányok, diplomák (számuk 600-ra emelkedik), a nagyszombati kollégium katalógusai negyed-, fél-, és egész évi jegyek. 6.) A követett rendszer; alkalmazott rövidítések.

A bevezető részt az okmányok sora követi, megnevezve a címzettet, az oklevél küldőjét, a földrajzi helyet, ahová az iratnak érkeznie kell; feltünteti a lelőhelyet és a leltári adatot; minden oklevél tartalmát összefoglalva bemutatja magát az oklevelet a legapróbb részletekbe menő jegyzeteivel. A kötet függelékében a rend 1553–1570 közötti tagjainak, szám szerint 38-nak mutatóját találjuk, majd a pontos személy-, tárgy-, és helymutató. Magyarország egykorú térképe, Nagyszombat képe a XVI. századból és a régi Nagyszombat alaprajza további fontos értékei a kötetnek.

A kiadvány központjában a jezsuita rend Nagyszombatban életre hívott kollégiuma annak tagjaival és a kollégiumot alapító, a rendet behívó primás, a Habsburg-ház bizalmasa: Oláh Miklós áll.

Az 1561-ben alakult jezsuita rendház és iskola, majd 6 éves működés után történt feloszlásuk minden mozzanata kiolvasható a közölt okmányokból. A legfőbb rendi vezetőkhöz tett jelentések, a rendőrönöktől érkezett utasítások tartalmazzák az iskola alapításával kapcsolatos tárgyalásokat, leírják az iskola belső életét, és minthogy belső használatra készültek, kertelés nélkül, őszintén. A teljes levelezés megmutatja az ellenreformáció kialakulásának pontos történetét. Ferdinánd király hat oklevéléből a Jezsuitarend és a Habsburg dinasztia meghitt, szoros kapcsolata olvasható ki. A Nagyszombati

Kollégium alapító oklevelében (Viennae, 1651. I. iänner) a közállapotok esetelése, a kollégium felállításának indoklása, majd az alapítás „constituendum, fundandumque” szavakkal való kimondása, egyidejűleg a széplaki apátság és been-i prépostság minden javaival való, örök időkre szóló ajándékozása tárja fel ezt a kapcsolatot. A további donationális levelek „... az éjjel-nappal örökődő, a népek Isten szavait hirdető, az ifjúságot fegyvelmező és oktató, szent-írást magyarázó és jó erkölcsöket hirdető...” jezsuita testvéreknek juttatja a mislei prépostság összes javait, majd Turóc és Zalavár jövedelmeiből is jelentős segítséget juttat. A rend viszont a Habsburgokban látja a rekatolizálás egyedüli támaszát és így a dinasztia érdekét az egyház érdekeivel azonosítja.

A kötet legbővebb anyaga az iskola belső életével: tanulmányi rendjével, tananyagával kapcsolatos. „Liturgikus könyvek” cím alatt olvassuk, hogy az óhajtott könyvek: ceremoniale-, sacerdotale-, officia omnium sacramentorum-, Missale stb. rövidesen megérkeznek. Arról is tudomást szerzünk, hogy a hívek kezén forgó mintegy ezernyi heretikus könyvet összeszednek és hasonlóan ecsedi Báthory Istvánhoz — elégetik. A Jezsuita rend magyarországi oktatási módjának kezdetei a kiadványból tökéletesen láthatók. További nagy értéke a könyvnek a Magyarországon tevékenykedő jezsuiták életrajza, a rendtagok életének nyilvántartási módja. Értéke az is, hogy az ARSI eddig ismeretlen szervezetébe és az ott elérhető anyagba bepillantást tesz lehetővé.

A kiadvány Magyarország és a jezsuiták vonatkozásában fontos, mondatnánk nélkülözhetetlen érték.

Domokos Pál Péter

Böloni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Benkő Samu. Bukarest, 1966. Irodalmi Könyvk. 407 l.

Az első amerikai magyar útinapló 5. kiadása 3560 példányban jelent meg Bukarestben. 65–310.; 379–404. jegyzetek és kifejezések). Az új kiadás közli „Angliai utijegyzetek” címmel függelékként (313–352.) az útinapló angliai részének hol vázlatos, hol esszészerűen kidolgozott anyagát is. Az 5. kiadás másik újdonsága, hogy bőséges élet- és korrajzot ad bevezetőként (5–59.). A kötet élén a szerző egyetlen fennmaradt, korabeli arcképét, a 63. lapon az előző négy kiadás címlapját reprodukálja. Benkő Samu bevezetése nagy felkészültséggel, alapos ismerettel és nagy összehasonlító képességgel készült. Benkő érdeme, hogy Böloni Farkas

pályáját és munkásságát szépen megrajzolta, sőt a szomszéd román nép egykori utazóival is párhuzamba állította. Előző munkáival, főképp Kemény Zsigmond naplójával kitűnő felkészültségről, érzékeny hozzájárulásról és nagy szociológiai belátásról tett tanúbizonyságot. Böloni Farkas angliai és amerikai útinaplójához azonban nemcsak angolul kell érteni, hanem a korabeli angliai és amerikai társadalmi viszonyokat is át kellett volna tanulmányozni. Böloni Farkas Angliában az un. filozófiai radikálisok körével érintkezett, amerikai ismerőseinek lexikális adatai pedig azt mutatják, hogy az un. radikális demokraták mozgalmával tartott szoros ismeretséget. Az akkor döntő szerephez jutott, egyenjogúsított unitáriusok révén mindkét államban számos olyan történelmi nagyság ismeretségéhez jutott, akiknek a neve ma is szerepel a szabadgondolkodás, az emberi jogok és a haladás történetének, történelmi kézikönyveknek és életrajzi lexikonoknak a lapjain. Széchenyit kivéve egyetlen reformkori magyar utazónak sem voltak ilyen jelentős ismeretségei. Sajnos ezek a nevek nagy számban pontatlanul kerültek be a kiadásba. A magyar költészet első angol nyelvű antológiája, a *Poetry of the Magyars Poetry Magazine* címmel szerepel (316.). Kiadója, Sir John Bowring háromszor is Bowring névvel fordul elő (316, 324 és 376.). Walter Scott veje, Lockhart Lockhon néven szerepel (335 és 338.). Olyan történelmi alakok, mint Burdett, Kenwick és O'Connell Burdeck (315.) és Burdelt (317.), Kenwick, mint Kenrich, (331. és 332., kilencszer!), O'Connell mint O'Commel szerepel; az ossziáni Fingal itt Gingol, sőt a magyar Szarka szűcs mint Szenka fordul elő (318.); a skót földrajzi nevek félreolvasatában a 342–347. lapon tömeges tévedések vannak. A 384–389. lapon közölt életrajzi adatok semmitmondóan rövidnek. Hiányzanak a Böloni Farkas útján nagy szerepet játszott személyiségek közül olyanok, mint Audubon, Burdett, Hobhouse, Kenwick, Thayer, Weldt és Winthrop. Böloni Farkas kézírása nem olyan olvashatatlán, hogy egy-két kezdőszótag megállapítása után ne lehetne kideríteni a szóbanforgó neveket.

Érthetetlen, hogy a szerkesztő és a kiadó miért korlátozta magát a teljes útinapló kiadása helyett csupán az amerikai, és függelékkben az angliai rész kiadására. A Jancsó Elemér által kiadott kontinentális útinapló, és különösen annak franciaországi része, rendkívül fontos a szerző angliai várakozásainak és amerikai élményeinek megértése szempontjából. Ez a kiadvány (1943) a Erdélyi Ritkaságok egyébként is eltűnt sorozatában a könyvpiac szempontjából kívánatosabb tette volna az európai rész hozzáférhetőségét. Böloni Farkas párizsi és brüsszeli forradalmi

tapasztalatai, és különösen a saint-simonistákkal való ismeretségei, vezették Owenhez és az angol és amerikai radikális körökhöz, a chartisták és Jackson elnök körébe. A teljes útinaplónak mint szerves egésznek kiadása most már elkerülhetetlenül szükséges, természetesen a szövegben előforduló események szemléletes, műszaki adatok magyarázatával, beemlítve a korabeli történeti eseményekbe. Egy összkiadásnál függeléként feltétlenül közölni kellene Bölöni Farkas Sándor üldöztetésének naplóját.

Ugyancsak megoldandó feladat Bölöni Farkas útinaplójának hatása. Eddig is csak utalásokkal rendelkezünk a pozsonyi országgyűlési ifjúságára, Táncsicsra, Kossuthra és másokra gyakorolt befolyásáról, de a szövegszerű elemzés még nem történt meg. Nincs összképünk Bölöni Farkas hazatérése után kifejtett széleskörű és mélyreható társadalmi-politikai szervező tevékenységéről sem. Benkó Samu kiadványa így is hasznos cselekedet. A 379–383. lapon közölt bibliográfiai jegyzetek a magyarországi olvasó számára eddig hozzáférhetetlen közleményekre is felhívják a figyelmet. Bölöni Farkas Sándor amerikai útinaplójának ez az 5. kiadása, bármennyire is a legnagyobb példányszámú az eddigiek közül, nyomtalanul eltűnt a könyvforgalomból. Élénken illusztrálva a szerző élőszó-stílusának ma is élvezhetőségét.

Gál István

Lipták Gábor: Jókai Balatonfüreden. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1967. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 87 l. 16 t.

Több mint öt éve számoltunk be a jelen múzeumi kiadvány első változatának megjelenéséről. Az új edíció magában foglalja a régi értékeit (helytörténeti és életrajzi ismeretek, telekkönyvi kutatás Jókai telekvásárlásáról, háza eladásáról stb.) s mentes annak néhány, általunk is szóváltott hibájától. Lipták Gábor Jókai balatonfüredi tartózkodásainak megrajzolásánál korábban nem használta fel Hegedűsné Jókay Jolán emlékiratait, és ezek kellő kiaknázása most számos érdekes részlettel gazdagította munkáját, kivált a kiegészítés körüli esztendőkre vonatkozólag. Egyszersmind azonban Hegedűsné évszám-tévesztéseire is rámutat: a memoár pl. a villa elkészültét 1871-re teszi 1870 helyett. A balatoni tárgyú írások könyvszerkezete szintén teljesebb és szakszerűbb lett, s ezt említésre méltóan gyarapítani majd csak a hírlapi cikkek teljes feldolgozása után lehet. Egyelőre valóban igazat kell adnunk a szerzőnek:

„Villájának eladása után is felkereste ugyan Füredet [Jókai], sőt utolsó nyarán is járt ott, de élete utolsó szakaszában már műveiben nem jelenik meg többé... a Balaton. (83.) Valóban a *De kár megvénül*ben csak egész futólag esik szó pl. Kiss Mihály táblabíró füredi nyaralásáról, a *megjelenítés* elmaradt. S hadd egészítsük ki egy ponton a bibliográfiát: a legismertebb balatonfüredi témájú elbeszélés, *A Balaton völgyénei*, sorozatban való megjelenése nem szerepel, holott ez az írás helyet kapott a *Hátrahagyott Művek* 2. kötetében. (75 skk.) Lipták Gábor részletesen méltatja a balatonfüredi tartózkodások s a Lukanich Ottíliaval nagyrészt itt szövődött szerelmi regény hatását *Az arany ember* létrejöttére; valamelyest kételkedni látszik azonban Ottília balatonfüredi, illetőleg arácsi nyaralásában, s a 27. lapon az egész esetet „legendának” nevezi. Pedig Mikszáth Jókai életrajzában idevágó része minden bizonnyal Fesztyné tájékoztatásán alapult, és Jókai Róza *Ákik elmentek* c. könyvében ki is tér Ottília és a költő kapcsolatára, noha Mikszáthtal ellentétben a leány balatoni üdüléséről nem tesz említést. Hiteles följegyzés Ottília vonatkozásban Erdődi-Harrach Bélának, *A Hon* egykori munkatársának visszaemlékezése is. (*Élet*, 1925.)

A könyvecske derekát múzeumi vezető alkotja, éppen ez ad alkalmat arra, hogy a gyűjtemény átalakítására vonatkozó javaslatunkat előadjuk. Bár az utóbbi időkben több változtatás történt, az 1954-i Jókai-kiállítás még a kelleténél jobban rányomja bélyegét a Jókai-házra, s az ötödik terem anyaga teljesen onnan került át. Elsősorban ezt, a ma már iskolás szemléletűnek mondható összeállítást kellene mással helyettesíteni. Tekintettel Balatonfüred földrajzi helyzetére, kézenfekvő a javaslat: ne csak Jókai Balaton-élményét tárja elénk a múzeum, hanem azt a sokszálú kapcsolatot is, amely Veszprém megye más tájaihoz, s ezen túl egész Dunántúlhoz fűzte. Mennyi színes dokumentum kerülhetne ide a költő pápai diákévről, herendi, továbbá zirci kirándulásáról, nem feledve, hogy az utóbbi közvetlen ösztönzést adott az *Enyim, tied, övé* kezdőfejezeteihez. A várpalotai várról vázlatot is őriz egyik notesze, a Somogy megyei Zala falucskából meg talán ő hozott ajándékba kapott rajtot haza, mert oda invitálta Zichy Mihály, a község híres szülötte. A Jókai-gyűjtemény mielőbbi felrészítését rendkívüli látogatottsága is sürgeti: ugyanannyira szem előtt van, mint a Petőfi Irodalmi Múzeum, s tán még több külföldi vendéggel dicsekedhetik, mint amaz.

Nagy Miklós

Palágyi Lajos: Paritya. Válogatott művek. Válogatta és az utószót írta: Tóth Gyula. Bp. 1966. Magvető K. 572 l.

Palágyi Lajost elsősorban költőként tartjuk számon, de munkássága termékeny volt az irodalom szinte valamennyi műfajában. A századvégen indult s végigélte irodalmunk nagy forradalmi átalakulását, Ady s a Nyugat nemzedék diadalra jutását, sőt József Attila korát is, de irodalomszemléletét, stílusát, alkotómódszerét tekintve mindvégig megmaradt a századforduló irodalma jellegzetes képviselőjének. Vajda, Reviczky, Komjáthy baráti köréhez tartozott, irodalmi elveit, ízlését főleg ez s nem kis mértékben bátyja, Palágyi Menyhért esztétikai, filozófiai nézetei határozták meg. Pályakezdekésekor a szocialista mozgalomhoz állott közel, versei főleg a Népszavában jelentek meg, amiért általában első szocialista költőnként szokás említeni, jóllehet a munkásmozgalomhoz való közelsége, az ennek jegyében született versek, publicisztikai írások időszaka négy évtizedet meghaladó pályájának csak néhány évére korlátozódik.

Emberi útját súlyos megpróbáltatások, eszmei, művészi fejlődését számos ellentmondás kísérte. Az utóbbi tekintetben a legalapvetőbb kétségtelenül Palágyinak a munkásmozgalomhoz, a szocializmushoz fűződő viszonya volt. Emberi-írói útja is ennek alapján tagolható két, egymástól határozottan elkülönülő részre. A korábban a szocializmus elveit jelentős mértékben magáévá tevő költő ugyanis 1893-ban addigi nézeteinek hátat fordítva kategorikusan tagadta meg a társadalmi haladásba, a munka és a tőke ellentéteit megoldó társadalom lehetőségébe vetett hitét, s az osztályharc helyett legfontosabb feladatul a szívek és az elmék megreformálását jelölte ki. Írói, művészi programként pedig ennek megfelelően a társadalmi kérdésektől való elfordulásnak, a befelé irányuló szemlélődésnek, az emberben s a tömegek szívében lappangó benső törvények feltárásának és tudatosításának elvét tette magáévá. Mindezt ugyanazon évben megjelent *Magányos úton* c. verseskötetjének nevezetessé vált előszavában fejtette ki, amely így Palágyi pályáján pontos jelölőjévé vált a pálya két szakaszát elválasztó ceruzának. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az előbbiekben említett elvek főleg csak a gondolkodó Palágyira maradtak jellemzők, s az 1893-ra kieriellődő szemléleti fordulat ellenére Palágyi pályája két szakasza között valójában nem feszül oly mérvű ellentét, amely a *Magányos úton* c. kötet előszavában bejelentett elváltatásoknak megfelelően. Az előbbi nézetek ugyanis sajátos módon viszonylag kevésbé hatottak ki Palágyi szűkebben költői, írói tevékenységére. Mindenekelőtt a szóban

forgó előszó írói programja maradt beváltatlan, hiszem a konkrét társadalmi kérdések mellőzése, a befelé fordulás helyett Palágyi, ha sok ellentmondással is, mindvégig megmaradt erősen politikai, társadalmi érdeklődésű alkotónak. A verseken s egyéb műveken túl ezt bizonyítja későbbi meghurcoltatását előidéző magatartása a forradalmak idején és a Horthy-rendszerrel való, mindvégig tartó, határozott szembenállása is. Éppen ezért túlzónak érezzük a kötetet kísérő, Palágyi pályáját áttekintő-értékelő utószóban Tóth Gyula állítását, amely szerint 1893-mal Palágyi pályájának „tragédiája” kezdődne. Való, hogy Palágyi ekkor eltávolodik a munkásmozgalomtól, kiábrándul korábbi, távolról sem materialista kiindulású, nem egy tekintetben pedig, mint pl. az irodalom társadalmi hatása, illuzórikus elemeket is jócskán tartalmazó hitéből, de mindez csak eszmei-ideológiai értelemben jelentett átmeneti megtorpanást, Palágyi irodalmi pályáját, művészi fejlődését nézve nem. Sőt, Palágyi éppen ekkor talál rá igazi költői énjére, versei tematikailag kitágulnak, művésziileg elmélyültebbekké válnak. A századvég érzés és gondolatvilága is ekkortól kap határozottabb kifejezést műveiben. S a változást nem csak tematikai, hanem műfaji gazdagodás is jelzi. Elsőként a dráma megjelenése Palágyi oeuvre-jén, majd mind jelentősebbé váló novellairói, publicisztikai később pedig tanulmányírói tevékenysége.

Művészetét 1893-tól a folytonos továbbfejlődés jellemzi, amely csúcászt irodalmunkban s a világirodalomban egyaránt szokatlan módon, az epigrammában éri el. Epigrammát egy költőnk sem írt annyit, mint Palágyi, aki a műfajban a legjobb martiálisi hagyományokat újította meg. Az 1910-es évektől mind sűrűbben megjelenő, élesen politikai, társadalombíráló hangot megütő epigrammák Palágyi munkássága legmaradandóbb, máig legelevenebb részét képezik. Hogy e művekre mégis, miként Palágyi egyéb alkotásaira, érdemtelenül korán borult a feledés, Palágyi művészeete egész jelegéből adódott. Irodalmunk századeleji megújulása új tartalmat s vele új formát követelt, Palágyi pedig mindkettővel adós maradt. Ha epigrammái és nem egy más alkotása önmagukban megbecsülendőt hoztak is, műveinek egésze egyre távolabb került a Nyugat nyomán rohamosan tért nyerő modern irodalmi ízés igényeitől. Érthető hát, hogy Palágyi művei éppen negyven éve jelentek meg utoljára.

A jelen kötet, amely Palágyi születése századik évfordulójára látott napvilágot, mindenekelőtt a Palágyi műveit kísérő feledést kívánja oszlatni. A válogatás nem csak Palágyi költészetére, hanem az életmű egészére terjeszkedett ki. A kötetben a versek mellett ennek megfelelően kaptak helyet

más műfajú írások is, novellák, tanulmányok s Palágyi legjelentősebb drámai alkotása, *A rabszolgák*. A válogató helyesen, elsősorban nem a pálya fejlődéstörténeti, az ellentmondásokat is érzékeltető bemutatására törekedett, hanem az életmű előremutató részéről igyekezett képet nyújtani. A válogatás a különböző műfajok szempontjából arányosnak mondható. A verseken belül eszmei, művészi értéküknek megfelelően kaptak teret az epigrammák. Számukat még növelni is lehetett volna, főleg a Palágyi első két kötetéből vett versek rovására. Nem hisszük ugyanis, hogy e mondanivaló szempontjából feltétlenül pozitív, de művészi nivót alig képviselő versek ilyen arányban megérdemelnék az újraközlést. A kötet prózai fejezeteiből az elbeszéléseket és a publicisztikai írásokat kell kiemelni. Az előbbieket mindegyikét erős társadalmi látásmód, az utóbbiakat kiterjedt közéleti érdeklődés jellemzi. A szocializmusról írott cikk nemcsak Palágyinak 1893 előtti pályaszakasa idején a szocializmusról vallott gondolatainak az összegezése, hanem sokban tükrözi korabeli szocialista mozgalmunk elméleti felkészültségének is. Külön is érdemes megemlíteni a kötet pedagógiai írásait, amelyek napjaink leghaladóbb pedagógiai elveiért küzdöttek meglepő tisztánlátással. Az irodalmi cikkek nagyjából jelzik Palágyi irodalomszemléletének főbb pontjait (a társadalmi mondanivaló igénye, a realizmus igénye stb.), egészeiben azonban — elsősorban válogatási okokból — kevés érdekes gondolatot hordoznak. Kivételt csupán *A társadalmi kérdés és a mai színmű* c. írás képez, amelynek fejtegetései a társadalmi igényű színművészetről, a modern eszmék, problémák sajátosan hazai megjelenésének tükrözteséről ma is tanulságosak lehetnek.

A kötetet Tóth Gyula utószaván kívül Vajthó László Palágyi emberi és írói alakját felidéző visszaemlékezése kíséri. Lapjai nem csak Palágyiról, de kortársairól is sok érdekes irodalmi adalékot őriznek. Tóth Gyula tanulmánya egészében helyes képet rajzol Palágyi pályájáról. Érdeme, hogy első ízben vállalkozott az életmű egészének, a verseken kívül a drámaírói, tanulmányírói és publicisztikai munkásságot is számba vevő értékelésére. Elfogadható a pálya periódusok szerinti tagolása is. A tanulmány néhány kitétele azonban ellentmondásra készített. A már említettten kívül differenciáltabban ítélnék meg pl. Palágyi 1893 előtti pályaszakaszát, amelyre a „nagyszerű indulás”-ként való jellemzést (543.), éppen mert e pályaszakasz művészigleg alig hozott maradandót vagy előrevivőt, némileg túlzottnak érezzük. Hasonlóan túlzottnak tartjuk az olyan kitételeit is, hogy Palágyi „műveinek legtöbbje egyenesen filozófiai jellegű” (547.) stb.

Végül megemlítenénk azt, amire a kötet

utószava is figyelmeztet: Palágyi munkáinak jelentős hányada maradt kéziratban. Egy következő válogatásnak érdemes lenne kiterjeszkednie a Palágyi-oeuvre e részére is. Ez nem csupán értékes művek megismerését eredményezné, hanem Palágyi munkásságáról alkotott képünket is több ponton tehetné árnyaltabbá.

Láng József

Makay Gusztáv: Tóth Árpád. Bp. 1967. Gondolat K. 168 l. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, 4.)

Az Irodalomtörténeti Kiskönyvtár sorozat célja, hogy az irodalommal közelebről foglalkozók kezébe a világirodalom és a magyar irodalom klasszikusairól a mai szaktudomány eredményeit népszerűsítő, kis terjedelmű, zsebkönyv-jellegű köteteket adjon. A kis terjedelme korlátokat szab. A szerző nem adhat túl mély, túl részletező elemzést, ügyelnie kell az arányokra, a hangsúlyokra, eszköze többnyire az írói portré lehet. A kézikönyv jelleg viszont azt a követelményt állítja fel, hogy a mű az író vagy költő életpályájának és műveinek elemzésekor egyben problémafeltáró is legyen.

Makay Gusztáv az adott korlátokat Tóth Árpádról szóló kis kötetében nem lépte túl, inkább talán szükségtelenül is belül maradt e határokon.

Tanulmányában átveszi Kardos László koncepcióját és monográfiájának szerkezeti felépítését is. Tóth Árpád útját három nagy szakaszra bontja: „Dekadens hangulatok költője (1907–1913.)”, „Útban a közösség felé (1913–1919.)”, „Szomorúság Anteusza (1919–1928.)”. Az egyes pályaszakaszokban röviden bemutatja a költő életét, majd jól kiválasztott versek szép elemzésén keresztül felsorakoztatja a szakasz legfontosabb eszmei, formai és stílusjegyeit.

Kardos — s így Makay felfogásának is alapja, hogy Tóth Árpád *Az új Isten* c. vers eszméi-ig jutott fel, majd a kor és a társadalom gátló hatása miatt onnan távolodott el. A szerző ügyesen kerüli ki ennek a felfogásnak buktatóit. Ábrázolásában Tóth Árpád nem lesz forradalmár-, sőt politikus-költő sem, megmarad annak ami valóban volt: haladó polgári humanistának. *Az új Isten* c. verset kielégítő, valóban választ adó szép elemzéssel be tudja építeni a költő egész életművébe. A Kardos — Keszi vitában megismert többi problémát azonban inkább csak finoman áthidalja. Vagy úgy, hogy mintegy kiegyenlített teremt a kétféle felfogás között, bár alapjában mindig Kardos állásfoglalásához ragaszkodva, vagy úgy, hogy óvatos megjegyzéseket tesz amelyek a még matematikus pontokat hivatottak jelezni. Pl.: „Ez már több mint az a polgári humanizmus,

amely elítélte a háború öldöklését, vagy az emberszeretet hiányát siratta a világban." (131.) Ezek a megoldások mindenesetre nem akadályozzák meg, hogy egységes Tóth Árpád kép alakuljon ki az olvasóban. De a problémák további vizsgálatára sem igen ösztönöznek.

Az első dekadens korszak verseinek alaphangját, a „csüggeteg bűt” Makay, Tóth Árpád „messzi nemzedékeken biológiailag és pszichológiailag átöröklött” lelkiállatával és a kor nyomasztó hatásával magyarázza. De a költő állandó öngyöttrő és gyakran „tárgytalan” fájalmát csupán ezek a tények nem magyarázzák meg teljesen, különösen nem, ha figyelembe vesszük, hogy Tóth Árpád ugyanebben az időben kritikus szemű, szatirikus hangú újságíró is volt. Ennek az ellentétnek a feloldását megmagyarázó harmadik összetevőre Makay rámutat ugyan, de sajnos csak zárójelben, hangsúlytalanul és többet soha nem tér rá vissza. Ez pedig az, hogy Tóth Árpádnál az állandó fájdalom megéneklése jellegzetes századfordulói szeccsiós szerep is volt. (150.) Később, az újságíró és a költő kétarcúságának kiküszöbölésére is, újból csak az alkat magyarázatát használja fel, nem elég meggyőzően. A szerep problémájának erősebb hangsúlyozása behatódó magyarázata hiányzik ennek a korszaknak elemzéséből. Ez sajnálatos, mert egyrészt ez a tény a következő korszakokra is kihat, másrészt jobban megfelelt volna az alapkoncepciónak is.

Tóth Árpád pályájának második szakaszában megmarad ugyan a költőben a hajlam a szomorúságra, de lemállik róla a szerep. Inkább itt kellett volna erősebben az alkat-tannal magyarázni, s nem a dekadenciából való „ösztönös kivagyódást” emlegetni. (158.) Megmutatni, hogy a búra predesztinált költői alkat most már a külső benyomások és a saját elhatározás hatására fejlődik, változik, s ennek eredménye, hogy új hangok, új motívumok és új érzések gazdagítják költészetét.

A harmadik szakasz költőjéről, akit „Szomorúság Anteusá”-ként jellemez, Makay több helyen írja, hogy a második szakasz felendülése után Tóth Árpádon „újra erőt vesz a régi bűt” (110.), „visszahull régi csüggetegségébe” (114.) Makay koncepciójának, az 1919-es korszakhatárnak valóban ez felel meg. Makay hangsúlyozza, hogy ez a bűt már különbözik a dekadens költőtől, mert konkrét, tudatosított és közösségi, de a bűt kívül más érzést ebben a szakaszban nem vesz észre. Említis sincs, vagy ismét csak egész hangsúlytalanul e korszak bizonyos verseinek optimista kicsengéséről, amelyekben a „közösségi bűt” kívül a jövőbe vetett „közösségi remény” is megszólal. Több vers a búcsúzás és a rezignáció szomorú hangulata mellett valami nyugodt, bölcs derűt is sugároz. (S itt

érezzük Tóth Árpád rokonságát Arany Jánossal, s nem ahogy Makay állítja a dekadens költőnél: „... az első korszakában sokat emlegetett bűt valószínűs aranyjánosi lelki-betegség, pszichológiai kényszer, amely úgy támad, mint a fejfájás, okát sem tudni.” (70.) Színessé és meleggé teszi ezt a költészetet a visszaemlékezés az ifjúságra is, amely ebben az emlékezésben „harcos”, „lobogó”, „vad”, „tréfás”, „vágató” is lesz. Kár, hogy ezekre sem utalás, sem magyarázat nincs.

Szólni kell a munka előadásmódoráról is, (gyakran ily mondatok jellemzik ezt: „A megtalált szerelem boldog csillaga kifelé vezet a meddő álmodozások sivar pusztájából.” (86.) Talán épp ez a pátoszos, érzelmes előadásmódor az egyik legfőbb oka annak, hogy a sokszínű, — bár alaphangjában egységes —, költő értékelésében a főhangsúlyt a mélabon alaphang kapja. A „csüggeteg bűt” monoton fejtegetése, a nem mindig jogosult himnikus hang, a retorikus kérdések az olvasó érzelmeire kívánnak hatni, s kissé a beteg tüdejű, szegény költőt sajnáltatják.

Nagyobb tévedések nincsenek, de kár, hogy bizonyos hang-, és hangsúlybeli eltolódások a szerző kifejezett szándéka ellenére ismét a nyomasztóan bánatos, beteg költő portréját festik meg.

Szmodits Anikó

Benedek Elek: A százestendő jövendőmondó. Karcolatok, elbeszélések, cikkek. Válogatta és a bevezetést írta: Balogh Edgár. Bukarest, 1967. Irodalmi Könyvki. 327 l.

A Benedek Elek életművét és egyéniségét vizsgálók valamiben mind egyetértenek egymással. Fia, Marcell a melegszívű apát, a mindennapok küzdelmeiben is szilárdan megálló jellemet, a „régii székely becsülethez” való hűségét tárja elénk; azt az író, aki utolsó szavaival is munkára biztatott. Lukács György főképp mint morális személyiségre nézett föl rá: őt elsősorban puritán igazságkeresése és irodalomtörtéti példaadása ragadta meg, míg Ignóust a Székely Huszár „szemérmes és tiszta” jelleme vonzotta leginkább. Valamennyi értékelője felhívja a figyelmet arra az egyéniségből és műveiből sugárzó morális erőre és példára, arra a naiv tisztságra, ami áthatja egész életét és munkásságát.

Balogh Edgárt elsősorban az író aktualitásának kérdése, az életművét a mához kapcsoló irodalomtörténeti, pedagógiai és morális szálak meghatározásának igénye vezette a gyűjtemény összeállításában, amely már a harmadik általa szerkesztett Benedek Elek-válogatás. Ennek a szempontnak az érvényesítése a kötet fő érdeme.

Balogh Edgár tiltakozik azellen, hogy Benedek Eleket a múlt századi népnemzeti iskola egyik utolsó képviselőjeként tartja

számon az irodalomtörténet: ő a romániai magyar irodalom úttörőjét, egy „csehovian realista” „Ady-elődöt”, „jelképes Tolsztojalakot” lát benne; „nem vég, hanem kezdet” — írja róla. S e tételét csattanós érveléssel támasztja alá: Benedek Elek egyik írását (*Mandátum-vigécek*) tévedésből Adynak tulajdonította a költő prózai munkáit egybegyűjtő akadémiai kiadás (Ady Endre Összes prózái művei II. 216. Akadémiai Kiadó, 1955.) „Jelképes ez az ösztetvésvetés” — írja Balogh Edgár.

Bár Ady és Benedek Elek cikkeinek téma-választása és polemikus jellege mutat hasonlóságokat, ahhoz, hogy kettejükét előd-utód viszonyba állíthassuk, több szükséges. Az, hogy munkásságuk egy ponton — az újságírás közéleti kritikájának pontján — összeér, még nem kapcsolja össze őket annyira, hogy egy fejlődéstörténeti lánc egymást követő állomásai lehetnének. A realizmus-igénnyel, néhol naturalisztikus, olykor kissé szentimentális ízzel író Benedek Elekben megtestesült szelíd idealizmus nem hozható közös nevezőre Ady földrázó indulatával. Világnézetük is merőben más talajban gyökerezik, s így Benedek Eleket Ady-elődnek megtenni éppoly merész ötlet, akárcsak a Tolsztojjal való összevetés. Benedek Eleknek nincs erre szüksége: megáll ő a maga lábán is, minden ilyen túlzó hasonlat igénye nélkül.

Maga a gyűjtemény két részre tagolódik: az első karcolatokat, elbeszéléseket, a másik a közélettről és az irodalomról írt cikkeket tartalmaz. Novellái a szülőföld: Székelyföld és Pest, a vidék és a nagyváros századvégi képeinek egy-egy mozaikszerű részletét világítják meg, erősen moralizáló jellegű, érzelmi színezetű beállításban. Leginkább a falu életének ellentmondásait foglalkoztatják, amelyeknek fő okozója a legbensőségesebb emberi kapcsolatokat is megrontó pénz hatalma. Ezzel a drámai feszültségekkel telített, tragédiák csiráit magában hordó világgal szemben éles kontrasztként áll a szülőház, „a szeretet iskolája”. A nagyvárosról festett kép elmosódottabb, egyoldalúbb; hősei kisemberek — hordár, varrónő —, a társadalom elesettjei. Egy tiszta, derűs sugár világít bele az ő nyomorúságukba: az író ars poeticája, a munkás élet és a lelki nyugalom apoteózisa: „Nyugodtan végzem számvetésemet: gyenge erőmtől amennyire telt, megműveltem az én darabka földemet, melyet a végzet részemre jelölt: szántottam, vetettem, arattam, többet másnak, mint magamnak — jöhetsz, hideg ős: a learatott földet újra vetettem, lesz mit arasson, aki utánam következik.” (*Szeptember*). A *Testamentum* az író sorait átható szilárd erkölcsi meggyőződés tisztára szűrt végső tanulása: „Lehet belőled nagy ember — írja fiának —, de szív nélkül, szeretet nélkül igazán nagygyá nem leszel.”

Hírlapi cikkeinek közéleti problémái: a szociális viszonyok, a sajtóállapotok, a tanárság gondjai, az antiszemitizmus, a korrupció, a kivándorlások. Ismét a morál készített ilyen ítéletekre: „az anyagi romlást ki lehet heverni, az erkölcsöt nem”; „újság lehet eladó — penna nem”; „ez a világ nem az én világom”. Irodalmi tárgyú írásainak fő kérdései: az elfogulatlan kritika szükségessége, az irodalom és a napisajtó kapcsolatának egészségesebbé tétele, s az ifjúsági irodalom, Benedek Elek szívügye. Egészséges, ép közízlés feltétele a színvonalas ifjúsági irodalom — ez pedagógiájának lényege, s ez a kulcs egész életművéhez is: a gyermek romlatlanságát akarta megőrizni és megőriztetni olvasóival. S bár ez a vállalkozás nem járhatott sikerrel, mégsem volt gyümölcstelen. Ezt bizonyítja „Elek apó” páratlan népszerűsége, amely — az újonnan megjelent kötet tanúsága szerint — ma is tovább él.

Korompay János

Tamási Áron: Vadrózsa ága. Az előszót Illés Endre írta. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 144 l.

A *Vadrózsa ága* Tamási Áron utolsó, posztumusz műve, a halálát előző öt hónap termése. Tervbe vett önéletrajzi ciklusának harmadik, befejező kötetét képezte volna. Önéletírás — a szó legtágabb értelmében —, emlékezés és művészi hitvallás, számvetés és öngazolás.

A *Bölcső és bagoly* a gyermekkor történetét öleli fel a születéstől az iskolába lépésig. A *Vadrózsa ága* már az Amerikából való hazatérést követő éveket idézi. Szamba veszi bolyongásait szülőföldjén, családi életének kisebb-nagyobb konfliktusait, beszél budapesti látogatásáról, novelláinak publikálási nehézségeiről. Egy évtizedes út buktatóiról és mérföldköveiről emlékszik, ünnepekről és hétköznapokról egyformán. Erejéből többre nem futotta.

Rendhagyó könyv a *Vadrózsa ága*. Nincs hagyományosan vett szerkezete, mely levágná a gondolatok szárnyát, nincs erős keret, ami összefogná — mégis csodálatosan megkomponált. És nem is a kaleidoszkopszerű mesevilág árnyékát ködlik fel a múltból (mely annyira jellemző prózájára), hogy harmonikus eggyé fonja a sok tarka szálát. A *Vadrózsa ágát* a valóság ízei járják át: a pajzanság, az életigenlés, a megbocsátás — néha egy elnéző mosoly az emberek felé, néha ironikus fintor önmaga felé.

Anekdoták váltakoznak egy-egy ifjúságot idéző könnyű kaland történetével, majd ismerős arcok villannak fel valamely kedves emlék kapcsán, olykor pedig fontos vallomás következik, mely összefonódik a magamagát titkoló, szomorkás líraisággal.

De Tamási hangja mentes mindennemű szentimentalizmustól, tisztán szól, egy pillanatra sem csuklik meg. Hangja nem a búcsúzóé. Hasonlóképp nincs törés a stílusban sem. Az átmenetek nesztelenek és finomak, bizonyára azért is, mert e könyv nem tollal írott, hanem a tollba mondott élőbeszéd szülötte.

Ír a pályatársairól, barátairól és ír mindazokról, akikkel valami úton-módon, netán véletlen folytán összetalálkozott. Legmegkapóbb, amit Nyíró Józsefről mesél. Nyíró a barátja volt, sőt Tamási kezdetben — az első „virtusból fogant” novella világra jöttékor — még mesterét látta benne. A baráti kötelek később Nyíró féltékenysége miatt végképp megbomlott; épp itt van írva hogyan és miként. A történetet olvasva azonban úgy érezzük, ez az emlék sem eléggé keserű, hogy meg ne szépüljön az idő és feledés távlatában — Tamási nem akar követ dobni senkire. És sorolhatnánk számtalan ismert nevet, arcokat idézhetnénk, melyek, ha rövid időre is, de felmerülnek: Áprilyét, Németh Lászlót, Karinthyét. Nagy Imréről a székely festőművésztől ez egyszer ő fest portrét.

Van a *Vadróza ágának* néhány igen fontos sora. Jobbára vallomások ezek művészi erőfeszítéseiről, költői világképéről — mint egy utolsó lehetőség és kísérlet —, hogy megmutassa magát. Szólnia kell az Ábelről, melyben fogadalmat tett, hogy mindvégig a szegények zászliját hordozza, a Jégtörő Mátyásról, költészetének legkedvesebb, legféltettebb gyermekéről, melynek valamennyi lapját átíratja a lélek vándorlásába és nemesedésébe vetett szilárd és mélységes hite. Feltett szándéka volt, hogy korának problémáit, a társadalmi szintű kérdéseket épp úgy megfelelő formába öntse, mint az egyénit, „a költői szárnyalás misztikumát”. Mindazonáltal hűzódott attól, hogy a zárt székely világ egyedül lefoglalja érdeklődését. Titkokat akart feltárni és megfajteni, megragadni az általános emberit a legkülönfélébb, de legmegfelelőbbnek tartott eszközzel, hol a realizmus tárgyilagosságával, hol pedig a mese-szerűség és metafizika káprázatával. Vagy ahogy maga mondja: „... az éret vagyok pen-nás ember, hogy a földi élet rejtelmes dolgait igyekezzem megmagyarázni.”

Rendhagyó könyv a *Vadróza ága* végül is, mert befejezetlen. Az utolsó lapokon még egyszer magasra csap a láng, az utolsó lapok igazi irodalmi remeklés. Hiteles tablót rajzol pesti íróbarátairól, a Centrál-kávéház törzstagjairól. Az idő tájt a Centrál a „népi írók” főhadiszállása. Mindegyikről mond valamit, — egy markáns jelző, egy testes hasonlat, egy félmondat erejéig. Nem szeretne megfeledkezni senkiről. A névsor Sárközi Györggyel zárul, majd a kézirat megszakad. 1966. május 26-án meghalt.

Réti Tamás

Mályuszné Császár Edit: Színháztörténetünk társadalomtörténeti összefüggései. Színházszociológiai vázlatok. Bp. 1965. Színháztudományi Intézet. 108 l. (Színházi Tanulmányok, 12)

Ez a vékony, sokszorosított füzet azok közé az írások közé tartozik, amelyek többet adnak annál, amit a címük és külsejük ígér.

Színháztörténeti vázlatokat ígér az alcím, s az előszó világosan körvonalazza a szerző célját: „A következő néhány lapon, egy-két év kutatói tapasztalatára támaszkodva, azt szeretném nem meghatározni, hanem csak *felvázolni*, milyen forrásanyagunk maradt nekünk ahhoz, hogy a hivatásos, tehát a ma is funkcionál színjátszástípus színpadi produkcióit száz hetvenöt évre visszamenőleg megkísérelhessük felidézni.” A cél kitűnéséig gyors és biztos terepszemle követi: „Csak avval számolhatunk amink van. Drámai szövegek és szöveg-módosulások, a nyelv változásainak észrevehető jegyei egy-egy kézíratos sűgőpéldányban, vagy egy-egy hanglemez segítségével, száz-százhusz éves színpadvázlatok, igen kevés, úgyszólván semmi korai színpadkép, kevés korai jelmezkép, a XIX. század vége felé egyre gazdagabb patakként áradva; kevés, de jó történeti és kritikai irodalom — ez az, amit itt, ebben a tipikus közép-európai országban Európa színházi életének rekonstrukciójához hozzáadhatunk.”

A szerényeit és az okos biztonság az első két tulajdonság, ami — a *téma* érdekességén túl — bizalmat ébreszt bennünk a szerző iránt. S aztán egyre fokozódó örömmel olvasuk az egymást követő fejezeteket. Az első a drámai szöveg rekonstrukciójának lehetőségeit és fontosságát latolgatja. Mi a társadalmi rezonanciája egy szípdai műnek megszületésekor, s hogyan változik az az idők során? Mit húznak, s mit hangsúlyoznak jó szereplővel vagy nyelvi átalakítással a szípdai hatás érdekében vagy a cenzúra óhaja szerint? Shakespeare-től Katonáig és Vörösmartyig, Bessenyeitől és Kisfaludytól Zschokkeig sok drámaíróval találkozhatunk itt, szokatlan, de hallatlanul érdekes módon szinte a színpadok mögül pillanthatunk rájuk, illetőleg műveikre. A látvány annyira színes, hogy elfelejtjük a kalauzt dicsérni. Csak a fejezet végén eszmélünk rá, hogy tizennyolc lapon mennyi mindent elmondott — mérséklettel, a bravúr igénye s a felelőtlenség kockázata nélkül. Annak az „egy-két évnek” kutató tapasztalata” nagyon gazdag lehetett, s nagyon intelligens látás fényében rendeződött! Mondatok fogalmazódnak előttünk, majdnem a színház rendezői zsargonában, a tanulmány- vagy az esszéírás irodalmi szintjének igénye nélkül, de bátran és találoán helyre rakva sok mindent, amire tanulmány- és esszéírók annyi és annyi meddő szót paza-

roltak. A szerző dicsérete itt visszafordul: az elért eredmény nemcsak személyes kvalitásait, hanem szemléletmódjának jogosultságát és termékenységét is igazolja.

A következő fejezetek a színpadi szövegmondás felidézéséről, a színpad rekonstrukciójának lehetőségeiről, a színészi játék rekonstrukciójáról s a nézőkről szólnak, — „akikért minden történik”. A tanulmányt gazdag jegyzetanyag, német és orosz nyelvű rezümé teszi teljessé. Az egész művet egyre növekvő érdeklődéssel olvastuk, bár írója sosem alacsonyodik oda, hogy szenciát keressen, vagy akár szándékosan meglepni akarjon.

A kis füzetnek az irodalomtörténetész számára szóló lelkiismeretmózdító tanulsága az utolsó lapokon fogalmazódik meg: „Aki nem méri fel a színház és irodalom szoros összefüggéseit, márpedig ezt senki sem teheti, ha nem ismeri alaposan a magyar társadalom és színháztörténetet, nem fog megérteni egész sor irodalmi jelenséget. . . . Torz, sőt néha komikus lesz az az írói arckép, amit anélkül készítenek egy drámairól, vagy kritikusról, hogy tudnák: mik egy egykorú színpadi produkció objektív felvételei.” (82–84.) Ma divat és korszerűséglet komplex módszerrel — zenével, képzőművészettel való kapcsolatban — vizsgálja az irodalmat (ezt a komplex módszert a szerző színháztörténeti kutatásaiban is érvényesíti!) hogyan kellene épp a színpadra jobban figyelni, hisz minden művészet közül épp a színjátszás tart legszorosabb kapcsolatot az irodalommal — sokszor egyenes kaput képezve irodalom és társadalom, alkotó művész és alkotást inspiráló, arra rezonáló közönség között!

Jelenits István

Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce 1918—1960. Cz. II. Warszawa 1967. Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego 151 l.

A varsói egyetem magyar filológiai katedrájának munkaprogramja előirányozta a magyar irodalom lengyelországi fogadtatása, ill. a magyar irodalom iránti érdeklődés történetének földolgozását. Ennek kezdő lépéseként a magyarról lengyelre fordított irodalmi anyag bibliográfiai fölmérését kell elvégezni. A bibliográfiai gyűjtés két részre tagolódik; az első (hosszabb időt igénylő) szakasz a fordítási irodalom kezdeteitől 1918-ig tart, s kiadása későbbre húzódik. Egyelőre a munka második része, az 1918-tól 1960-ig terjedő bibliográfia készült el és jelent meg. A téma irányítói Jan Reychman és Csapláros István; a dicséretre méltó gyűjtő és szerkesztői mun-

kát Andrzej Seiroszewski végezte Jan Slaski közreműködésével.

Ismerünk már különféle részlet-bibliográfiákat, egyes írókra vonatkozó tájékoztatókat de a téma egészéről nincs képünk. Az összkép a jelenlegi publikáció adatai alapján rendkívül tanulságosnak ígérkezik, megmutat értékrendbeli arányokat, fényt vet bizonyos hiánynokra, torzulásokra és aránytalanságokra. Részletekbe még nem bocsátkozhatunk, mert a közzétett anyag is csak részeredmény, s lényegében négy évtized fordítástermését regisztrálja.

Ez a kötet elsősorban a modern, főleg a két világháború közötti magyar irodalom szempontjából tartalmaz érdekes információkat, továbbá a felszabadulás utáni másfél évtized irodalmi fordításairól ad áttekintést. Ez a kép még kiegészülhet a jelen évtized újabb eredményeivel, s így előnyére változhat. Mégis keveselhető annak az irodalmi anyagnak a volumene és részben minősége, amely a legújabb magyar irodalomból a fordítások révén ismertté vált a lengyel olvasóközönség előtt. Nem fontos előhozakodni első-, másod- vagy harmadrendű kategóriába sorolható nevekkel, sem pedig statisztikai adatok halmazával. Biztató, hogy József Attila költészetéről két válogatás (77 versford.) jelent meg; Ady is elérhető önálló kiadványban (70 egység). Áprily Lajos költészetét is megismerhették (37), de már csekély a száma Babits (5), Kassák (9), Kosztolányi (4), Szabó Lőrinc (3), Illyés (7) lefordított verseinek. Juhász Ferenc-től (3), Simon I. (1), Benjámín L. (5), Nagy Lászlótól egy sem. A modern magyar próza-irodalom fordítása terén sem vigasztalóbb a helyzet.

A klasszikus magyar irodalom fordítására vonatkozó bibliográfiai adatok még szaporodni fognak. Eddig Petőfi áll az élen két válogatott kiadással (132 versford.), Arany (10) és Vörösmarty (8) messze mögötte; nem is szólva olyanokról, mint Kölcsey (2), Batsányi (2), Berzsenyi (3), Csokonai (2), Balassi (2), s Zrínyiből egy töredék. Madách drámai költeményének már megszületett (1960) a lengyel fordítása. A prózában Jókai nagy népszerűségére, Gárdonyi és Mikszáth elbeszéléseinek kedvelésére lehet következtetni. Őket követik Móra és Móricz.

Vannak ugyan szép eredmények, de elképesztőek a hiánynok. S vajon kedvezőbb volna-e a kép, ha a lengyel irodalom magyarországi fordítás- és kiadástörténetét vennénk szemügyre? Lengyel kollégáink szorgalmas munkája időszzerű kérdésekre, nagy adósságokra és eljövendő feladatokra irányítják figyelmünket. Kölcsönösen sokkal többet kell tennünk, a két baráti nép klasszikus irodalmának és szocialista kultúrájának megismertetése érdekében.

Hopp Lajos

Az Irodalomtörténeti Intézet vitaülése az irodalomtörténeti korszakolásról

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete 1968. július 18-án, az Intézet Eötvös Könyvtárának olvasótermében vitaülést rendezett „Az irodalomtörténet korszakolásáról” címmel. A vita anyaga, melyet sokszorosított formában már előzőleg kézhez kaptak a résztvevők, három referátum, valamint egy, az Intézet által összeállított szöveggyűjtemény és bibliográfia volt.

Szili József „Adalékok az irodalomtörténeti korszakolás elméletéhez” című referátumában az irodalmi fejlődés- és korszakfogalom különféle értelmezési lehetőségeit, az irodalomközpontú periodizáció problémáit tárgyalta, gazdag külföldi és hazai szakirodalom alapján. *Hankiss Elemér* „A világirodalom korszakolásának néhány gyakorlati kérdése” című referátumában az irodalomtörténeti periodizálás tényleges, a gyakorlatban már alkalmazott módszereivel foglalkozott. Mintegy húsz irodalomtörténeti és néhány művészet-, zene-, filozófia- és társadalomtörténeti munka periodizálási rendszerét írta le, kiemelve azokat a mozzanatok és szempontokat, amelyek figyelembe vétele az európai irodalomtörténet periodizálása elveinek kidolgozásánál hasznosnak bizonyulhat. *Kenyeres Zoltán* „A magyar irodalom történetének periodizációs elveiről” című beszámolójában a hatkötetes irodalomtörténeti Kézikönyv korszakolási elveit és gyakorlatát mutatta be. (E referátumokat nem ismertettjük részletesebben, mivel az Intézet valamely kiadványában teljes szövegükkel meg fognak jelenni.)

A szöveggyűjtemény a korszakolás legkiválóbb külföldi ismerőinek néhány olyan tanulmányát, illetőleg tanulmányrészletét közli, amelyek a periodizáció alapelveiben és gyakorlatában egymástól eltérő álláspontot képviselnek. E tanulmányok: *I. G. Nyeupokojeva*, „A világirodalom történetének összehasonlító aspektusai” (1967), *René Wellek—Austin Warren* „Az irodalomtörténeti korszak” (1949), *A. I. Beleckij* „Az irodalmi folyamat periodizációjának problémája” (1955), *H. P. H. Teesing* „Periodizáció” (1966) és *Felix Vodicka* „Az irodalmi folyamat oszthatatlansága” (1966). A tanulmányokat olyan összefoglalók követik, amelyek egyrészt a fontosabb irodalmak korszakolásának a kérdéseivel, másrészt a társtudományok időszerű periodizációs problémáival foglalkoznak. Ezek: *Sargina Ludmilla* „Az orosz irodalom korszakolása a szovjet irodalomtudományban”, *Szegedy-Maszák Mihály* „Az angol irodalom korszakolásáról”, *Tálas István* „A német irodalom periodizációjának típusai”, *Varga János* „Magyarország történetének periodizációs problémái 1849-ig” *Hanák Péter* „Az 1848—1918 közötti korszak periodizációs kérdései”, *Bartha Antal* „A szovjet periodizációs vita tapasztalatai”, *Zimányi Vera* „A francia történetírás egyetemes történeti periodizációja” és *Németh Lajos* „A művészettörténetírás periodizációs problémái”. A szöveggyűjteményt válogatott bibliográfia egészíti ki, amely részben a periodizáció általános vonatkozásaival foglalkozott, részben a korszakolás különböző típusait tárgyaló szakirodalomról tájékoztat. Az egész anyagot *Bor Kálmán*, *Tálas István* és *Vujcsics D. Sztoján* szerkesztette, az MTA Történettudományi Intézetének és Bartók Archivumának, valamint a Művészettörténeti Dokumentációs Központ munkatársai közreműködésével.

Sötér István elnöki megnyitójában elmondotta, hogy Intézetünkben jelenleg három nagy tervmunka előkészítése folyik: a Kézikönyv új kiadása, koncepciójának szükség szerinti korrigálásával; a kelet-európai irodalmak összehasonlító szempontú kutatásának szervezett megindítása, közösen a Gorkij Intézettel; az európai irodalmak történetének megírása, nemzetközi összefogással. E munkálatok már a jelen, előkészületi stádiumukban is szükségszerűen felvetették az irodalmi periodizáció történeti és elméleti kérdéseit, hisz megoldásuk egyik feltétele az egyetemesen elfogadható irodalmi korszakolás-elv és gyakorlat kialakítása. Kérte a hozzászólókat *Sötér István*, hogy elképzeléseiket főleg e feladatokra gondolva fogalmazzák meg.

Vajda György Mihály hozzászólásában a periodizáció különféle lehetőségeit vette kritikailag sorra. A periódus szerinte mindig valamilyen belső, kohéziós, történeti-logikai egység, önálló struktúra. Ezen belül azonban lehet egy kronológiai egység (pl. egy század), egy poli-

tikai-társadalmi korszak (pl. a reformkor), egy eszmetörténeti korszak (pl. a felvilágosodás), egy stíluskorszak (pl. a barokk). Az irodalom önelvűsége szempontjából elképzelhető az egyes korszakok pusztán irodalmi, az irodalom specifikumai szerint való megközelítése, de elképzelhető az is, hogy egy-egy sorsdöntő társadalmi, politikai esemény jelzi az új korszak kezdetét. Az irodalomtörténetírás gyakorlatában nem ritka a statikus korszakok alkalmazása: ezek valamely irodalmi dátummal, eseménnyel kezdődnek, illetve zárulnak. A dinamikus korszakolás az egyes korszakokat inkább irányokhoz, pl. művelődési vagy stílusirányokhoz köti, gyakran elmosza azonban a világos periódus-határokat. A helyes irodalmi periodizáció az irodalom dinamikus mozgását, ennek főirányait követi, kronológikus keretben, — s mindig igyekszik tekintettel lenni az alap- és felépítmény, valamint a nemzeti irodalom és egyetemes irodalom valóságos viszonylataira.

Sötér István kifejtette hozzászólásában, hogy az elkövetkező szintéziseink periodizációk elveinek kialakításakor kétfajta veszélyre kell különösképpen ügyelnünk. Az egyik az, hogy a marxista esztétika és filozófia egyes kategóriáit nem lehet történeti korszakokká tenni, s egymástól világosan meg kell különböztetni pl. a realizmus mint esztétikai fogalom és mint történeti irányzat értelmét. A másik: a stíluskorszak, mely történeti fogalom, nem lehet a periodizáció alapja, hisz nem meríti ki teljes egészében a társadalmi, művészeti irányzat fogalmát, vegytiszta állapotában nem is ragadható meg. Felfogása szerint az irodalmi periodizáció elvének antropológiai jellegűnek kellene lennie. Azaz abból kellene kiindulnunk, hogy a történeti folyamat korokra, korszakokra oszlik. Minden kornak megvan a maga kortudata, mely mozgásban levő, változó, dialektikus fogalom. A korválságra a kortudatban kialakuló akció-, magatartás-formák, reagálások határozzák meg végső soron az adott kor irodalmának (mely szintén egyfajta reakció) a jellegét is. Ezért az irodalomtörténeti folyamatot egyes szakaszaként is ilyen, az egyetemes történethez igazodó kortudat-periódusokat kellene kialakítanunk

Varjas Béla megállapította, hogy a periodizáció kérdésében mind hazai, mind a külföldi irodalomtudományban (sőt: a társtudományokban is) teljes a zűrzavar — s ennek fő oka az egyetemes irodalom elméleti problematikájának tisztázatlansága. Kifejtette, hogy az írásbeliség elterjedése, szervezetsége, az irodalmi intézmények alakulása, az irodalmi élet formálódás stb. szempontokat magába sűrítő művelődéstörténeti korszakolás híve. E művelődéstörténeti fő-, illetve alperiódusokon belül kellene megkülönböztetni az egyes eszmei, stílus- stb. irányzatokat. Hozzászólása végén *Varjas Béla* röviden ismertette a magyar irodalom művelődéstörténeti szempontú periodizációjára vonatkozó elképzelését.

Bodnár György hangsúlyozta, hogy mivel az irodalom történeti folyamat, korszakolása egyben történetiszemléleti kérdés is. Az tehát, hogy valaki milyen elvek alapján s milyen módon periodizál, mely eseményhez, jelenséghez, dátumhoz köti egy-egy periódus határát, ez történetiszemléletének jellegétől függ. Felfogása szerint az irodalmi rendszerezés önelvű kell, hogy legyen; s példákcal bizonyította, hogy a helyesen értelmezett önelvűség nem ellentétes a társadalmi, kultúrtörténeti szemponttal, hanem magában hordja már ezeket is.

Zádor Anna a művészettörténet periodizációjának néhány, az irodalomtörténetével párhuzamos problémáját említette. Az egyetemes művészettörténet korszakolásakor is figyelembe kell venni valamennyi nemzeti művészettörténet tényeit, nem elég csupán a legnagyobb nemzeti festészetek alapján periodizálni. Az egyes művészettörténeti korszakok elhatárolásakor fel kellene hagyni a festészet-centrikussággal és a vizsgálódat ki kellene terjeszteni a szobrászat, építészet, sőt az iparművészet területére is. Ekkor kiderülne ugyanis az, hogy a stílusirányzatok szerint való korszakolás nem alkalmazható minden művészetre. (Így pl. nem lehet beszélni impresszionista építészetről.) Szorgalmazta az ízléstörténeti kutatások elmélyítését, melyek érdekes és fontos adalékokat nyújtanának egy-egy kor tudatának megismeréséhez. Végül üdvözölte azt az intézeti törekvést, amely a felmerülő irodalomelméleti problémákat a maguk tágabb összefüggéseiben, a társtudományok — s köztük a művészettörténet — tanulságaival szembesítve, a társtudományok szakembereivel együttműködve kívánja megoldani.

Szabolcsi Miklós szerint nincs olyan periodizáció, amely az irodalmi folyamat, élet teljes gazdagságát maradéktalanul vissza tudná adni; minden periodizáció szükségképpen mesterkelt, valamilyen kompromisszum eredménye. Az irodalom önálló művek, alkotó személyiségek-ízlésformák, intézmények, szervezetek, befogadók bonyolult egysége. Ezért maga a korszakolás is végrehajtható az esztétikailag magasrendű művek sora felől is, de az irodalmi élet vagy az ízlésformák alakulása felől is. A mi irodalmi periodizációink eddig az esztétikailag legértékesebb műveknek és esetleg még az e művekből kibontható intézmény-, ízlés-, stb. vonatkozásoknak az összességére épült. Pedig elképzelhető a periodizáció alapjaként egy-egy adott korszak átlagos értékű műveinek, átlagos közönségízlésének stb. összessége is. A korszakolást az irodalmi irányzatok szerint lehetne talán a legmegnyugtatóbb módon elvégeznünk, ügyelve arra, hogy az egyes korszakokban többféle irányzat él egymás mellett, egymással alá-, illetve fölérendeltségi viszonyban, s hogy ezek közül mindig az uralkodó irányzatot kell alapul vennünk.

Pirnat Antal is hangsúlyozta, hogy az irodalom nem csupán a művek, hanem a művek, intézmények, szervezetek, közönség stb. összessége. Maga az irodalmi mű is egyszerre individuális és kollektív alkotás. Az irodalom periodizációja ezért az irodalmi szokások, intézménye, az irodalom szervezethez, strukturájához, társadalmi funkciója, a közönség készülsége stb. szerint is kialakítható. Bármelyik periodizáló megoldást is választjuk, mindig szem előtt kell tartanunk az irodalmi fejlődés autonómiájának relatív voltát és társadalmi feltételezettségét.

Baróti Dezső egyetértett *Sötér Istvánnal* abban, hogy az egyes irodalomtörténeti korszakokat antropológiai megközelítéssel kellene elhatárolnunk egymástól. A periódus alapjául azonban a kortudat helyett a mentalitás-fogalmat (magatartás, izlés, válságreakció stb. összessége) ajánlja, kiegészítve ezt azzal, hogy a periódus kialakításakor a művek felől csak az esztétikailag értékelhető alkotások tanúsága jön számításba.

A vita tanulságait *Vajda György Mihály* foglalta össze. Megállapította, hogy ha egy irodalmi folyamatot be akarunk mutatni, akkor a korszakolás elkerülhetetlen. A korszakolás alapelveit és kortudat helyett a mentalitás-fogalmat (magatartás, izlés, válságreakció stb. összessége) ajánlja, kiegészítve ezt azzal, hogy a periódus kialakításakor a művek felől csak az esztétikailag értékelhető alkotások tanúsága jön számításba.

A vita tanulságait *Vajda György Mihály* foglalta össze. Megállapította, hogy ha egy irodalmi folyamatot be akarunk mutatni, akkor a korszakolás elkerülhetetlen. A korszakolás alapelveit és kortudat helyett a mentalitás-fogalmat (magatartás, izlés, válságreakció stb. összessége) ajánlja, kiegészítve ezt azzal, hogy a periódus kialakításakor a művek felől csak az esztétikailag értékelhető alkotások tanúsága jön számításba.

Összefoglalta: Rigó László

Horvát és cseh Zrínyi-adalékok

A szigeti ostrom négyszázadik évfordulóját nemcsak a magyar, hanem a horvát tudomány is megünnepelte. Az 1966 szeptemberében Pécsen és Szigetvárott rendezett kétnapos tudományos ülésszaknak sajnos nem volt horvát résztvevője, a zágrábi „Forum” 1966. évi 5–6. számában (304–320.) megjelent azonban egy fiatal horvát tudós, *Djuro Novalić* cikke: „Madžarska i hrvatska Zrinijada” (A magyar és a horvát Zrínyiász). A cikk kivonata, illetve vázlata annak a kéziratot doktori értekezésnek, amelyet *Novalić* a zágrábi egyetemhez nyújtott be. Reméljük, előbb-utóbb az egész munka megjelentetésére sor kerül, hiszen olyan problémákról esik szó benne, amelyek mind a régi magyar, mind a régi horvát irodalom kutatóit érdeklik.

Egyelőre meg kell elégednünk a „Forum-ban” közölt vázlat ismertetésével. A szövegből kitűnik, hogy *Novalić* jól tud magyarul és a magyar szakirodalmat is ismeri. Minthogy a „Forum” nem szakfolyóirat, hiányoznak a jegyzetek, legfeljebb zárójeles vagy a szövegbe szőtt utalások akadnak. Ezek azt bizonyítják, hogy a fiatal horvát kutató eredményesen forgatta Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiáját és ismerte Arany János, Greksa Kázmér és Bajza József tanulmányait is. — Greksa egyébként a század elején a zágrábi egyetem magyar irodalom-professzora volt: érthető, hogy működésével az összehasonlító Zrínyi-kutatás hagyományát inaugurálta a horvát fővárosban.

Minthogy szövegét horvát olvasóknak szánta, *Novalić* sok olyan elismétel, ami a magyar irodalomtudományban köztudomású: a XVII. század magyar politikai, társadalmi és irodalmi helyzete, Zrínyi Miklós és Péter élete, a Tasso–Vergilius-párhuzamok. Érdekes az a felfogása (308), hogy Zrínyi Miklós a kuršaneci erdőben „gyanús körülmények közt” (pod zagonetnim okolnostima) halt meg: *Novalić* felveti annak a lehetőségét, hogy orgyilkosság történt — azonban nem a bécsi udvar, hanem a rivális Montecuccoli részéről. Utal a horvát történetírásnak arra a hagyományára is, hogy már az apa, Zrínyi György halálát egy császári tábornok, a híres-hírhedt Wallenstein féltékenysége okozta.

Dolgozatának legérdekesebb részei azok, ahol a Zrínyiásznak és a horvát, illetve délszláv irodalmi hagyománynak kapcsolataival foglalkozik. Ezek a kapcsolatok többrétűek. A dalmát-Karnarutić eposzának és Szigeti Zrínyi Miklós komornyikjának, Ferenc Črnko-nak, illetve a Črnko-féle krónika Budina-féle latin változatának nyomai a „Szigeti veszedelem”-ben eddig is ismeretesek voltak: *Novalić* azonban ellenőrzi és kiegészíti az adatokat. Karnarutić hatását az eddigi véleményeknél jelentősebbnek tartja, s utal arra, hogy egyes „tassoi” elemek is a dalmát költő közvetítésével juthattak el a magyar eposzba. Ugyanakkor Zrínyi Péter, bátyja eposzának horvát átdolgozója, szintén olvasta Karnarutićot, és szövegátdolgozásának mind nyelv-versestani, mind tartalmi megoldásaihoz inspirációkat merített belőle.

Számszerű adatokat is közöl: több mint 30 részlet párhuzamos Karnarutić eposza és a Zrínyiász közt, míg Črnko, illetve Budina szövegéből csak 14 motívumot vett át. Ugyanakkor

arra is utal: még lappangania kell valahol annak a horvát krónikának, ahonnan Zrínyi Miklós — saját bevallása szerint — azt a motívumot merítette, hogy a szigeti hős öli meg Szulejmán szultánt. Nagyon érdekesek pedig azok a párhuzamok, amelyeket a „Szigeti veszedelem” és a horvát, sőt szerb és bosnyák népi epika közt mutat ki. (318–319.) Ez a részlet különösen érdekelni fogja a magyar kutatókat.

A Zrínyiász azonban nemcsak kapott a délszláv népek irodalmától, hanem adott is. *Novalić* mindenekelőtt pontos adatokat közöl a magyar és a horvát szöveg eltéréseiről: Péter 137 versszakkal bővítette Miklós szövegét, ugyanakkor 41 magyar versszakot kihagyott, 15 esetben pedig átalakította — mondhatnók: „áthorvátosította” — az eredetit. Amíg Zrínyi Miklósnál egyfajta „magyar–horvát” szemlélet érvényesül, addig Péternél a horvát motívumok hangsúlyozódnak erősebben.

Zrínyi Péter — ez *Novalić* konklúziója — a horvát irodalom közkincsévé tette a Zrínyiászt, és ezzel utat nyitott a barokk-korszak és a XIX. századi „illirizmus” horvát Zrínyikultuszának. Zrínyi Miklós tehát nem „adósa” a horvát irodalmi és népköltészeti hagyománynak, amint a horvát Zrínyi-hagyomány sem „adósa” a hadvezér-költőnek. A magyar és a horvát Zrínyiász inkább azt példázza, milyen termékeny kapcsolat és kölcsönhatás alakulhat ki két szomszédos, földrajzi és kulturális szempontból rokon irodalom között.

1967. március 10-én tartotta a zágrábi egyetem bölcsészeti kara tudományos ülésszakát, ezzel a címmel: „A szigeti ütközet a horvát történelemben, irodalomban és zenében” („Sigetska bitka u hrvatskoj povijesti, književnosti i glazbi”). Az ülésszak egyik előadását, *Josip Pupačić* kétrészes referatúráját Zrínyi Péter életéről és munkásságáról (Zivot i djelo Petra Zrinjskoga) a zágrábi „Kolo” 1967. évi 9. és 10. számában közölte. Az első rész alcíme: „A brebiri Zrínyiek és a Zrínyi–Frangepán-összeesküvés” („Bribirski Zrinjski i Zrinjsko–Frankopanska urota”, 152–165.), a másodiké: „Zrínyi Péter irodalmi művéről” („O književnom djelu Petra Zrinjskoga”. 332–346).

A cikk első része tulajdonképpen Zrínyi Miklós és Péter pályájának ismertetése. *Pupačić* vitatkozik Klaniczaynak azzal a tételével, hogy a De Brebirio-család nem a Šubićoktól származik. A horvát történelmi-társadalmi viszonyok ismeretében utal arra, hogy a Brebirio-család (porodica Bribirskih-Zrinjskih) a Šubić-nemzetsegből (iz plemena Šubića) vált ki. Nincs tehát okunk, hogy a Zrínyi–Šubić-összefüggést tagadjuk.

Ugyanakkor *Pupačić* azt sem tagadja, hogy mind Miklós, mind Péter anyanyelve — anyjuk, Széchy Magdolna nyelve — a magyar volt. Horvátul természetesen mindketten tudtak, sőt Miklós igazi poliglott ember volt. Míg azonban Miklós Csáktornyan elsősorban magyarokkal érintkezett, addig Péter Ozaljban horvát környezetben élt. Ezért lett az egyik testvér magyar, a másik horvát íróvá. Igaz, *Pupačić* hipotézis formájában azt a nézetét is kifejti, hogy talán már Miklós gondolt eposzának horvát átdolgozására. Tomo Matić kiadásában („Petar Zrinjski: Adrijanskoga mora sirena.” Stari pisci hrvatski, 32. Zagreb 1957.) olvasható az úgynevezett „bécsi kézirat”, a Zrínyiász első nyolc énekének horvát változata (299–416.) *Pupačić* formai és nyelvi érvek alapján lehetségesnek tartja, hogy ezt a változatot még Zrínyi Miklós készítette. A kérdést végleg eldönteni azonban nem meri, mert — mint írja — magyar nyelvtudása nagyon gyenge. Érdemesnek tartaná azonban a zágrábi magyar és a bécsi horvát kéziratnak tüzetes összehasonlítását: így talán meg lehetne állapítani, vajon nem Zrínyi Miklós maga fogott bele eposzának horvát tolmácsolásába, s vajon őcse nem az ő intencióit követte?

Zrínyi Péter költői tevékenységének vizsgálatában, illetve a magyar és a horvát Zrínyiász viszonyának elemzésében *Pupačić* lényegében az eddigi kutatásokra támaszkodik: *Novalićra* és a régebbi horvát eredményekre. Sajnos, esztétikai nézetei nem egészen helytállóak. Fejtegetéseiben erősen érezzük a Croce–Haler–Kombol-féle iskola hatását, azét az iskoláét, amely sokszor vakon haladt el az irodalmi barokk sajátosságai, művészi értékei mellett. *Pupačić* is vitatkozik azokkal a magyar, illetve horvát tudósokkal, akik a Zrínyiászban remekművet láttak. Őszerinte viszont a „Szigeti veszedelem” „hibrid mű, az eposz és a verses krónika közt” (hibridno djelo izmedju epa i pjesničke kronike, 343.). Ezt — és néhány más hasonló fogalmazású ítéletet — nyilván mind a magyar mind a horvát irodalom kutatói el fogják utasítani. Mindenestre tudomást kell vennünk *Pupačić* tanulmányáról, nem szabad tagadnunk értékeit, és fel kell használnunk eredményeit. A magyar és a horvát Zrínyi-kutatás együttes munkával még sok új felfedezést tehet, sok értékes meglátást tehet közkinccsé.

Bizonyára a szigeti ostrom évfordulójának köszönhetjük, hogy a dédunoka, — Zrínyi Miklós nagy eposzának néhány részlete egy új cseh barokk-antológiába is belekerült. „*Kěž hoři papel můj. Z poezie evropského baroka*”) „Bárcsak lángolna hamvam. Az európai barokk költészetéből”: ez a kötet címe (Mladá Fronta — Smena — Naše vojsko — Svět Sovětů, Praha 1967, 290 p.).

Václav Černi prágai professzor — a barokk világirodalom egyik legjobb ismerője — állította össze a kötetet és írta utószavát. Nagyon érdekes jellemzését adja a válságokból születő barokk irodalomnak, különféle műfajainak és irányainak. Černi szerint Olaszországban és

Spanyolországban már 1540 körül jelentkeznek barokk stílusjegyek, viszont Közép- és Kelet-Európában még 1740 körül is fellelhetők. A csúcspont kétségtelenül a XVII. század, azonban már a XVI. század spanyol misztikusai, sőt Michelangelo is a barokk kategóriába tartoznak.

Góngora és Calderón, Tasso és Marino, Agrippa d'Aubigné és Corneille, Gryphius és Hoffmannswaldau, Donne és Milton, s a spanyolok, olaszok, angolok, németek, franciák mellett cseh, horvát, lengyel, ukrán, orosz barokk-költők szövegei olvashatók a kötetben, cseh költők műfordításában. Némely fordítás, így a góngorai első *Soledad* tolmácsolása valóban bravúros. Ebben az előkelő társaságban kapott helyett a „Szigeti veszedelem” V. éneke is.

Az eposz V. énekéből a 4–36. versszakok közti részt — a szigeti hős szózatát — fordította csehre *Lúdko Kubišta* (207–209.). Kihagyásokkal élt, s így összesen 16 strófa cseh szövegét olvashatjuk. Sajnos, magyarul nem tud, ezért a Zrínyi Péter-féle horvát szövegét használta, fordítását pedig a „Charvátsko” („Horvátország”) című fejezetbe illesztette. Ez azonban nem valami elfogult szemlélet eredménye, csak abból következik, hogy *Kubišta* nem tud magyarul. A jegyzet (281.) viszont közli, hogy Zrínyi Péter szövege Miklós eposzának szabad átdolgozása s idezi a magyar címet — „Szigeti veszedelem” — is.

Örülünk kell, hogy a Zrínyiász — legalább egy részletében — most már eljutott a cseh olvasóhoz is, ámde örömről még nagyobb lenne, ha a fordítás a magyar eredetihez igazodott volna. Zrínyi Péter szövege ugyanis már kissé bágyadtabb, mint a Miklós-féle eredeti: érthető, hogy az újabb átköltésben számos részlet-szépség elsikkadt. Nincs terünk arra, hogy filológiai elemzést adjunk, inkább csak jelezzük a fordítás tényét és kifejezzük reményünket, hogy egyszer kedvet kap valaki az egész „Szigeti veszedelem” cseh tolmácsolására, Zrínyi Miklós eredeti alapján.

Angyal Endre

Magyar Poesis. Szépirodalmunk a XVII. században. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása (1968. február 17 — június 31.)

Akik figyelemmel kísérik a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításait, öröndetes jelenségnek lehetnek tanúi. Az elmúlt évek során a múzeum vezetői és munkatársai tiszteletre méltó erőfeszítéssel lerakták az irodalmi muzeológia alapjait, kialakították a tárlatrendezés legcélszerűbb módszereit és ezzel az intézmény határozott profilját. Ennek köszönhető, hogy ez az irodalmi relikviák megőrzése, az irodalom oktatása és népszerűsítése szempontjából egyaránt kulcsfontosságú művelődési központunk mind erőteljesebben fejtheti ki hatását. Fokozott hangsúllyal kell kiemelnünk a középiskolai oktatásban háttérbe szorított régi magyar irodalom ügyének felkarolását.

A Zrínyi és Heltai emlékkiállítás után, *Jenei Ferenc* tudományos főmunkatárs most bonyolultabb feladat megoldására vállalkozott. A „Magyar Poesis” c. kiállítás ugyanis XVII. századi szépirodalmunk keresztmetszetét adja Balassi Bálint halálától a kuruc költészet záró akkordjáig. A rendezés nehézségei nyilvánvalóak: egy bő évszázad szépirodalmi termését úgy kellett kiválogatni, hogy a rendelkezésre álló négyzetmétereken — a múzeum nagytermében, azokban a tárlókban, ahol annak idején Zrínyi és Heltai is helyet kapott — kerek, összefüggő, a korszak kiemelkedő egyéniségeit, kedvenc műfajait, a fejlődés fővonalait és sokrétűségét plasztikusan érzékeltető, hangulatában is megragadó kép fogadja a látogatót. Már előljáróban meg kell állapítanunk: *Jenei Ferenc* a töle megszokott alaposággal és lelkiismeretességgel oldotta meg feladatát.

A Balassi-hagyomány XVII. századi sorsát és irodalomformáló szerepét gazdagon illusztrálják a Balassa-kódexből és más énekeskönyvekből, mindenekelőtt a Vásárhelyi Daloskönyvből bemutatott lapok, valamint Balassi és Rimay Istenes énekeinek XVII. századi kiadásai. Szorosan a Balassi-hagyományhoz kapcsolódik az ún. főúri költők csoportja: Gr. Balassa Bálint, Liszti László, Eszterházy Pál, Koháry István, Zichy Péter. Munkásságuknak a barokk ízlés és stílus elterjedése igen sokat köszönhet. Közülük emelkedik ki a század legnagyobb költője, a kiállítás egyik központi alakja: Zrínyi Miklós, a magyar barokk irodalom legjelentősebb műve, a Szigeti veszedelem alkotója, a magyar nyelvű hadtudományi irodalom megeremeltője. *Jenei* — igen helyesen — Zrínyinél, Rákóczinál és az emlékiratok esetében eredményeket tett és a nem kifejezetten szépirodalmi alkotásokat is programjába vette. Így Zrínyi utolsó éveinek problematikája már a Thököly- és Rákóczi-kor politikai történetének léggörék előlegezi. Szép méltatást és gazdag dokumentációt kapott a magyar olvasókörzség kialakítása szempontjából századának legjelentősebb költőgyénisége, Gyöngyösi István. A sors Rákóczi hatalmas alakja zárja le, mintegy gyújtópontját képezve a kuruc kor irodalom- és művelődéstörténetének. Igen tanulságosak és megragadóak a barokk színjátszást, könyvku-

túrát és hangszereket (asztali cimbalom, lant, görbe kürt, Blockflöte) bemutató tárlók, valamint a kandalló párkányán elhelyezett habán kancsók. Külön említést érdemel a terem sarkában elhelyezett barokk enteriőr (két szék, asztal, az asztalon bőrkötéses könyv és kancsó), mivel nem kis része van a tárlat megkapó hangulatának megteremtésében. A gazdag olajfestmény- és metszet-anyag: Balassi Bálint, Kóhary István, Eszterházy Pál, Petrőczy Kata Szidónia, Zichy Péter, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc és Gyöngyösi István portréi, valamint a korabeli élet egy-egy jelentetét megörökítő festmények (Kuruc lovas, Beszélgető kuruc katonák stb.), az emléktanyag jól megkomponált együttesében ugyancsak maradandó élményt jelentenek. Ha nagyon keresnők a hibát, tudnánk egyet említeni: kár, hogy a fotók (egyébként most is kiténők!), az eredeti anyag rovására ennyire túlsúlyba jutottak. A múzeumnak keresnie kellene annak útját-módját — bár ennek nehézségeiről, problematikus voltáról magunk is meg vagyunk győződve —, hogy az eddigieknél több eredeti tárgy, főleg több egykorú könyv és kézirat szerepeljen a kiállításokon.

Mindent összevetve: a „Magyar Poesis” c. tárlat valóságúen, árnyaltan, szerencsés kézzel mutatja be XVII. századi szépirodalmunkat, tükrözi egy nagy korszak változatos, sokrétű képét és egyben a kiállítás rendezőjének, *Jenei Ferenc*nek finom, a magyar művelődéstörténet legjobb hagyományain csiszolt ízlését.

A XVII. századi „Magyar Poesis” maradéktalan élvezéséhez, mintegy „befogadásához” az ünnepi megnyitó ébresztette fel — azokban a szerencsésekben, akik részvevői voltak — a fogékonyságot. *Jankovich Ferenc* Kossuth-díjas költő bevezető szavai a korszak politikai történetét világították meg, *Jancsó Adrienne* régi költői szövegeinek szépségét — Balassi költeményeket és XVII. századi névtelenek verseit adta elő — csillogtatta meg érett, a lélek húrjait ismerő művészettel. Három fiatal, rokonszenves előadóművész: *Csengery Adrienne* ének, *Czidra László* furulya, *Kecskés András* lant, a régi magyar muzsika legszebb darabjaiból — virágénekek, Bakfark Bálint lantfantáziái, régi magyar táncok a Lócsei Gyűjteményből, a Kájoni- és Vietorisz-kódexből stb. — állította össze műsorát s maradandó élményt szerzett a népes hallgatóságnak.

Tarnóc Márton

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Герезди, Р.</i> : Литературное наследство Балинта Балаши	401
<i>Вебер, А.</i> : Литературные взгляды Яноша Эрдейи	411
<i>Гальди, Л.</i> : О троихях Аттилы Йожефа	420

Краткие сообщения
Документация

<i>Хёдье, И.</i> : Розыкное письмо с 1810 года об аресте Яноша Бачаньи	456
<i>Т. Эрдейи, И.</i> : К истории «Регелё Хон- мювес»	457
<i>Мартинко, А.</i> : Приключенческая и грустная история с первой руко- писью стихов Петёфи	458
<i>Беньеи, М.</i> : Неизвестные рукописные заметки Йожефа Этвеша	462
<i>Фодор, И.</i> : Французский перевод од- ного стихотворения Ади с 1913 года	468

Обзор

Барта Янош: Поэты и писатели (<i>Не- мет, Г. Б.</i>)	471
Сабад Дьёрдь: На распутье между ре- волюцией и компромиссом (<i>Раго, Л.</i>)	473
Тёрёк Габор: Лирика: логика (<i>Се- леш, К.</i>)	476
Поэзия «Корунк» (<i>Крайко, А.</i>)	479
Письма к Лайошу Хатваньи (<i>Деве- ньи, И.</i>)	483

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>Gerézdi, R.</i> : Balassi Bálint et la postérité	401
<i>Wéber, A.</i> : Conception littéraire de János Erdélyi	411
<i>Gálai, L.</i> : Les trochées de József Attila	420

Notices

Documentation

<i>Högye, I.</i> : Mandat d'arrêt lancé contre Batsányi en 1810	456
<i>T. Eraélyi, I.</i> : Contribution à l'histoire du périodique „Regélő Honművész”	457
<i>Martinkó, A.</i> : L'histoire triste et monve- mentée du premier manuscrit de vers de Petöfi	458
<i>Bényei, M.</i> : Notes en manuscrit de Joseph Eötvös inconnues	462
<i>Fodor, I.</i> : Une traduction française d'un vers d'Ady de 1913	468

Revue

<i>Barta János</i> : Poètes et écrivains (<i>Németh G., B.</i>)	471
<i>Szabad György</i> : Au carrefour de la révolution et du compromis (<i>Rigó, L.</i>)	473
<i>Török Gábor</i> : Poésie lyrique: logique (<i>Széles, K.</i>)	476
La poésie de Notre Epoque (<i>Krajko, A.</i>)	479
Lettres á Lajos Hatvany (<i>Dévényi, I.</i>)	483

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010, MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111-46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest
V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámúszám: egyéni 61.257,
közéleti: 61.066. MNB egyszámúszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 42,- Ft

(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítóhelyein is.)

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS FORRÁSAI
FONTES AD HISTORIAM LITERARIAM HUNGARIAE

SPECTANTES (Szerkeszti: *Somogyi Sándor*)

eddig megjelent kötetei:

1. *Vargha Balázs*: CSOKONAI EMLÉKEK
Bp. 1960. Akadémiai K. 666 l. 130,—Ft
- 2—3. *T. Erdélyi Ilona*: ERDÉLYI JÁNOS LEVELEZÉSE I—II.
Bp. 1960. Akadémiai K. I. köt. 520 l. 120,—Ft
Bp. 1962. Akadémiai K. II. köt. 641 l. 120,—Ft
4. *Somogyi Sándor*: GYULAI PÁL LEVELEZÉSE
Bp. 1961. Akadémiai K. 723 l. 130,—Ft
5. *Bisztray Gyula és Komlós Aladár*: GYULAI PÁL: BÍRÁLATOK,
CIKKEK, TANULMÁNYOK
Bp. 1961. Akadémiai K. 685 l. 130,—Ft
- 6—7. *Bisztray Gyula*: TOMPA MIHÁLY LEVELEZÉSE I—II.
Bp. 1964. 499 és 601 l. 195,—Ft
8. *Szauder József*: KÖLCSEY FERENC KIADATLAN ÍRÁSAI (1809—1811)
Bp. 1968. Akadémiai K. 507 l. 92,—Ft